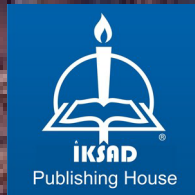

TARİH ARAŞTIRMALARI-IV-

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Arzu BAYKARA TAŞKAYA

TARİH ARAŞTIRMALARI -4

EDİTÖR

Dr. Öğr. Üyesi Arzu BAYKARA TAŞKAYA

YAZARLAR

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

Dr. Öğr. Üyesi Arzu BAYKARA TAŞKAYA

Doç. Dr. Nermin Zahide AYDIN

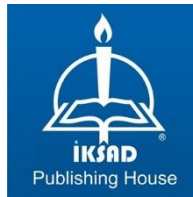
Dr. Öğr. Üyesi Zemzem YÜCETÜRK

Öğr. Gör. Dr. Mustafa MALHUT

Dr. Arş. Görevlisi Elif AŞCI

Dr. Serdar Cem SEDİROĞLU

Bülent YAŞAR

Copyright © 2022 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2022©

ISBN: 978-625-6380-24-0

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2022

Ankara / Turkey

Size = 16x24 cm

Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına aittir. Ayrıca ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Dr. Öğr. Üyesi Arzu BAYKARA TAŞKAYA 1

BÖLÜM 1

PALEOLİTİK DÖNEMDE BURSA VE ÇEVRESİ

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI 3

BÖLÜM 2

19. YÜZYILDA LİVANE KAZASI İLE KÖYLERİNDEKİ CAMİ VE MESCİTLER

Dr. Öğr. Üyesi Zenzem YÜCETÜRK 23

BÖLÜM 3

SİSAM ADASI'NIN TİCARİ YAPISI (1850 -1909)

Dr. Öğr. Üyesi Arzu BAYKARA TAŞKAYA 41

BÖLÜM 4

CHP PARTİ MÜFETTİŞİ ZİYA ARKANT'IN TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE BURDUR (1940-1941)

Doç. Dr. Nermin Zahide AYDIN 81

BÖLÜM 5

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞ YILLARINDA (1923-1938) TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA KARAR VERİCİLERİN TERCİHLERİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR

Dr. Serdar Cem SEDİROĞLU 109

BÖLÜM 6

BATI DEMOKRASİSİ KARŞISINDA OSMANLI ÖRNEĞİ: İNGİLTERE, FRANSA VE OSMANLI DEMOKRATİKLEŞME SÜREÇLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRİLMESİ

Öğr. Gör. Dr. Mustafa MALHUT 127

BÖLÜM 7

TÜRKİYE'DE HASTALIK VE SAĞLIĞIN REKLAMLARDA GÖRÜNÜMÜ (1929-1960)*

Dr. Arş. Görevlisi Elif AŞCI157

BÖLÜM 8

CUMHURİYET'İN İLK DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE EĞİTİM GÖREN AFGAN ÖĞRENCİLER

Bülent YAŞAR181

ÖNSÖZ

Fernand Braudel'in dahil olduğu Annales Okulu, geleneksel tarih anlayışını "olay anlatıcılığı" denilen uzun bir zaman diliminde en çok göze çarpan ve hızlı değişen olayları ve ünlü kişilerin yaptıklarını tarih olarak kabul eden ,içinde sosyal ekonomik ve kültürel âmiller gibi etkileri çıplak gözle görülemeyen unsurları pek dikkate almayan anlayışa karşıydı.Tarih, sosyal ve kültürel konulara da ele alan geniş bir perspektif olarak görülmekteydi. Gulbenkian Komisyonu'nun hazırladığı"Sosyal Bilimleri Açın" adlı kitapta sosyal bilimler için yapılan tanımda farklı bir unsura değinmektedir. "*Bilginin sosyal olarak kurulmuş olması gerçeği, daha geçerli bilgiye ulaşmanın da ancak sosyal olarak mümkün olması anlamına gelir. Bilginin sosyal temelleri olduğunun tersine, biz, geçmişteki uygulamalara yönelik eleştirileri değerlendirerek ve hakikaten daha çoğulcu ve evrenselci yapılar kurarak yapılacak bir yeniden yapılandırmanın, sosyal bilimlerin nesnelliğini arttırabileceğine inanıyoruz* " şeklinde açıklanmıştır. Tarih biliminin siyasal yapı dışında birçok unsuru da içermesi, sosyal bilimlerin de temelinin evrensellikte aranması nesnel oluşuyla, bilimi farklı disiplinlerarası alanlarla bütünleştirmiştir. Yayınlayacağımız **Tarih Araştırmaları -4** kitabı tarihin siyasal örgüsü yanında ekonomik, kültürel ve sosyal konularla alakalı birçok alanda yapılmış değerli çalışmalarını ele almaktadır.

Hazırladığımız "**Tarih Araştırmaları -4** " adlı eser, farklı bakış açılarıyla incelenmiş, muhtelif konuları ihtiva eden ve daha sonraki çalışmalara örnek teşkil edebilecek çalışmaları içermektedir. Kitabımız yedi bölümden oluşmaktadır. Tarihsel takvimi de dikkate alarak yaptığımız sıralamada birinci bölümde hocamız Doç. Dr. Kamil Doğancı, Bursa ve çevresindeki Paleolitik Dönemde başlayan yaşamın ilk izlerini ve tarihi buluntuları aktarmıştır. İkinci bölümde Dr. Öğretim Üyesi Zemzem Yücetürk'ün 19. Yüzyılda Livane Kazası ve Köylerindeki Cami ve Mescitler hakkında yaptığı çalışma, kazanın en önemli dini kurumları olan Müslümanlara ait ibadet yerleri hakkında bilgi vermektedir. Üçüncü bölümde nacizane kendi yazdığımız yazımızda da Adalar Denizinin en önemli adalarından biri olan Sisam Adasının ekonomik yapısının dayandığı temeller verilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde Doç. Dr. Nermin Zahide Aydın hocamızın CHP Parti Müfettişi Ziya Arkant'ın Teftiş Raporlarına Göre inceleme yaptığı çalışma, II. Dünya Savaşının devam ettiği bir dönemde Milli Şef öncülünde iktidarda bulunan CHP' nin Burdur Vilayetinde kendi parti teşkilatlarında yaptığı incelemelerde, iç yapısında meydana gelen düzenlemeler hakkında bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde Dr. Serdar Cem Sediroğlu Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk Dönemi Türk dış politikasındaki yöneticilerin hangi ideolojik fikrilerle ülke yönetiminde rol aldıkları detaylıca

anlatılmıştır. Altıncı bölümde Öğr. Gör. Dr. Mustafa Malhut hocamız İngiltere ve Fransa ‘da meydana gelen demokratikleşme hareketinin Osmanlı Devletinde nasıl başladığını ve II.Meşrutiyet sonuna kadar uzanan dönemdeki demokrasi hareketleriyle ne yönde benzerlik ve farklılıklar içermekte olduğunu karşılaştırılarak açıklamıştır. Yedinci bölümde Dr. Araştırma Görevlisi Elif Aşçı hocamız Türkiye’de Cumhuriyetin ilk yıllarından Menderes döneminin sonuna kadar olan dönemde Hastalıklar ile sağlık sektörünün reklamlarda nasıl yorumlandığının etkisinin açıklarken, sağlık ürünlerinin ne şekilde pazarlamaya çalışıldığını da aktarmıştır. Son kısım olan sekizinci bölümde ise araştırmacı Bülent Yaşar, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet arşivi belgelerinin izinde Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye Afganistan ilişkilerini ele alarak Türkiye’de eğitim gören Afgan öğrencileri incelemiştir.

Her biri uzman akademisyenlerce hazırlanan bu kitap ortak bir çalışmanın ürünüdür. Bu kitabın hazırlanmasına yazıları ile özverili bir şekilde katkı sağlayan kıymetli hocalarımız; Elif Aşçı, Kamil Doğanç, Mustafa Malhut, Nermin Zahide Aydın, Serdar Cem Sediroğlu, Zemzem Yüçetürk’e ayrı ayrı teşekkür ederim. Son olarak bu eserin basım-yayım işlerini üstlenen İksad Yayıncılık’a ayrıca teşekkürü borç bilirim.

Arzu BAYKARA TAŞKAYA
28-11-2022

BÖLÜM 1

PALEOLİTİK DÖNEMDE BURSA VE ÇEVRESİ

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI¹

¹Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bursa, Türkiye, kamil@uludag.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6086-4386.

GİRİŞ

Paleos (=eski) ve lithos (=taş) kelimelerinin birleşiminden meydana gelen Paleolitik kelimesi Eskitaş anlamına gelmektedir. İnsanlık tarihinin en uzun dönemini kapsayan Paleolitik Dönemin günümüzden 2.5 milyon yıl önce başladığı kabul edilmektedir. Paleolitik Dönem’de Afrika’da ortaya çıkan ilk insanlar günümüzden 1,5 milyon önce dünyanın diğer bölgelerine yayılmışlardır.

Anadolu’da Paleolitik Dönem’de alet yapımında taş ve kemiği kullanan insanlar, çağın başlarında doğadaki mağaralarda yaşarken zamanla kendi yaptıkları basit kulübeleri de barınak olarak kullanmışlardır (Kökten, 1952: 186; Arslantaş 2008; 368; Arslantaş 2014: 319-320). Avcı-toplayıcı yaşam tarzının hüküm sürdüğü bu dönemde insanlar doğadaki hazır besinleri tüketerek ve avcılık yaparak yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Arslantaş 2008; 368; Kökten, 1952, 186). Avcılıkta ya da avlanan hayvanların parçalanmasında kullanmak amacıyla taştan ve kemikten çeşitli kesici ve delici aletler yapmışlardır. İnsanoğlunun elinden çıkan ilk sanat eserleri olarak nitelendirilebilecek mağara resimleri de ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır (Arslantaş 2008: 369-370; Arslantaş, 2014).

Anadolu’da yapılan araştırmalar, Paleolitik Dönem’de insanların bölgede yaşadığını ortaya koymuştur. Bu dönemde Anadolu ikliminin, bitki örtüsünün ve çevresel faktörlerinin insan yaşamına uygun olduğu anlaşılmaktadır. Doğal barınma alanlarının (mağaralar) bolluğu, bitki türlerinin çeşitliliği ve av hayvanlarının çokluğu bölgeyi uygun bir yaşam merkezi haline getirmiştir (Düring, 2011: 10-11; Arslantaş, 2014: 325). Paleolitik Dönem’de Anadolu’da en yoğun yerleşim Akdeniz Bölgesi’nde tespit edilmiştir. Burasını sırasıyla Marmara Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi, Karadeniz Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Ege Bölgesi takip etmektedir (Arslantaş, 2014: 326-7; Düring, 2011: 31-2; Kartal, 2009: 53).

Anadolu’da günümüze kadar tespit edilen belli başlı Paleolitik Dönem buluntu yerleri şunlardır: Macarini, Suluin, Deliktaş, Kireçini, Koyunini, Balcak I ve Balcak II, Baradiz (Isparta), Beldibi/Kumbucağı, Belbaşı, Öküzini, Çarkini, Karain, Güzeloba Mağaraları (Antalya), Üçağızlı, Domalı-Alaçalı, Kızılin, Yarımburgaz Mağarası (İstanbul), Söğüt Tarlası, Biris Mezarlığı (Şanlıurfa-Bozova), Şarklı Mağara (Gaziantep), Gaziantep-Dülük, Metmenge, Kayaönü, Topraklık, Değirmişem, Zıramba, Oğuzeli, Adıyaman-Pirun, Birecik-Şanlıurfa, Hatay-Samandağı-Mağaracık Köyü Üçağızlı Mağarası, Avratlar Deresi, Tıklı Mağara, Altındere, Ali Efendi Deresi, Gölyeri, Altınözü, Şenköy, Sungur-Hacı Fakı, Harmanyeri, Kanal, Merdivenli, Assar

Mağaraları, Saint Pierre Kilisesi Mağarası, Kars-Camuşlu, Cılavuz, Ağzıaçık, Yazılıkaya, Elazığ bölgesinde Arapgir Deresi, Ağın, Yeniköy, Eşkinisefini, Çıldırım Hüyleri, Küllününini, Uluk Mevkii (Şanlıurfa- Bozova), Karaman-Pınarbaşı, Samsun-Tekkeköy A Mağarası, Adıyaman-Samsat, Ankara ve civarında Etiyokuşu, Gavurkale, Ergazi Köyü, Güdül, Ludumlu Köyü, Keçiören, İlhan Köyü, Elmadağ, Beypazarı-Karaköy, Kızılcahamam-Çeştepe, Macunçay, Üreğil, Gölbaşı, İmrehor, Mogan Gölü kıyıları, Bursa ve çevresinde Şahinkaya Mağarası, Belentepe, Topbaşı Tepesi, Gavurtepe vb. (Kansu, 1947: 227 vd.; Kökten, 1945: 470; Kökten, 1952: 167-188; Düring, 2011: 42; Kartal, 1988: 157-172; Kartal, 2005: 49-66; Kartal, 2009: 55-86; Arslantaş, 2008: 366-7; Arslantaş, 2014: 326-7; Yıldırım, 2011: 26; Yalçınkaya, 1983: 13-20; Dinçer 2014a: 159 vd.).

Günümüze kadar yapılan araştırmalara göre, Anadolu'da tespit edilen en eski Paleolitik Dönem kalıntıları günümüzden 1,1 milyon yıl önceye tarihlenen Denizli Kocabaş'tır. Diğer yerleşimler sırasıyla Kaletpe Deresi 3 (1 milyon yıl), Dursunlu (900 bin yıl), Antalya Karain Mağarası (500 bin yıl), Gürgürbaba Tepesi (500 bin yıl)'dir (Özer, Sağır vd., 2017: 3; Sagona ve Zimansky, 2015; Baykara vd., 2016: 539 vd.).

Marmara Bölgesi'nde Alt, Orta ve Üst Paleolitik ile Epipaleolitik dönemlere tarihlenen buluntular tespit edilmiştir (Beksaç ve Beksaç, 2015: 42). Bölgedeki en eski Paleolitik Dönem yerleşmesi İstanbul'daki Yarımurgaz Mağarası'dır. Burası bölgede arkeolojik kazı yapılan tek merkezdir (Dinçer, 2014a: 162; Dinçer, 2016: 221; Yıldırım, 2011: 26). Mağarada bulunan çaytaşı alet toplulukları Alt Paleolitik Çağ'ın başlarına, günümüzden 300.000 bin yıl öncesine tarihlenmektedir. Yarımurgaz Mağarası dışında Büyük Çekmece'nin kuzeyindeki Eskice Sırtları, Kilyos yakınlarındaki Gümüşdere, Dolmalı, Alaçalı ve Kefken diğer önemli Paleolitik Dönem buluntu yerleridir (Özdoğan, 1996: 341; Karul, 2009: 2). Marmara Bölgesi'ndeki önemli Üst Paleolitik merkezlerden biri olan Üçağızlı Mağarası günümüzden 43 bin yıl önceye tarihlendirilmektedir (Özer, Sağır vd., 2017: 3; Güleç, 2016: 26-45).

Yüzey araştırmaları Marmara Bölgesi'nin Paleolitik Çağ'dan itibaren sürekli olarak iskân edildiğini göstermektedir. Paleolitik buluntu yerleri İstanbul Boğazı'nın iki yakasında yoğunlaşır. İstanbul Boğazı'ndan Trakya ve Anadolu yönünde uzaklaştıkça buluntular azalır ve Trakya'nın büyük kısmında tümüyle ortadan kalkar (Özdoğan, 1996: 340-341; Beksaç ve Beksaç, 2015: 42). Bölgede bulunan Alt Paleolitik yerleşimler bölgenin günümüzde olduğu gibi Paleolitik Dönem'de de Afrika'dan Avrupa'ya geçişte kullanılan bir güzergâh üzerinde yer aldığını kanıtlar niteliktedir (Dinçer, 2016: 223).

Bununla birlikte buluntuların tarihlendirilmesinde yaşanan sıkıntılar kesin sonuçlara varmayı zorlaştırmaktadır.

Bursa ve çevresinde ise Paleolitik Döneme tarihlenen 22 adet doğal mağara tespit edilmiştir. İlk olarak K. Kökten 1948'de Bursa'nın batısında Karacabey civarında detaylı yüzey araştırmaları yapmıştır. Kökten, Sazlıkkahve ve Karacabey Suyu boyu, Karacabey ovası ve göl kıyısında yaptığı araştırmalarda Prehistorik Döneme tarihlenebilecek herhangi bir malzemeye rastlamamıştır (Kökten, 1951: 210). Bulduğu birkaç çakmaktaşı yongasının buradaki bir Paleolitik istasyona işaret edebilecek durumda olmadığını belirtmiştir (Kökten, 1949: 825; Kökten, 1951: 210; Dinçer, 2014a: 159). Bölgedeki asıl Paleolitik Dönem araştırmaları 2007 yılında Uludağ eteklerinde Şahinkaya Mağarası'nın keşfedilmesiyle başlar (Dinçer, 2010: 2; Dinçer, 2014a: 159; Yalman, 2014: 23). Bu önemli keşfin ardından bölgede başka Paleolitik Dönem istasyonlarının olabileceği varsayımından yola çıkan Prof. Dr. M. Şahin başkanlığındaki ekip 2008 ve 2009 yıllarında Bursa ve çevresinde kapsamlı yüzey araştırmaları yapmıştır. Bu araştırmalar sonucunda birçok yeni Paleolitik buluntu yeni keşfedilmiştir (Dinçer, 2010: 3).

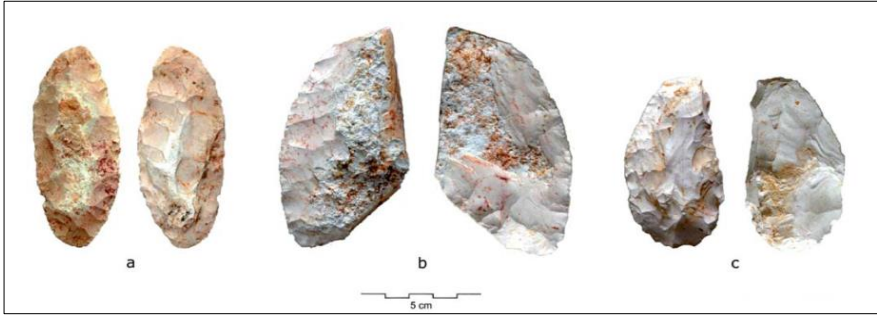
1. BURSA VE ÇEVRESİNDE TESPİT EDİLEN PALEOLİTİK DÖNEM BULUNTU YERLERİ

1.1. Şahinkaya Mağarası

Şahinkaya Mağarası, Bursa'nın Uludağ eteklerindeki Orhaneli ilçesinin Erenler Köyü'nün 4 km kuzeybatısında ve Dümenkale Tepesi'nin kuzeyinde, kayalık bir arazide yer alır (Dinçer, 2010: 7; Dinçer, 2014a: 168; Can, 2017: 21). Köylülerin Kapıkaya adını verdikleri 1,5 km çapındaki bir kayalığın içindeki mağara Bursa-Orhaneli kara yolunun ve Kapıkaya Deresi'nin hemen yanındadır (Dinçer, 2010: 7; Dinçer, 2014b: 41-2; Şahin, Dinçer ve Zimmermann, 2009: 155 vd.).

Şahinkaya Mağarası 2007 yılından önce define avcıları tarafından büyük oranda tahrip edilmiştir. Kaçak kazılarda ortaya çıkan kemik ve taş buluntular mağaranın içerisinde gelişigüzel şekilde atılmıştır (Şahin, Mert ve Şahin, 2011: 103; Dinçer, 2010: 7; Dinçer, 2014a: 168). Bu buluntular arasındaki hayvan kemikleri Pleistosen Döneme, taş aletler ise Orta Paleolitik Dönemin (MÖ 300.000-30.000 arası) sonlarına tarihlendirilmektedir (Dinçer, 2010: 7; Alkan, 2014: 53; Şahin, Mert ve Şahin, 2011: 103; Can, 2017: 21). Taş aletler arasında kenar kazıyıcı ve yaprak biçimli uçlar bulunmaktadır (Dinçer, 2010: 7). Şahinkaya Mağarası, Bursa ve çevresinde hayvan kemikleriyle çakmaktaşı aletlerin birlikte bulunduğu tek mağaradır (Dinçer, 2010: 7).

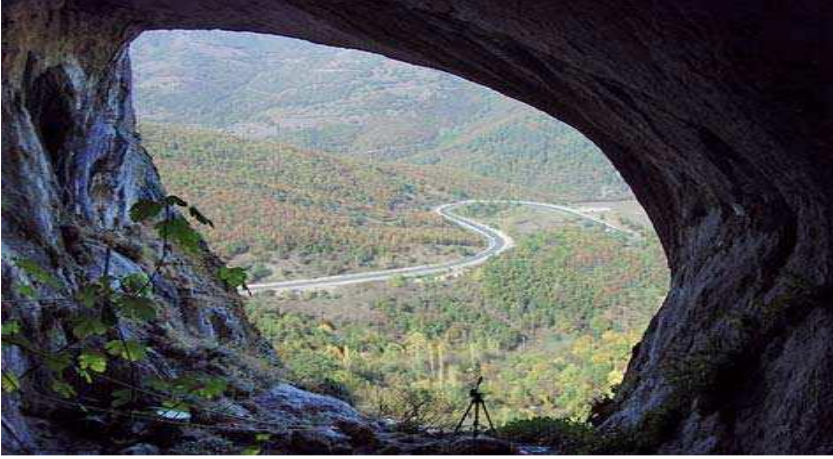
Mağaradaki kaçak kazılar sonucunda, günümüze kadar Güney Marmara'da tespit edilen tek tabakalaşmış mağara tamamen tahrip edilmiştir (Dinçer, 2014a: 168). Şu anda mağarada sistemli bir kazı çalışması yapılsa bile, maalesef bu tabakaları tespit etmek mümkün değildir. Mağarada defineciler tarafından önceki dönemde yapılan kazılarda çıkan toprağın içinde Paleolitik Dönem taş aletlere rastlanırken, sonraki dönemdeki kaçak kazılardaki toprak içinde hayvan kemiklerine rastlanması mağaranın alt tabakalarında insan yaşamının olmadığına işaret eder (Dinçer, 2010: 7).

Şekil 1: Şahinkaya Mağarası'nda Bulunan Paleolitik Dönem Taş Aletler (Dinçer, 2010: 9; Dinçer, 2014a: 169; Şahin, Dinçer ve Zimmermann, 2009: 158).

Mağarada çok sayıda hayvan kemiği bulunmakla birlikte, bu hayvanların insanlar tarafından avlandıklarına dair herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Olasılıkla mağara bir dönem hayvanlara da ev sahipliği yapmıştır. Kemikler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, bunların keçi, sığır, geyik, tavşan ve kuşlara ait olduğu tespit edilmiştir (Dinçer, 2010: 7). Mağarada az sayıda yontma taş alet bulunmuştur. Bunun nedeni büyük ihtimalle mağaranın kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmesidir. Dinçer, mağaradaki taş alet sayısının azlığını başka bir nedene dayandırmaktadır. Ona göre, Şahinkaya Mağarası insanların sürekli olarak yaşadığı bir barınak değildi, ancak belli dönemlerde av için kullandıkları bir yerdi (Dinçer, 2014a: 169-170). Dinçer'in bu varsayımını kabul etsek bile, o zaman başka bir soru ortaya çıkar: Bu Paleolitik Dönem insanları nerede yaşamışlardı? Bu soruya cevap verebilmek şimdilik mümkün görünmüyor.

Dinçer'e göre buradaki taş aletler Orta Paleolitik Dönemin sonlarına, günümüzden 100 bin ila 50 bin yıl öncesine tarihlendirilebilir ve Doğu Avrupa ve Balkan geleneği ile büyük benzerlikler gösterir (Dinçer, 2014a: 169, 174).

Şekil 2: Şahinkaya Mağarası'ndan Vadiye Bakış (Şahin, Dinçer ve Zimmermann, 2009: 158, Abb. 6)

1.2. Belen Tepe

Bursa'nın Keles ilçesinin güneyindeki Kıranışıklar Köyü'nün 1,5 km batısında, Uzunöz köyü kara yolunun 100 m kuzeyinde yer alır. Paleolitik Döneme tarihlenen buluntular 1050 metre rakımlı Belen Tepe'nin güneyinde bulunmuştur (Dinçer, 2010: 3; Dinçer, 2014a: 162-163; Dinçer, 2014b: 38; Şahin, Mert ve Şahin, 2011: 104; Alkan, 2014: 53; Can, 2017: 22). Burada bir çakmaktaşı kaynağı bulunmaktadır. Buluntularda taşıma ya da yuvarlama izleri olmaması bunların *in situ* olduğunu ve buradaki kaynaktan geldiğini düşündürmektedir. Belen Tepe'de bir kısmı iki yüzeyle olan toplam 73 adet Paleolitik alet tespit edilmiştir (Dinçer, 2010: 4; Dinçer, 2014a: 163; Şahin, Mert ve Şahin, 2011: 104-105; Can, 2017: 22). Bu aletler içerisinde en göze çarpanı el baltalarıdır (Dinçer, 2014a: 163).

Belen Tepe'de ele geçen Paleolitik Dönem aletlerinin kesin tarihlerinin saptanması için yeterli veriler yoktur. Elimizdeki malzemelerle dönemsel bir tarihleme yapmak mümkündür. Dinçer'e göre, taş aletlerin genel karakterleri ve üretim teknikleri hem Alt Paleolitik hem de Orta Paleolitik Dönemi işaret etmektedir (Dinçer, 2010: 5; Dinçer, 2014a: 164; Şahin, Mert ve Şahin, 2011: 104-105). Bu da günümüzden önce 400-200 bin yıl öncesini işaret eder (Dinçer, 2014a: 174). Bu durumda Belen Tepe Güney Marmara'daki en eski Paleolitik Dönem buluntu yeridir ve burada ele geçen aletler, Orta Anadolu'daki Orta Paleolitik buluntularıyla benzerlik gösterir (Dinçer, 2010: 5; Şahin, Mert ve Şahin, 2011: 104-105). Belen Tepe'de ele geçen aletlerin İstanbul çevresi ya da Kütahya'daki buluntulardan farklı özellikler göstermesi bazı soruları da

beraberinde getirmektedir. Ancak elimizdeki veriler bu sorulara cevap vermemiz için şimdilik yeterli değildir.

Şekil 4: Belen Tepe’de Ele Geçen Paleolitik Dönem Taş Aletler (Dinçer, 2010: 4; Dinçer, 2014a: 164; Dinçer, 2016: 222).

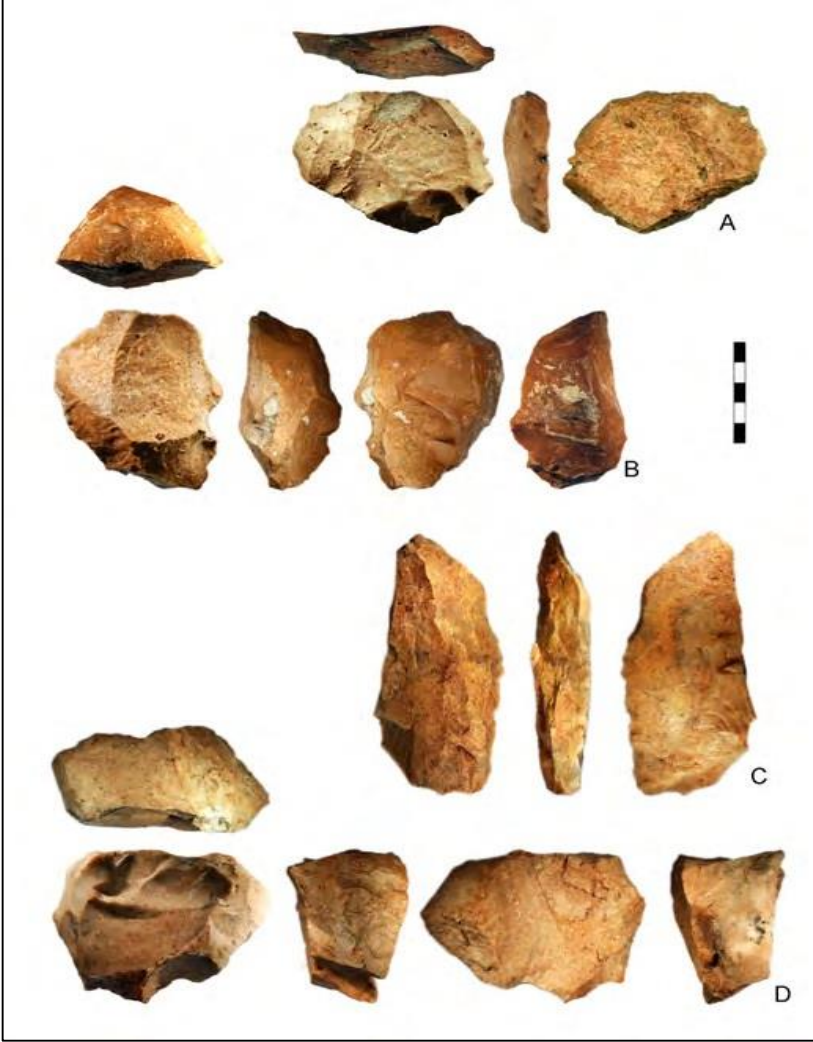
Şekil 3: Belen Tepe Paleolitik Dönem Buluntu Alanı² (Dinçer, 2010: 3)

1.3. Topbaşı Tepesi

Uludağ civarında Paleolitik dönem malzemesi veren diğer bir yer olan Topbaşı, Harmancık ilçesinin 1 km kuzeydoğusunda, Harmancık Meslek Yüksekokulu'nun kuzeyinde yer alan 740 m yükseklikteki bir tepedir (Şahin, 2013b: 103; Dinçer, 2014a: 164).

Tepenin yaklaşık 600 m batısında Bağ Deresi vardır (Dinçer, 2014a: 164). Burada 50 x 50 boyutlarındaki bir alanda ele geçen Paleolitik aletlerde aşınma izi görülmemesi, bu aletlerin *in situ* olabileceğini gösterir (Şahin, 2013b: 103-4; Dinçer, 2014a: 165). Burada Orta Paleolitik Döneme tarihlenen toplam 105 buluntu ele geçmiştir (Dinçer, 2014a: 165-7). Buluntular arasında çakmaktaşı kenar kazıyıcılar ağırlıktadır (Şahin, 2013b: 104). Buluntular üzerinde yapılan tetkikler Orta Paleolitik Dönem başlarına işaret etmektedir (Şahin, 2013b: 104).

²<http://paleoberkay.blogspot.com/search/label/Bursa%20Y%C3%BCzey%20Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1> (Erişim Tarihi: 15.11.2022).

Şekil 5: Topbaşı Tepesinde Bulunan Orta Paleolitik Dönem Aletleri (Dinçer, 2014a: 167).

1.4. Gavur Evleri

Bursa'nın Harmancık ilçesi sınırları içindeki Çatalsöğüt Köyü'nün Bayramlar Mahallesi'nin 400 m kuzeybatısında yer alır (Dinçer, 2010: 5; Dinçer, 2014a: 167). Paleolitik aletlerin bulunduğu alanın doğusunda Kanlı Dere vardır. Gavur Evleri'nde bölgedeki diğer buluntu yerlerine oranda daha az malzeme ele geçmiştir. Çakmaktaşı aletler, çok geniş alanda dağınık ve birbirinden uzak bir şekilde bulunmuştur. Burada Paleolitik Döneme tarihlenen çakmaktaşıdan yapılmış toplam 23 adet alet bulunmuştur (Dinçer, 2010: 5-6;

Dinçer, 2014a: 168; Alkan, 2014: 53). Dinçer'e göre Gavur evleri buluntuları Orta Paleolitik Döneme tarihlenir ve Görükle'deki Paleolitik Dönem buluntularıyla büyük benzerlik gösterir (Şahin, Dinçer ve Zimmermann, 2009: 158; Dinçer, 2010: 6; Dinçer, 2014a: 168; Şahin, Mert ve Şahin, 2011: 105). Özellikle her iki yerde bulunan yongalar arasında hem işlevsel hem de dönemsel bir benzerlikten söz edilebilir (Dinçer, 2010: 6).

Şekil 6: Gavur Evleri Mevkii Paleolitik Dönem Buluntuları (Dinçer, 2014a: 169).

1.5. Çakılıçi Mevkii

Harmancık ilçesine bağlı Hobandanişmet Köyü'nün doğusunda yer alır (Dinçer, 2014a: 170). Paleolitik Dönem taş aletlerin bulunduğu alan bir çakmaktaşı kaynağıdır ve günümüzde meyve bahçesi olarak kullanılmaktadır (Dinçer, 2014a: 171).

Buluntuların tespit edildiği alanın güneyinde Demircioluk, kuzeyinde ise Ayvacık dereleri vardır. Dinçer, burada ele geçen toplam 10 adet buluntunun Paleolitik Döneme ait olduğunu söylemek için henüz erken olduğunu, daha ayrıntılı çalışmalar yapılması gerektiğini belirtmiştir (Dinçer, 2014a: 171).

Şekil 7: Çakılıçi Mevkii Paleolitik Dönem Buluntuları (Dinçer, 2014a: 172).

1.6. Kovalcı Mevkii

Kovalcı, Harmancık ilçe merkezinin yaklaşık 2,5 km batısında, Harmancık-Bursa kara yolunun güneyinde yer alır. Buluntu yerinin 110 m kuzeyinde Batakçayır Deresi yer alır (Dinçer, 2014a: 17).

Şekil 8: Kovalcı Mevkii Paleolitik Dönem Buluntuları (Dinçer, 2014a: 172).

Burada ele geçen tek buluntu, yakındaki Topbaşı buluntularından daha çok Orta Paleolitik Döneme tarihlenen Görükle buluntularıyla benzerlik göstermektedir (Dinçer, 2014a: 171).

1.7. Iprık Mevkii

Iprık Harmancık ilçesinde, Gedikören Köyü'nün 950 m güneybatısında, Kocapınar Köyü'nün 1150 m kuzeybatısında yer alır (Dinçer, 2014a: 171). Ibrık Deresi'nin 100 m güneyindedir. Burada ele geçen bir adet buluntu Orta Paleolitik Döneme tarihlendirilmektedir (Dinçer, 2014a: 171).

Şekil 9: Iprık Mevkii Paleolitik Dönem Buluntuları

Ancak çevrede başka Paleolitik Dönem kalıntısına rastlanmamış olması düşündürücüdür. Burada başka bir buluntuya rastlanmamış olmaması ele geçen taş aletin başka bir yerden buraya taşınmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak bölgede ayrıntılı yüzey araştırmaların yapılmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir.

1.8. Örenyakası Mevkii

Harmancık ilçesinin güneyindeki Karaca Köyü'nün 950 m doğusunda, Balatdanisment köyüne giden yolun 400 m kuzeyinde yer alır. Günümüzde alan tarla olarak kullanılmakta ve tarımsal faaliyetler yapılmaktadır.

Burada toplam 10 adet Paleolitik Dönem taş aleti bulunmuştur. Orta Paleolitik Döneme tarihlenen bu aletler Görükle'deki Paleolitik Dönem buluntularına benzerlik gösterir (Dinçer, 2014a: 172).

1.9. Bahçepınar Mevkii

Harmancık ilçe merkezinin yaklaşık 1 km güneydoğusunda, Kepekdere Mahallesi'nin 650 m kuzeybatısında yer alır. Bahçepınar'ın güney ve batısında Batakçayır Deresi, kuzeyinde bu dereye bağlanan Ballısaray Deresi bulunur (Dinçer, 2014a: 173). Burada yapılan yüzey araştırmasında Paleolitik Döneme ait olduğu düşünülen toplam 6 adet taş alet bulunmuştur. Ancak eldeki buluntular kesin bir tarih vermek için yeterli değildir (Dinçer, 2014a: 173).

Şekil 10: Örenyakası Mevkii Paleolitik Dönem Buluntuları (Dinçer, 2014a: 172).

Yukarıda verilen Paleolitik Dönem yerleri dışında Bursa ve civarında birçok mağara bulunmaktadır. Ancak bu mağaralarda henüz arkeolojik çalışmalar yapılmadığı için şu an için kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Orhaneli ilçesi sınırları içerisindeki Şahinkaya mağarasına yakın bir yerde bulunan Güvercin İleri mağarası bulunduğu yer açısından potansiyel bir Paleolitik yerleşimi olabilir. Ancak burada kapsamlı araştırmalar yapılması zaruridir (Dinçer, 2014a: 173; Can, 2017: 22). Orhaneli'nin 3,5 km kuzeybatısında yer alan Çaltepesi Mağarası'nda prehistorik dönemlere ait olabileceği düşünülen buluntular ele geçmiştir (Dinçer, 2014a: 173). Ancak kesin tarihleme ve daha fazla bilgi için burada arkeolojik çalışmalar yapılması gerekir. Bölgedeki diğer bir mağara Sinekkayası II Mağarası'dır. Burada ele geçen bazı buluntular prehistorik dönemi işaret etse de, kesin bir tarihleme için yeterli değildir.

1.10. Sinekkayası 2 Mağarası

Bursa'nın Orhaneli ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Kaçak kazılar sonucunda kısmen tahrip olan mağarada Paleolitik ve Epipaleolitik Döneme ait izler tespit edilmiştir (Şahin, Mert ve Şahin, 2011: 105; Dinçer, 2010: 10).

Şekil 11: Sinekkayası 2 Mağarası (Dinçer, 2010: 10; Dinçer, 2014a: 173)

1.11. Görükle

Görükle'de bir tarlada bulunan çakmaktaşı aletlerin Orta Paleolitik Döneme ait olduğu düşünülmektedir (Dinçer, 2010: 8; Can, 2017: 22). Burada toplam 67 tane çakmaktaşı alet bulunmuştur.

1.12. Delicenur I-II Mağaraları

Delice I ve II Mağaraları Balıkesir'in Dursunbeyli ilçesi Delice Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Ancak coğrafi olarak Bursa'nın Orhaneli ilçesine çok yakındır. Mağaralar, Mustafakemalpaşa Çayı'nın 1 km güneyinde yer alırlar ve birbirlerine uzaklıkları 7 km'dir. Delice I Mağarası yaklaşık 20 m derinliğinde, 4 metre genişliğinde ve 2.8 m yüksekliğindedir (Şahin, 2013a: 95; Şahin, 2018: 171). Tavanında az da olsa sarkıtlar bulunan mağaranın duvarlarında keçi ve geyik vb. gibi hayvanları gösteren figürler ve üç erkeği betimleyen resimler bulunmaktadır (Şahin, 2013a: 95; Şahin, 2018: 171). Delice I'e göre oldukça küçük olan Delice II Mağarasının genişliği 6.5 m, derinliği ise 3,5 m'dir (Şahin, 2018, 172). Delice II Mağarası duvarlarında da resimler bulunmakla birlikte, mağara definciler tarafından büyük oranda tahrip edilmiştir (Şahin, 2013a: 96; Şahin, 2018: 172).

Şekil 12: Delice I-II Mağaraları Duvar Resimleri (Şahin, 2013: 96).

SONUÇ

Bursa ve çevresinin Paleolitik dönemi hakkındaki bilgilerimizin çoğu son 20-25 yıldaki çalışmalara dayanmaktadır. Her ne kadar 1940'lı yıllardan itibaren bölgede yüzey araştırmaları yapılmış olsa da, bu araştırmalarda Paleolitik döneme tarihlenen herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. 2005 yılında Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümünün kurulmasıyla bölgedeki araştırmalar hız kazanmıştır. M. Şahin başkanlığındaki bir ekip tarafından yapılan çalışmalar Bursa ve çevresinin Paleolitik dönemi hakkında önemli bulguları ortaya koymuştur.

Buluntu yerlerinin çoğunda yerleşime dair herhangi bir iz rastlanmamış olması, bölgenin Asya ile Avrupa arasındaki geçiş güzergâhı üzerinde yer almasıyla ilgili olmalıdır. Mağaralar dışında açık alanda ele geçen

Paleolitik Dönem buluntuları bu göç olayını doğrulamaktadır. Ancak Şahinkaya Mağarası ile Delice Mağaralarının en azından bir süreliğine Paleolitik Dönem insanlarına ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır. Bu keşif, Balkanlarda ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde yapılan Paleolitik Dönem araştırmalarını tamamalar niteliktedir. Başka bir ifadeyle Bursa ve çevresinde tespit edilen Paleolitik Dönem yerleşimleri Anadolu ile Balkanlar arasında daha önce bilinmeyen zincirin halkalarını tamamlamıştır.

Ancak tespit edilen buluntu yerleri üzerindeki tartışmalar devam etmektedir. Buluntuların yetersiz oluşu ve tarihleme konusundaki sorunlar beraberinde tartışmaları ve eleştirileri getirmektedir. Bu nedenle Bursa ve çevresinin Paleolitik dönemi konusunda bilim çevrelerinde tam bir konsensüs sağlanmamıştır. Karanlıkta kalan birçok noktayı aydınlatmak için bölgede daha kapsamlı çalışmalar yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Alkan, F. (2014). Bursa'nın Prehistorik Dönem köyleri. *Yeşil Bursa*, 2(6), 50-52.
- Arslantaş, Y. (2008). Paleolitik Çağ'da Elazığ yöresi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 367-377.
- Arslantaş, Y. (2014). Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da barınma. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 319-343.
- Baykara, İ., Dinçer, B., Şahin, S., Koç, E., Silibolatlaz-Baykara, D., Özer, İ. ve Sağır, M. (2016). 2014 yılı Van ili Neojen ve Pleistosen Dönemleri yüzey araştırması. *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 539-552.
- Beksaç, E. ve Beksaç, Ş.N. (2015). Kocaeli ve çevresinin erken tarihi ve arkeolojisine kısa bir bakış. Selvi, H. ve Çelik, B. (eds.), *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 41-59), Kocaeli: Pelikan Basım.
- Can, A. (2017). *Kadim Bursa (Osmanlı Fethine Değın Bursa ve Çevresinin Tarihi)*. Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Dinçer, B. (2010). Bursa ve çevresi yüzey araştırmaları 2008-2009 tarihöncesi buluntuları. *Arkeoloji ve Sanat*, 134, 1-16.
- Dinçer, B. (2014a). Dağlık Bursa Paleolitiği. Şehin, M. (ed.), *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri -1: Olympos Araştırmaları* içinde (ss. 159-177), Bursa: Bursa Kültür AŞ.
- Dinçer, B. (2014b). The Paleolithic of Kocasu Basin (NW Anatolia). Erciyas, D. ve Sökmen, E. (eds.), *Arkeoloji'de Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri (Studies in Archaeology Symposium Proceedings)* içine (ss. 23-50) Ege Yayınları, İstanbul.
- Dinçer, B. (2016). The Lower Paleolithic in Turkey: Anatolia and hominin dispersals out of Africa. K. Harvati ve M. Roksandic (eds.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context* içinde (ss. 213-228) Dordrecht, Springer.
- Düring, B.S. (2011). *The Prehistory of Asia Minor*. New York: Cambridge University Press.
- Güleç, E. (2016). İnsanlığın en uzun göçü. *Aktüel Arkeoloji*, 54, 26-45.
- Kansu, Ş.A. (1947). Stone age cultures in Turkey. *American Journal of Archaeology*, 51(3), 227-237.
- Kartal, M. (1988). Samsat yöresininin Paleolitik çekirdekleri hakkında tekno-tipolojik gözlemler. *AÜDTCF Dergisi*, 38(1-2), 157-172.
- Kartal, M. (2005). Yontmataş buluntu toplulukları ışığında Ankara. *Anatolia*, 25, 49-66.
- Kartal, M. (2009). *Türkiye'de son avcı-toplayıcılar*. İstanbul.
- Karul, N. (2009). Kuzeybatı Anadolu'da anahatlarıyla Neolitik-Kalkolitik Dönemler. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberleri*, 28, 1-6.

- Kökten, İ.K. (1945). Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri. *AÜDTCF Dergisi*, 3(5), 471-472.
- Kökten, İ.K. (1952). Anadolu'da Prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışı üzerine bir araştırma. *AÜDTCF Dergisi*, 10(3-4), 167-207.
- Kökten, K. (1949). 1949 yılı tarih öncesi araştırmaları hakkında kısa bir rapor. *Belleten*, XIII(52), 811-829.
- Kökten, K. (1951). Kuzeybatı Anadolu'nun tarihöncesi hakkında yeni gözlemler". *AÜDTCF Dergisi*, 9(3), 201-214.
- Özdoğan, M. (1996). Tarihöncesi Dönemde Trakya. *Anadolu Araştırmaları*, 14, 329-360.
- Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ., Dinçer, B. ve Şahin, S. (2017). Batı Anadolu'da fosil insan araştırmaları: bulgular, yayılım ve problemler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(47), 1-25.
- Sagona, A. ve Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik veriler ışığında Türkiye'nin en eski kültürleri M.Ö. 1.000.000-550*. N. Başgelen, N., Belik, S.İ., Payne, M. ve Taşkıran, H. (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin M. (2018). Uludağ'ın Tarih Öncesi resimli mağaraları. Şahin, M. (ed.), *Uluslararası Mysia Olympos'u Araştırmaları Çalıştayı* içinde (ss. 170-180) Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa.
- Şahin, M. (2013a). Uludağ Delicenuz mağaraları. *Bursa'da Zaman*, 2(8), 94-97.
- Şahin, M. (2013b). Bursa ili yüzey araştırması 2011: Mudanya-Harmancık. 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, 101-114.
- Şahin, M., Dinçer, B. ve Zimmermann, T. (2009). Neue Fundlätze des Alteren Paläolithikums bei Bursa in Nordwestanatolien (Türkei). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 39(2), 153-162.
- Şahin, M., Mert, İ. H. ve Şahin, D. (2011). Bursa ve çevresi yüzey araştırması. 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 99-114.
- Yalçınkaya, I. (1983). Samsat-Şehremuz Tepesi çevresi Paleolitik Çağ yüzey araştırmaları, 1982. *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 13-20.
- Yalman, B. (2014). Antikçağdan Osmanlı'ya Bursa. Bilenser, E. (ed.), *Prusia'dan Bursa'ya* içinde (ss. 23-110) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, R. (2011). *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*. İzmir: Yıldız Yayıncılık.

BÖLÜM 2

19. YÜZYILDA LİVANE KAZASI İLE KÖYLERİNDEKİ CAMİ VE MESCİTLER

Dr. Öğr. Üyesi Zemzem YÜCETÜRK*

* Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin/TÜRKİYE,
zemzem_yuceturk@artvin.edu.tr, ORCID : 0000-0002-9638-7160.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde mahallede yaşayan insanlar biz olmaya özen göstermişlerdi.¹ Şehirlerin işlevsel yerleri olan mahalleler, aynı mescitte ibadet eden kişilerin aileleri ile birlikte oturduğu kesimler olarak tanımlanmıştır.² Özellikle yeni oluşturulan mahallelerde bir mescit yapılıp oluşan bu yeni mahalle yapılan mescidin adı ile anılırdı. Mahalleyi oluşturan unsurlar içerisinde gerektiğinde bir toplanma yeri olarak camiler ise aynı zamanda toplumun önemli kaynaşma noktalarıydı.³ Camiler ve mescitler bütün yerleşim yerlerinde hemen hemen her mahallede bulunan yapılarıydı.⁴ Bu nedenle denilebilir ki söz konusu yapılar tarih boyunca ibadet yapılan mekanlar olduğu gibi bulunduğu yere canlılık ve işlevsellik de kazandırmışlardır. Osmanlı Devleti'nde camiler merkezi konumda bulunur, toplumun merkezini oluşturur, şehir merkezlerinde yer alırdı.⁵ 1874 yılında Artvin'i gezen Rus Generali Giorgi Kazbegi de bu durumu günlüklerinde şu şekilde ifade etmişti; "Artvin'de ilk geceyi şehir merkezinde bir kahvehanede geçirdik. Kaldığımız kahvehane merkez caminin yakınındadır. Bu caminin yüksek minaresinden günde beş kez ezan sesi duyuyoruz. Caminin önünde, etrafında dükkanların bulunduğu küçük bir meydan var".⁶ Osmanlı Devleti'nde fetih hareketlerinden sonra en büyük kilise camiye çevrilirdi.⁷ 16. yüzyılda alınan Livane kazasında 18. yüzyılın başlarından itibaren Müslümanlaşma tamamlanmış ve birçok kilise camiye çevrilmiştir. Livane'de çoğunun 18. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen hemen hemen her köyde bir cami bulunmaktaydı. Söz konusu kazada daha çalışmanın konusu olan yüzyılın öncesinde 17. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıllar arasında 166 cami ve üç

¹ Seher Yüçetürk, *Şer'iyeye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı'da Kadın (Üsküdar-Kayseri Örneklerinde)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 113-114.

² Seher Yüçetürk, "Osmanlı Toplumunda Suç: Suç İşleyenler ve İşlenen Suçtan Muzdarip Olanlar", *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2022, s. 260.

³ Yüçetürk, a.g.t., s. 113-114.

⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 40.

⁵ Ali Cañçelik, "Osmanlı Kültür Hayatında Camii ve İşlevleri Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii Değerlendirmesi", *Kamusal Alan Okumaları Esenler*, Ed. Ebru Erdönmez Dinçer, Aynur Atmaca Can, Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları, İstanbul 2017, s. 165.

⁶ Kazbegi, Giorgi, *Bir Rus Generalinin Günlükleri*, (çev. Rıdvan Atan), Doruk Yayınları, İstanbul 2019, s. 119.

⁷ Mustafa Alkan, "Osmanlı Devrinde Kültürel Etkileşim Açısından Vakıf Kurumları: Vakıf Toplumunu", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı*, İzmir 2007, s.87.

mescit bulunmaktaydı.⁸ Bölgede gerçekleşen 1878 Rus işgaliyle birlikte bu tarihten 1921 yılına kadar bölge mimari açıdan istikrarsız bir dönem yaşamıştır.⁹

1. CAMİ ve MESCİTLER

Artvin merkezde bulunan camilerden biri Ortaçağ'a ait kilise olup 17. yüzyılda camiye çevrildiği düşünülen Cuma Cami, diğer adıyla Kilise Cami'dir. Söz konusu cami Ortaköy bucağı, Gündüzlü mahallesinde bulunmaktadır. Günümüze kadar varlığını devam ettiren ve ibadete açık olan bir camidir.¹⁰

Artvin merkezde Orta mahallede bulunan Ortamahalle Cami'nin ise kitabesi yoktur. Yanındaki tarihi çeşmenin kitabesinde 1783 tarihi geçmektedir. Ancak caminin çeşmeden daha sonraki bir tarihte yapıldığı tahmin edilmektedir. Söz konusu cami 1791'de onarılmıştır.¹¹ 1835 yılında caminin imamı Said Efendi bin Ali Efendi'dir.¹²

Artvin şehrinin merkezinde bulunan eski camilerden diğeri Korzul'da bulunan ve Livane sancakbeylerinden Salih Bey'in yaptırdığı 1792 veya 1793 tarihli camidir.¹³ Salih Bey Cami olarak adlandırılan söz konusu yapı¹⁴ Çayağzı mahallesinde bulunmaktadır.¹⁵ Ancak 29 Ağustos 1790 tarihinde camiye imam ve hatip olarak bâni Salih Bey'in atanmasından bu tarihte söz konusu caminin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Döneme dair belgeler incelendiğinde camilere imam ve hatip tayini hakkındaki isteklerin genellikle o yerin naipileri tarafından İstanbul'a bildirildiği anlaşılmaktadır. 20 Ağustos 1836 tarihli belgeye göre Livane kazası naibi Livane kazasına bağlı Artvin

⁸ Eşref Temel, "Hurufât Defterlerine Göre XVIII. ve XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 130-131. Livane kazasının 19. yüzyılda idari yapısı için bk: Zemzem Yüçetürk, 19. Yüzyılda Artvin'in İdarî Yapısı, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019. Ayrıca kazanın 20. yüzyıldaki idari yapısı için bk: Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdarî Taksimatı (1920-2013)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, III. Cilt, Ankara 2014.

⁹ Osman Aytekin, "Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzey Araştırması 1998", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 1999*, 1. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 95.

¹⁰ Osman Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 92.

¹¹ *Artvin 1973 İl Yıllığı*, Artvin Valiliği, Artvin 1973, s. 92-93.

¹² Hamit Şafakçı, "Osmanlı Dönemi Artvin-Merkez Camileri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8, S.15, 2016, s. 273.

¹³ *1973 İl Yıllığı*, s. 92-93.

¹⁴ "Artvin Maddesi", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 2, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 957.

¹⁵ Aytekin, a.g.e., s. 113.

¹⁶ Şafakçı, "a.g.m.", s. 266.

kasabasında Korzul'da bulunan ve Salih Bey tarafından inşa edilen camide hatip olan Esseyid Süleyman bin El-hac Mehmet Halife öldüğünden görevin öz oğlu Seyyit Ragıp Mehmet Halife'ye verilmesini istemiştir.¹⁷ Belgeden de anlaşıldığı üzere camilere imam ve hatip olarak tayin edilen kişilerin vefatından sonra oğulları tayin edilmişlerdir. Çayağzı adı da verilen Salih Bey Cami 1980'lı yıllarda onarılmış olup halen kullanılmaktadır.¹⁸

Artvin Dere mahallesinde Hasan Beşe tarafından yapılan Hasan Beşe Cami'ye 22 Ağustos 1793 tarihinde Ahmet bin Halil atanmış, bu kişiden sonraki görevli ise Hafız Hasan'dı. 1835 yılına gelindiğinde bu kişinin halen görevde olduğu anlaşılmaktadır. Dere mahallesinde bulunan Balcıoğlu cami ise 1921 yılında yıktırılan bu caminin yerine yaptırılmıştır.¹⁹

Artvin'in merkezinde bulunan Merkez Cami adı da verilen Çarşı Cami 1860-61 tarihinde Artvin halkı tarafından yapılmıştır. 1954 yılında onarım geçiren caminin minaresi ile 1865 tarihli minber ve vaaz kürsüsü orijinal yapıya aittir.²⁰ Ancak döneme ait 1835 tarihli belgeden caminin 1860-61 tarihinden önce Hacı Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1860-61 tarihinde halk tarafından onarılmış olsa gerektir. 7 Eylül 1835 tarihinde Mustafa bin Mustafa İstanbul'a gönderdiği arzuhalinde Livane kazasında Artvin'de Hacı Paşa'nın yaptırdığı Çarşı Cami'nde imam ve hatip olan Osman bin Kemal'in hizmetinde tembellik ettiğini bildirmiştir. Adı geçen kaza ahalisinin dahi durumu ihbar ettiğini ifade ederek bu göreve kendisinin getirilmesini istemiştir.²¹ 1856-1919 yıllarında yaşamış olan Nimet Suzanî Efendi ise Artvin Çarşı Cami'nin imamıydı. Aynı zamanda iyi bir şair olan Suzanî Efendi gerek bu mesleği gerekse de Teşkilat-ı Mahsusa'nın etkin bir elamanı olarak faydalı hizmetlerde bulunan ve toplumda saygınlığı bulunan bir kişiydi.²²

Kazada hayır sahipleri tarafından inşa edilen ve Hod karyesinde bulunan başka bir cami daha bulunmaktadır.²³ Artvin merkezde Aşağı Maden köyü Çatak mahallesinde bulunan Aşağı Maden veya Aşağı Hod ismi de verilen caminin 19. yüzyılın ortasında yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁴ 1853

¹⁷ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1600, Sıra (S): 54, H. 7 Cemaziyelevvel 1252 (20 Ağustos 1836).

¹⁸ Aytekin, a.g.e., s. 113.

¹⁹ Şafakçı, a.g.m., s. 274.

²⁰ Aytekin, a.g.e., s. 104.

²¹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1597, Sıra (S): 32, H. 14 Cemaziyelevvel 1251 (7 Eylül 1835).

²² Hayrettin Tokdemir, Artvin Destanı, Fon Matbaası, Ankara 1978, s. 184.

²³ Cevdet Evkaf (C.EV.). Gömlek (G): 521, Sıra (S): 26335, H. 25 Recep 1269 (4 Mayıs 1853).

²⁴ Aytekin, a.g.e., s. 131.

tarıhli belge caminin bu tarihte hizmete açık olduğunu göstermektedir. 4 Mayıs 1853 tarihinde Lazistan mutasarrıfının İstanbul'a gönderdiği belgeye göre Lazistan sancağına bağlı Livane kazasında İbrahim Han zade evkafı karyelerinden Hod karyesi mahallesinden atak mahallesinde bulunan caminin hitabet görevini yapan Süleyman oğlu Mustafa vefat etmiştir. Söz konusu mutasarrıf camide bu vazife yapılamadığından perişan olduğunu ve görevin Ahmet oğlu Hafız Osman'a verilmesinin adı geçen kaza halkı tarafından talep edildiğini bildirerek gereğinin yapılmasını istemiştir. Söz konusu talep padişah tarafından kabul edilmiştir.²⁵ Cami Rus işgali sırasında hasar görmüş ve bir dönem işlevi dışında kullanılmışsa da günümüze kullanılabilir halde ulaşmıştır.²⁶

Zeytinlik adı da verilen Merkez Cami Artvin'in merkezinde bulunmaktadır.²⁷ 1857 tarihinde Saliha Hanım yaptırmıştır. Cami günümüzde de işlevini sürdürmektedir.²⁸

1865 tarihinde Livane'nin merkezi olan Artvin kasabasında Kargir Cami adında bir caminin bulunduğu anlaşılmaktadır. 7 Kasım 1865 tarihli belgeye göre Erzurum vilayetine ilhak edilen Livane kazasında müdürlük merkezi bulunan Artvin kasabasında hanedan ve ahalinin yardımıyla inşasına başlanan Kargir Cami-i şerif'in tamamlandığına dair tahrirat gönderildiği ancak caminin masraflarına toplanan paranın yeterli gelmediği ifade edilmiştir. Hazineden gönderilen kırk bin kuruşun sarfıyla cami tamamlanıp ulema ve kaza müdürünün katılımıyla açıldığı bildirilmiştir.²⁹ 21 Mayıs 1871 tarihli belgeye göre Livane kazasının kaymakamlık merkezi olan Artvin kasabasında bulunup daha önce inşa edilen caminin son cemaat yerinin inşası iznine dair Trabzon Vilayeti Meclis-i Umumisi 23 Nisan 1871 tarihli mazbata takdim etmiştir.³⁰ Söz konusu belgede merkezde bulunan hangi camiden bahsedildiğine dair bilgi edinilememiştir.

Yukarıda bahsedilen Artvin'in merkezinde bulunan camilerden başka köylerinde de camiler bulunmaktaydı. 1808 yılında Ercuğ karyesinde Merdane Hatun Cami adında bir caminin olduğu anlaşılmaktadır. 27 şubat 1808 tarihli belgeye göre Livane naibi verdiği arzuhalinde Livane kazasına

²⁵ Cevdet Evkaf (C.EV.). Gömlek (G): 521, Sıra (S): 26335, H. 25 Recep 1269 (4 Mayıs 1853).

²⁶ Aytekin, a.g.e., s. 131.

²⁷ *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s. 747.

²⁸ Aytekin, a.g.e., s. 119.

²⁹ A.MKT.MHM.345/31, 7 Kasım 1865.

³⁰ şura-yı Devlet (şD.). Gömlek (G): 1826, Sıra (S): 37, H. 1 Rebiülevvel 1288 (21 Mayıs 1871).

bağlı Ercuğ karyesinde bulunan Merdane Hatun Cami'nin hitabeti boş olduğundan Mustafa Halife'nin bu göreve getirilmesini istemiş ve talebi padişah tarafından kabul edilmiştir.³¹

1811 tarihine geldiğinde Göl-i Sağır karyesinde Osman Cami'nin bulunduğu anlaşılmaktadır. 25 Ocak 1811 tarihli belgeye göre Mustafa Halife verdiği arzuhalde Ahışa sancağına bağlı Livane kazasındaki Göl-i Sağır karyesinde bulunan Osman Camii'nin hitabet görevi boş olduğundan kendisi bu göreve gelmeyi talep etmiş ve isteği padişah tarafından kabul edilmiştir.³²

Kalburlu Cami Artvin merkez ilçesinde Kalburlu köyünün Cami mahallesindedir. Kapısına sonradan konulan levhaya göre 1835 yılında yaptırılmıştır. Cami günümüzde ibadete açıktır.³³

1837 tarihinde Proset karyesinde Hasan Çavuş adında bir caminin bulunduğu anlaşılmaktadır. 15 Ağustos 1837 tarihli belgeye göre Livane'de Peroset karyesindeki Hasan Çavuş caminin hitabet görevi Hurşit Halife'ye verilmiştir.³⁴

Artvin merkez ilçeye bağlı köy olan Sarıbudak Köyü'nde köy halkı tarafından 1877'de Zığaporlu Pehlivanoğlu Ahmet ustaya yaptırılan Sarıbudak Köyü Cami bulunmaktadır. Günümüzde cami ibadete açıktır.³⁵

19. yüzyılda Livane kazası halkı çoğu dönem cami olmamasından dolayı sıkıntı yaşamıştır. Bu nedenle köy halkı İstanbul'a gönderdikleri dilekçelerinde köylerindeki mescitlerin camiye çevrilmesini istemişlerdir. 2 Aralık 1815 tarihli belgeye göre Süleyman Halife verdiği arzuhalinde Livane kazasında İşhalbır karyesinde bulunan mescidin yakınında namaz kıldırarak cami olmadığından halkın kışın zorluk yaşadığını belirtmiştir. Bu nedenle mescidin namaz kılmak üzere camiye çevrilerek hitabet görevinin de kendisine verilmesi isteği padişah tarafından kabul edilmiştir.³⁶ 18 Ağustos 1824 tarihli belgeden söz konusu karyedeki mescidin camiye çevrildiği

³¹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1504, Sıra (S): 12, H. 29 Zilhicce 1222 (27 Şubat 1808).

³² Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1514, Sıra (S): 37, H. 29 Zilhicce 1225 (25 Ocak 1811).

³³ Osman Aytekin, "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması 2003", 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 2004*, 1. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Konya 2004, s. 228.

³⁴ Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD. II.) Gömlek (G): 116, Sıra (S): 9802, H. 13 Cemaziyelevvel 1253 (15 Ağustos 1837).

³⁵ Osman Aytekin, "Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzey Araştırması 1997", XVI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 25-29 Mayıs 1998 Tarsus*, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 4.

³⁶ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1533, Sıra (S): 87, H. 29 Zilhicce 1230 (2 Aralık 1815).

anlaşılmaktadır. Belgede Livane naibi tarafından Livane kazasında İşhalbır karyesi cami hitabetine Ferhat Halife'nin getirilmesi talep edilmiş ve bu istek padişah tarafından kabul edilmiştir.³⁷ Cami olmadığından sıkıntı yaşayan bir diğer karye Kamilet karyesi olmuştur. 14 Ağustos 1836 tarihinde Livane kazasının Murgul nahiyesine bağlı Kamilet karyesi ahalisi İstanbul'a gönderdikleri arzuhallerinde karyelerine yakın Cuma ve bayram namazlarının kılınacağı bir cami olmadığından bahsedip buradaki mescidin camiye çevrilmesini istemişlerdir. Ayrıca adı geçen karye sakinlerinden ve söz konusu karyenin muhtarı olan Abdülaziz ibn İbrahim'in hitabet görevine getirilmesini de talep etmişlerdir.³⁸ Yine 11 Aralık 1836 Livane kazasına bağlı Murgul nahiyesi ahalisi verdikleri dilekçelerinde adı geçen kazaya bağlı Osmal karyesinde cami bulunmadığından halk tarafından inşa edilen mescidin camiye çevrildiğini belirtmişlerdir. Söz konusu camiye adı geçen karye ahalisinden muhtarları Hüseyin ibn Memiş Mehmet Efendi'nin hatip tayin edilmesini istemişlerdir.³⁹ Çalışılan dönemde cami olmadığından sıkıntı yaşayan bir diğer karye Pit karyesidir. 15 Haziran 1837 tarihinde Livane kazası naibi Ahmet Hilmi İstanbul'a gönderdiği yazısında Pit karyesi ahalisinin hayır sahipleri tarafından inşa edilen mescitlerini camiye çevirdiklerini belirtmiştir. Livane naibi ayrıca buraya imam ve hatip olarak adı geçen karye ahalisinden ve muhtarlık görevi yapan Mehmet bin Mustafa'nın getirilmesini istemiştir.⁴⁰ Yine Hadid karyesinde de bir cami olmadığından halkın çareyi mescitlerini camiye çevirmekte bulunduğu anlaşılmaktadır. 1 Kasım 1837 tarihinde Halil adlı kişi İstanbul'a gönderdiği arzuhalinde Livane kazasından Hadid karyesi mahallesindeki mescidin camiye çevrilerek karye ahalisinin Cuma ve bayram namazlarını kıldırmak için Osman bin Hüseyin'in hitabet görevine getirilmesini talep etmiştir.⁴¹

Yukarıda bahsi geçen ve isimleri bilinen camiler dışında halk tarafından yaptırılan ancak isimleri belgelerde geçmeyen camiler de bulunmaktaydı. 18 Ağustos 1838 tarihinde Livane kazası naibi Ahmet Hilmi İstanbul'a gönderdiği yazısında Livane kazasında bulunan Hezor karyesi mahallelerinden Baket mahallesinde cami bulunmadığını belirtip mahalle

³⁷ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1564, Sıra (S): 59, H. 22 Zilhicce 1239 (18 Ağustos 1824).

³⁸ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1600, Sıra (S): 43, H. 1 Cemaziyelahir 1252 (14 Ağustos 1836).

³⁹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1602, Sıra (S): 80, H. 2 Ramazan 1252 (11 Aralık 1836).

⁴⁰ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1607, Sıra (S): 44, H. 11 Rebiülevvel 1253 (15 Haziran 1837).

⁴¹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1609, Sıra (S): 68, H. 2 Şaban 1253 (1 Kasım 1837).

ahalisinin cami inşa etmiş olduğunu söyleyerek caminin hitabet görevinin ahalinin de muhtarı olan Ali bin Mehmet'e verilmesini istemiştir.⁴² Döneme ait belgelerden Artvin kasabası çarşısında vakfa ait ancak ismi belgede belirtilmeyen bir caminin bulunduğu da anlaşılmaktadır.⁴³ 29 Ekim 1862 tarihinde Livane Kaza Meclisi tarafından Lazistan Kaymakamlığına gönderilen yazıda Lazistan sancağı dâhilinde bulunan Livane kazasında Artvin kasabası çarşısında çıkan yangında Arslan Paşa Vakfı'na ait olup yanan cami ile mektep ve medresenin tamiri için gereğinin yapılması istenmiştir. 30 Kasım 1862 tarihli belgeye göre ise Livane Kaza Meclisi tarafından bu iş için tespit edilen masraf on bin beş yüz kuruştur. 14 Aralık 1862 tarihinde Lazistan Sancağı Meclisi tarafından tamir talebi Trabzon Valiliğine bildirilmiştir.⁴⁴ 24 Ekim 1863 tarihli belgeden de söz konusu cami, mektep ve medresenin halk tarafından inşasına başlanıldığı ancak tamamlanamadığı anlaşılmaktadır.⁴⁵ 8 Mayıs 1864 tarihine gelindiğinde ise bu yapıların eksik kalan kısımları için gerekli masrafın sağlanamadığından tamirinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Lazistan mutasarrıflığı Sadarete gönderdiği yazıda masrafların karşılanmasını istemiştir.⁴⁶ 20 Aralık 1865 tarihli belgeye göre de Sadaret, Lazistan mutasarrıflığından masrafın tespit edilmesini istemiştir. Lazistan mutasarrıflığınca caminin kırk bin yüz on beş kuruşla tamamlanacağı tespit edilmiş, son cemaat yerinin masrafı bulunan yirmi dört bin kuruşun ahali tarafından karşılanacağı beyan edilmiştir. Caminin inşasına halk tarafından başlanılmışken masraflar karşılanamadığından inşaat tamamlanamamış, bu nedenle masrafın Sadaretçe mal sandığından ödenmesine karar verilmiştir. Ayrıca Sadaret emri ile mahalli meclis tarafından adı geçen binaların masrafının mahalline bildirilmesi istenmiştir. Hazinece gereken ödemenin yapılması için de Maliye Nezaretine miktarın bildirilmesine karar verilmiştir.⁴⁷

Halkın cami yaptıran yöneticilere karşı da minnettarlık duyduğu döneme ait bir belgeden anlaşılmaktadır. Numan adlı kişi 27 Eylül 1866

⁴² Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1615, Sıra (S): 33, H. 27 Cemaziyelevvel 1254 (18 Ağustos 1838).

⁴³ Şura-yı Devlet (ŞD.). Gömlek (G): 1825, Sıra (S): 61, H. 11 Muharrem 1287 (23 Nisan 1870).

⁴⁴ Meclis-i Vala (MVL). Gömlek (G): 649, Sıra (S): 101, H. 5 Cemaziyelevvel 1279 (29 Ekim 1862).

⁴⁵ Meclis-i Vala (MVL). Gömlek (G): 665, Sıra (S): 66, H. 11 Cemaziyelevvel 1280 (24 Ekim 1863).

⁴⁶ Meclis-i Vala (MVL). Gömlek (G): 678, Sıra (S): 40, H. 1 Zilhicce 1280 (8 Mayıs 1864).

⁴⁷ Meclis-i Vala (MVL). Gömlek (G): 709, Sıra (S): 2, H. 1 Şaban 1282 (20 Aralık 1865); Meclis-i Vala (MVL). Gömlek (G): 695, Sıra (S): 75, H. 14 Rebiülahir 1282 (6 Eylül 1865).

tarihli arzuhalinde Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşlarından Livane Kazası Müdürü İbrahim Bey'in adı geçen kazada müdürlüğünü iyi yapıp cami inşa etmesi nedeniyle kendisinin taltif edilmesini istemiştir.⁴⁸ Çalışılan dönemde Livane kazasındaki camilerin imam ve hatiplik görevi için İstanbul'a gönderilen arzuhallerdeki talepler söz konusu kaza ve kazanın köylerindeki camiler hakkında bilgi sunmaktadır. Bu talepler bazen kaza halkı bazen de Livane kazası naibi ve kazanın bağlı olduğu Lazistan ve Çıldır sancaklarının idarecileri tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Bu görev talepleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 1: Livane Kazasına Bağlı Yerlerdeki Camilerde Görevlendirme İle İlgili Talepler

Dilekçe veya Tahriratın Gönderildiği Yer	Görev Talep Eden Kişi veya Kurum	Görev Talep Edilen Kişi	Görev Talep Edilen Kişinin Eski Görevi	Camide Görev Yapan Eski Görevli	Görev Talep Edilen Kişinin Eski Görevli ile Akrahlık Derecesi	Görev Değişim Sebebi	Talep Edilen Görev	Belge Tarihi
Sadaret	Livane Naibi	Mustafa Halife	-			Görevin boş olması	Ercuğ karyesinde Merdane Hatun Camii'nin hitabeti	27 Şubat 1808 ⁴⁹
Sadaret	Mustafa Halife	Mustafa Halife	-			Görevin boş olması	Göl-i Sağır karyesinde bulunan Osman Camii'nin hitabeti	25 Ocak 1811 ⁵⁰
Sadaret	Süleyman Halife	Süleyman Halife	-			Görevin boş olması	İşhalbır karyesinde bulunan mescidin camiye çevrilip hitabet görevi	2 Aralık 1815 ⁵¹

⁴⁸ Meclis-i Vala (MVL). Gömlek (G): 511, Sıra (S): 19, H. 17 Cemaziyelevvel 1283 (27 Eylül 1866).

⁴⁹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1504, Sıra (S): 12, H. 29 Zilhicce 1222 (27 Şubat 1808).

⁵⁰ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1514, Sıra (S): 37, H. 29 Zilhicce 1225 (25 Ocak 1811).

⁵¹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1533, Sıra (S): 87, H. 29 Zilhicce 1230 (2 Aralık 1815).

Sadaret	Livane naibi	Ferhat Halife	-			-	İşhalbır karyesi cami hitabetine	18 Ağustos 1824 ⁵²
Sadaret	Çıldır valisi	Abdurrahman Halife	-			-	İrine karyesinde bulunan caminin hitabeti	21 Haziran 1830 ⁵³
Sadaret	-	İmamzade Osman Bin Mehmet Sadık Halife	-			-	Süstence karyesinde ki caminin hitabet görevi	28 Nisan 1835 ⁵⁴
Sadaret	Livane Kazası Naibi Mehmet	Ahmet Halife bin Mehmet	-	Ahmet Halife bin Osman		Vefat	Küre-i Süfla karyesinde bulunan camide imam ve hatip	15 Haziran 1835 ⁵⁵
Sadaret	Mustafa bin Mustafa ve Livane Naibi Ahmet	Mustafa bin Mustafa		Osman bin Kemal		Görevde tembellik	Artvin'de Hacı Paşa'nın yaptırdığı Çarşı Camii'nde imam ve hatiplik görevi	7 Eylül 1835 ⁵⁶
Sadaret	Ahmet Tahir Efendi	Ahmet Tahir Efendi		Süleyman bin Mehmet	Oğlu	Vefat	Deviskal karyesinde bulunan caminin imam ve hatipliği	8 Eylül 1835 ⁵⁷
Sadaret	Mehmet Halife	Mehmet Halife	Losoncur			Görevde kusur	Losoncur karyesi	4 Ekim

⁵² Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1564, Sıra (S): 59, H. 22 Zilhicce 1239 (18 Ağustos 1824).

⁵³ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1580, Sıra (S): 45, H. 29 Zilhicce 1245 (17 Kasım 1828).

⁵⁴ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1591, Sıra (S): 61, H. 29 Zilhicce 1250 (28 Nisan 1835).

⁵⁵ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1593, Sıra (S): 11, H. 18 Safer 1251 (15 Haziran 1835).

⁵⁶ Mustafa bin Mustafa arzuhalinde söz konusu camide imam ve hatip olan Osman bin Kemal'in hizmetinde tembellik ettiğinin adı geçen kaza ahali tarafından ihbar edildiğini de iddia etmiştir Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1597, Sıra (S): 32, H. 14 Cemaziyevvel 1251 (7 Eylül 1835).

⁵⁷ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1597, Sıra (S): 6, H. 15 Cemaziyevvel 1251 (8 Eylül 1835).

	ve Livane Naibi		karyesi imam ve hatibi			olmadığı halde naibin Osman adlı kişiyi görevlendir mesi	imam ve hatipliği	1835 ⁵⁸
Sadaret	Kamilet karyesi ahalisi	Abdülaziz ibn İbrahim	Kamilet karyesi muhtarı			-	Kamilet karyesine yapılacak caminin hitabet görevi	14 Ağustos 1836 ⁵⁹
Sadaret	Livane Kazası naibi Ahmet	Seyyit Ragıp Mehmet Halife		Esseyid Süleyman bin El-hac Mehmet Halife	Oğlu	Vefat	Artvin kasabasında Korzul'da bulunan ve Salih Bey tarafından inşa edilen camide hatiplik görevi	20 Ağustos 1836 ⁶⁰
Sadaret	Livane Kazası naibi Ahmet	Seyyit Ragıp Mehmet Halife		Esseyid Süleyman El Hac Mahmut Halife	Oğlu	Vefat	Melo karyesinde Netazor adlı yerdeki camide hitabet ve imamet görevi	30 Ağustos 1836 ⁶¹
Sadaret	Murgul nahiyesi ahalisi	Hüseyin ibn Memiş Mehmet Efendi				-	Osmal karyesinde camiye hatiplik görevi	11 Aralık 1836 ⁶²
Sadaret	Livane kazası naibi Ahmet Hilmi	Avana karyesinin muhtarı Mustafa bin Süleyman		Mehmet bin İbrahim Halife		Vefat	Murgul nahiyesinde Avana karyesindeki caminin imamlık ve hatipliği	14 Şubat 1837 ⁶³

⁵⁸ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1595, Sıra (S): 40, H. 11 Cemaziyelahir 1251 (4 Ekim 1835).

⁵⁹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1600, Sıra (S): 43, H. 1 Cemaziyelahir 1252 (14 Ağustos 1836).

⁶⁰ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1600, Sıra (S): 54, H. 7 Cemaziyevvel 1252 (20 Ağustos 1836).

⁶¹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1601, Sıra (S): 56, H. 17 Cemaziyevvel 1252 (30 Ağustos 1836).

⁶² Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1602, Sıra (S): 80, H. 2 Ramazan 1252 (11 Aralık 1836).

⁶³ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1605, Sıra (S): 69, H. 8 Zilkade 1252 (14 Şubat 1837).

Sadaret	Livane kazası naibi Ahmet Hilmi	Karye ahalisinde n ve muhtarlık görevi yapan Mehmet bin Mustafa				-	Pit karyesinde camiye çevrilen mescidin imam ve hatiplik görevi	15 Haziran 1837 ⁶⁴
Sadaret	Livane kazası naibi Ahmet Hilmi	İbrahim Halifenin oğlu Ali		İbrahim Halife	Oğlu	Vefat	Murgul nahiyesinde Danpal karyesindeki caminin imam ve hatiplik görevi	15 Temmuz 1837 ⁶⁵
	Livane kazası naibi Ahmet Hilmi	Süleyman bin Ahmet		İbrahim bin Mustafa Halife	Torunu	Vefat	Zemevan karyesindeki caminin imam ve hatipliği	13 Ağustos 1837 ⁶⁶
Sadaret	-	Hurşit Halife				-	Peroset karyesindeki Hasan Çavuş caminin hitabet görevi	15 Ağustos 1837 ⁶⁷
Sadaret	Halil	Osman bin Hüseyin		-	-	-	Hadid karyesinde mahallesindeki camiye çevrilecek mescidin hitabet görevi	1 Kasım 1837 ⁶⁸
Sadaret	Livane kazası naibi Ahmet Hilmi	Danilet karyesi muhtarı Ahmet		Mustafa bin El-Hac Ali	Oğlu	Vefat	Danilet karyesindeki caminin imam ve hatipliği	1 Kasım 1837 ⁶⁹
Sadaret	Livane kazası naibi					-	Hezor karyesi mahalleleri	18 Ağustos

⁶⁴ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1607, Sıra (S): 44, H. 11 Rebiülevvel 1253 (15 Haziran 1837).

⁶⁵ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1607, Sıra (S): 45, H. 11 Rebiülahir 1253 (15 Temmuz 1837).

⁶⁶ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1607, Sıra (S): 42, H. 11 Cemaziyelevvel 1253 (13 Ağustos 1837).

⁶⁷ Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD. II.) Gömlek (G): 116, Sıra (S): 9802, H. 13 Cemaziyelevvel 1253 (15 Ağustos 1837).

⁶⁸ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1609, Sıra (S): 68, H. 2 Şaban 1253 (1 Kasım 1837).

⁶⁹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1609, Sıra (S): 67, H. 2 Şaban 1253 (1 Kasım 1837).

	Ahmet Hilmi						nden Baket mahallesin de caminin imamet ve hitabet görevi	1838 ⁷⁰
Sadaret	Livane kazası naibi Ahmet Hilmi Efendi	Mehmet, Hüseyin ve Osman Halifeler		Mahmut Halife ibn Osman		Mahmut Halife ibn Osman görevini kendi rızasıyla bu kişilere vermek istemesi	Zeruban karyesinde bulunan caminin imam ve hatipliği	29 Kasım 1839 ⁷¹
Sadaret	Mehmet Halife	Mehmet Halife				Görevin boş olması	Ercuğ karyesinde ki Merdane Hatun Camii'nin hitabeti	4 Mart 1840 ⁷²
Sadaret	Lazistan mutasarrıfı	Ahmet oğlu Hafız Osman		Süleyman oğlu Mustafa		Vefat	Hod karyesinde Çanak mahallesin deki hayır sahiplerinin inşa ettiği caminin hitabet görevini	4 Mayıs 1853 ⁷³
Sadaret	Lazistan Şer'i Mahkemesi	Sırya karyesinde Ahmet oğlu Recep Efendi	-	Mehmet oğlu İbrahim Halife	-	Vefat	Sırya karyesinde hayrat ashabından Saliha Hatun'un yaptırdığı caminin imamet ve hitabet	5 Ekim 1864 ⁷⁴

⁷⁰ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1615, Sıra (S): 33, H. 27 Cemaziyevvel 1254 (18 Ağustos 1838).

⁷¹ Zeruban karyesinde imam ve hatip olan Mahmut Halife ibn Osman bulunan camide günlüğü bir akçe ile bu görevi yapıyordu. İsteği üzerine hitabet görevi Mehmet'e, imamet görevi ise Osman ve Hüseyin Halifelere verilmiştir Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1623, Sıra (S): 49, H. 22 Ramazan 1255 (29 Kasım 1839).

⁷² Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1630, Sıra (S): 46, H. 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840).

⁷³ Lazistan mutasarrıfı camide bu vazife yapılamadığından perişan olduğunu ve görevin Ahmet oğlu Hafız Osman'a verilmesinin adı geçen kaza halkı tarafından talep edildiğini bildirerek gereğinin yapılmasını istemiştir Söz konusu talep padişah tarafından kabul edilmiştir Cevdet Evkaf (C.EV.). Gömlek (G): 521, Sıra (S): 26335, H. 25 Recep 1269 (4 Mayıs 1853).

⁷⁴ Mehmet oğlu İbrahim Halife günlüğü bir akçe ücretle bu görevi yürütüyordu. Recep Efendi'nin Liva Meclisi'nde de bu işte ehliyeti kabul edilmiş olduğundan bu konuda gereğinin yapılması istenmiştir Cevdet Evkaf (C.EV.). Gömlek (G): 456, Sıra (S): 23091, H. 4 Cemaziyevvel 1281 (5 Ekim 1864).

							görevi	
--	--	--	--	--	--	--	--------	--

Tablodan da anlaşıldığı üzere kazadaki camilerin çoğunun isimleri bildirilmemiştir. İsimleri bildirilen camiler Ercuğ karyesinde Merdane Hatun Camii, Artvin’de Hacı Paşa’nın yaptırdığı Çarşı Camii, Peroset karyesindeki Hasan Çavuş Camii’dir. İşhalbır, Kamilet karyelerinde cami olmadığı için mescidin camiye çevrilmesi istendiği gibi Hadid, Osmal ve Pit karyelerinde cami olmadığından mescit camiye çevrilmiştir. Tablodaki bilgilerden hayır sahipleri tarafından inşa edilen camilerin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Artvin’deki Çarşı Camii Hacı Paşa tarafından⁷⁵ Artvin kasabasında Korzul’daki cami Salih Bey tarafından⁷⁶ Hod karyesinde Çanak mahallesindeki cami hayır sahipleri tarafından,⁷⁷ Sirya karyesindeki cami hayrat ashabından Saliha Hatun tarafından⁷⁸ yaptırılmıştır. Yine Ercuğ karyesinde Merdane Hatun Cami’nin⁷⁹ Göl-i Sağır karyesinde bulunan Osman Camii’nin⁸⁰ ve Peroset karyesindeki Hasan Çavuş Cami’nin⁸¹ isimleri bu camilerin hayır sahipleri tarafından yaptırılarak isimlendirildiğini düşündürmektedir. Görev talepleriyle ilgili isteklerin çoğunun padişah tarafından kabul edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁸² Tablodaki toplam yirmi altı camiden on tanesine görev talep nedeni görevlilerinin vefatıdır. Dördünde ise görevin boş olduğu ifade edilmiştir. Birinde Mahmut Halife ibn Osman görevini kendi rızasıyla başka kişilere vermek istemişken, diğerinde sebep görevde kusur olmadığı halde naibin başka bir kişiyi görevlendirmesidir. Yine bir diğerinde ise görevlinin görevinde tembellik göstermesi başka bir kişinin görevlendirilmesi için İstanbul’a arzuhal gönderilmesine sebebiyet vermiştir. Geri kalan dokuz cami için görevli talep

⁷⁵ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1597, Sıra (S): 32, H. 14 Cemaziyelevvel 1251 (7 Eylül 1835).

⁷⁶ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1600, Sıra (S): 54, H. 7 Cemaziyelevvel 1252 (20 Ağustos 1836).

⁷⁷ Cevdet Evkaf (C.EV.). Gömlek (G): 521, Sıra (S): 26335, H. 25 Recep 1269 (4 Mayıs 1853).

⁷⁸ Cevdet Evkaf (C.EV.). Gömlek (G): 456, Sıra (S): 23091, H. 4 Cemaziyelevvel 1281 (5 Ekim 1864).

⁷⁹ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1504, Sıra (S): 12, H. 29 Zilhicce 1222 (27 Şubat 1808).

⁸⁰ Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1514, Sıra (S): 37, H. 29 Zilhicce 1225 (25 Ocak 1811).

⁸¹ Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD. II.) Gömlek (G): 116, Sıra (S): 9802, H. 13 Cemaziyelevvel 1253 (15 Ağustos 1837).

⁸² Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1504, Sıra (S): 12, H. 29 Zilhicce 1222 (27 Şubat 1808); Hatt-ı Hümayun (HAT.) Gömlek (G): 1514, Sıra (S): 37, H. 29 Zilhicce 1225 (25 Ocak 1811) vd.

sebebi ifade edilmese de sebep muhtemelen görevin boş olmasıdır. Tabloda belirtilen camilerden beşine görevlendirilmesi talep edilen kişiler eski görevlinin oğlu iken birinde torunudur. Diğerlerinde ise eski görevli ile görev talep edilen kişi arasındaki yakınlık derecesine dair bilgi verilmemiştir.

1868 tarihine gelindiğinde Livane kazasında 115 cami 18 mescit bulunmaktaydı.⁸³ 1877 yılına gelindiğinde 17 cami olup mescidin bulunmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁴

SONUÇ

19. yüzyılda Livane kazasının merkez camileri Cuma Cami, Ortamahalle Cami, Salih Bey Cami, Hasan Beşe Cami, Çarşı (Merkez) Cami, Aşağı Maden veya Aşağı Hod Cami, Zeytinlik (Merkez) Cami ve Kargir Cami'dir. Bu camilerden başka köylerinde de camiler bulunmaktaydı. Ercuğ karyesinde Merdane Hatun Cami, Göl-i Sağır karyesinde Osman Cami, Artvin merkez ilçesinde Kalburlu köyünün Cami mahallesinde Kalburlu Cami, Proset karyesinde Hasan Çavuş Cami ve Artvin merkez ilçeye bağlı köy olan Sarıbudak Köyü'nde Sarıbudak Köyü Cami Artvin'in köylerindeki camilerdir. Döneme dair belgeler incelendiğinde isimleri bilinen bu camiler dışında mescitlerin de camiye çevrildiğini görüyoruz. 19. yüzyılda Livane kazası halkı çoğu dönem cami olmamasından dolayı sıkıntı yaşamıştır. Bu nedenle köy halkı İstanbul'a gönderdikleri dilekçelerinde köylerindeki mescitlerin camiye çevrilmesini istemişlerdir. Yine döneme dair belgelerde isimleri bilinen camiler dışında halk tarafından yaptırılan ancak isimleri belgelerde geçmeyen camiler de bulunmaktaydı. Belgeler incelendiğinde camilerin yapımında halkın katkısı olduğu gibi hayırseverlerin de yaptırdığı camiler olduğu anlaşılmıştır. Çalışılan dönemde Livane kazasındaki camilerin imam ve hatiplik görevi için İstanbul'a gönderilen arzuhallerdeki talepler söz konusu kaza ve kazanın köylerindeki camiler hakkında bilgi sunmaktadır. Belgelerden camilerin eski görevlileri öldüğünde yerlerine geçen görevlilerin genelde bu kişilerin oğlu veya torunu olduğu anlaşılmıştır. Camilere görev talebinde bulunan kişiler ise genelde Livane kazasının naipileri olmuştur. Söz konusu istekler de padişah tarafından kabul edilmiştir.

⁸³ Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1286 Hicri/1869, s. 75.

⁸⁴ Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1295 Hicri/1878, s. 122-123.

KAYNAKÇA

Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD. II.).

Cevdet Evkaf (C.EV.).

Hatt-ı Hümayun (HAT.).

Meclis-i Vala (MVL).

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM.).

Şura-yı Devlet (ŞD.).

Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1286 Hicrî/1869.

Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1295 Hicrî/1878.

Alkan, Mustafa “Osmanlı Devrinde Kültürel Etkileşim Açısından Vakıf Kurumları: Vakıf Toplumu, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı*, İzmir 2007, s. 87-97.

“Artvin Maddesi”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 2, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 885-965.

Aytekin, Osman, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

_____, “Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzeysel Araştırması 2003”, *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 2004*, 1. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Konya 2004, s. 227-240.

_____, “Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzeysel Araştırması 1997”, *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 25-29 Mayıs 1998 Tarsus*, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 1-23.

_____, “Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzeysel Araştırması 1998”, *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 1999*, 1. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 95-108.

Cançelik, Ali, “Osmanlı Kültür Hayatında Camii ve İşlevleri Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii Değerlendirmesi”, *Kamusal Alan Okumaları Eserler*, Ed. Ebru Erdönmez Dinçer, Aynur Atmaca Can, Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları, İstanbul 2017, s.161-178.

Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı, Artvin Valiliği, Artvin 1973.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Kazbegi, Giorgi, *Bir Rus Generalinin Günlükleri*, (çev. Rıdvan Atan), Doruk Yayınları, İstanbul 2019.

Şafakçı, Hamit, “Osmanlı Dönemi Artvin-Merkez Camileri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8, S.15, 2016, s. 261-282.

Temel, Eşref, “Hurufât Defterlerine Göre XVIII. ve XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019.

Şaşmaz, Musa, *Türkiye'nin İdarî Taksimâtı (1920-2013)*, III. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Tokdemir, Hayrettin, *Artvin Destanı*, Fon Matbaası, Ankara 1978.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983.

Yüçetürk, Seher, *Şer'iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı'da Kadın (Üsküdar-Kayseri Örneklerinde)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 113-114.

_____, "Osmanlı Toplumunda Suç: Suç İşleyenler ve İşlenen Suçtan Muzdarip Olanlar", *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2022, s. 258-266.

Yüçetürk, Zemzem, *19. yüzyılda Artvin'in İdarî Yapısı*, Artvin Tarihi Araştırmaları-1, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019.

BÖLÜM 3

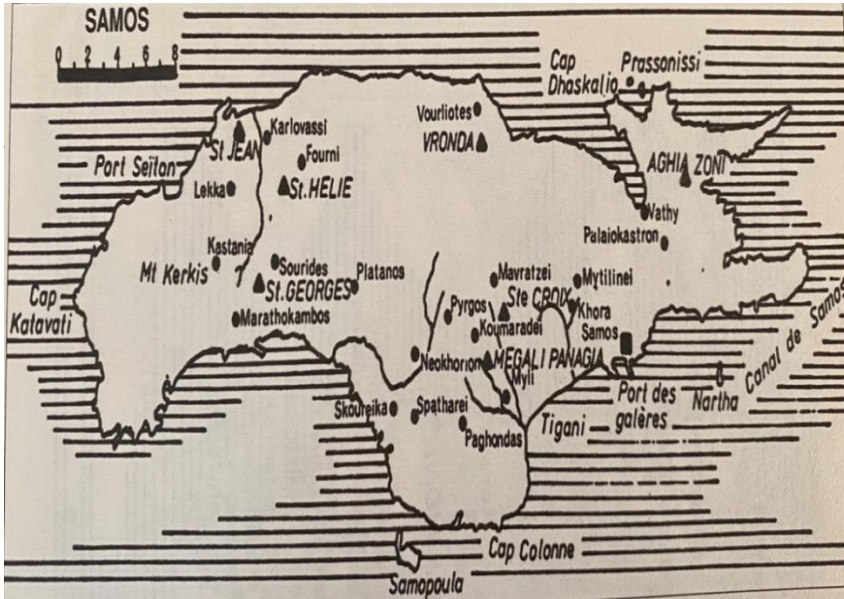
SİSAM ADASI'NIN TİCARİ YAPISI (1850 -1909)

Dr. Öğr. Üyesi Arzu BAYKARA TAŞKAYA¹

¹ Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü (Kütahya),Türkiye . a.baykara20@gmail.com- arzu.bkaya@dpu.edu.tr 0000-0002-1712-4881 . Bu yazı ,”Viticulture on the Island of Samos and Delicious-Desired Muskat Wine”,*Bellek, Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 2022,s.50-75, adlı makalede anlatılan şarap üretimi dışında kalan adadaki tüm ticari faaliyetleri açıklamaktadır.

GİRİŞ

Sisam, Ege Denizi'nin güneydoğusunda Rodos, Midilli ve Sakız'dan sonra dördüncü büyük adasıdır². Sisam'ın ekonomisi XVII. ve XVIII. yüzyıllarda adayı ziyaret eden yabancı seyyahların anlattığı gibi tarıma (tahıl, üzüm, zeytin³, sebze, meyve) dayanmaktadır. Tarım ürünlerinden en önemlilerinden bir olan üzüm ve bu üzümden elde edilen şarabı daha önce yazdığımız makalemizde geniş çaplı değerlendirmiştik⁴.

Harita: Sisam Adası⁵

Adanın tarımsal yapısı hakkında bilgi veren diğer kişi Collas'tır. Türkiye'nin itaati altında kendi kendini yöneten, bunun için yıllık 92.000 frank haraç ödeyen Sisam . 56 kilometre uzunluğunda ve 20 genişliğindedir. Toprağı dağlık ama verimlidir. Dağlar ağaçlarla kaplı: çam, selvi ve meşe

² Ali Fuat Öreñç ,1995.

³ Adanın zeytinyağının dışarıya satıldığını görürüz. Sisam Adasından gönderilen 25 tulum revganı zeyt zeytin yağından 15 Ağustos 1860(27 Muharrem 1277) tarihli evrakta Kudüs Patrikhanesi için gümrük emini paşa tarafından lazım gelen emirle patrikhane için gelen bu gibi mallardan gümrük alınmamasının çok iyi olacağı belirtilmiştir (BOA, HR.MKT. 345 - 30).

⁴ Baykara Taşkaya,2022:50-75.

⁵ Tournefort , 2005 :296.

baskın türlerdir. Zeytin ağacı yetişir , dut, incir ve özellikle asma buranın temel mahsulüdür⁶ diye yazar.

Tablo 1:Sisam Adası'nda Arazinin Kullanımı⁷

Arazi	Dönüm
Tarla	6676
Zeytin ağacı	5219
Bağ	2927
Sebze Bahçesi	393
Toplam	15215

Sadece iki yılda bir üretildiği söylenen Sisam zeytinyağı çok besleyici, berrak, kokusuzdur ve Levant'ın en iyisi olarak kabul edilir. Yarısı Rusya' ya gönderilmektedir. İngiltere, Fransa, Almanya ve Romanya'da da tüketilmektedir. Quinal'ın yerinde fiyatı yaklaşık 220 kuruş (yaklaşık 50 frank)tur. Zeytinler de ihraç edilmektedir. Ancak küçük miktarlardadır. Bu ürünün yıllık üretiminin 10 ila 12.000 kental arasında olduğu tahmin ediliyor. Sisam'dan gelen harnup hasadının tamamı İtalya ve Türkiye'ye paylaşmaktadır. 1850'den önce, bu hasat 50.000 quintal'den fazlaydı, ancak şiddetli bir kış, File'deki keçiboynuzu ağaçlarının büyük bir bölümünü tahrip ettiğinden, normal parlaklık henüz geri getirilemedi. Portakal, limonun yıllık rekoltesi 400.000 olarak tahmin edilir. Portakal, limon ve elma şarabı Türkiye' de tüketilmektedir. Sabunlar da adanın diğer bir imalatıdır. Yıllık 15.000 okka sabun ihracatından 650 lira gelir vardır. Şimdiye kadar yıllık ortalama olarak sadece 3.000 okka tütün ihraç edildiği belirtilir. Sisam'da ekim hala yenidir. Sisam'dan yıllık çömlek ihracatı 200 Türk lirasıdır⁸.

Ege adalarının en önemlilerinden biri olan Sisam 'da birçok ticari ürünün üretilmektedir. Bu üretim yapılan ürünlerin de dışarıya satıldığını görüyoruz.

1-İPEK ÜRETİMİ

İpek, Osmanlı Devleti'nde günlük hayatta en fazla kullanılan kumaşlardan biridir. Özellikle sünnet düğünleri, evlilik gibi özel günlerde kullanımı daha yaygındır ⁹. Avrupa'da çok popüler olan büyüleyici etkili

⁶ Baykara Taşkaya,2022:53.

⁷ Baykara Taşkaya,2022:55.

⁸ Cuinet,1892:501-502.

⁹ Abdüllaziz Bey Cilt. I,1975: 124-125.

çeşitli ipek kumaşlar, Sisamlı kadınlar tarafından değirmende yapılır. Bu kumaşlar, biri ham ipekten diğeri benmari usulü hazırlanan iki çeşit volanlı şekilde üreticiler tarafından nöbetleşe yapılmaktadır. Ayrıca Sisam'dan davul şeklinde ipek dantel ve dikkat çekici incelik ve zerafette tüller üretilir¹⁰. Tournefort'a göre adanın gümrüğünü idare eden ağa beş yüz libre(1 libre yarım kilo) ipek toplar. Bu adanın ipeği çok güzeldir. Libresi 4 lira on metelik ya da yüz metelik eder ve her yıl 20 veya 25.000 ekülük ipek ticareti yapılır¹¹.

İpek vergilerinin gelirin Tersane Hazinesi'ne bağlandığını idaresinin de Sakız muhassıllarına verildiğini 27 Şubat 1811 (3 Safer 1226) tarihli evrakta görürüz. 1226 senesi ve daha sonraki seneler dahil edilmek üzere 1226 haziranından senenin şubat sonuna kadar hasılatı Tersane Hazinesine verilmek üzere Sakız, Sisam, Çeşme ve tevabii kazaların ipek vergisinin tahsili emaneten Sakız Muhassılının idaresine verilmiştir. Durum Hazine-yi Amire Muhafızına bildirildiği belirtilir. Baş Muhasebe Defterlerine kayıtların yapılması istenir ve kaza naiblerine vaziyet bildirilir¹².

İpeğin dış satımında uygulanan gümrük vergilerinin yüksek oluşu da şikayetlere neden olmuştur. 26 Ekim 1861(21 Rebiülahir 1278) tarihli evrakta vergi anlaşmazlığı hakkında bilgi verilmiştir. 1276 tarihli olan İzmir ,Girit ,Sisam Adası emtia ve mahsulatının adadan ihracatında memlekette idaresi tarafından %7 ve ürünlerin memleketin çeşitli yerlerine gönderenler içinse % 5 gümrük vergisinin alınması gerekli olduğundan adanın emtiya eşyasından ve Dersaadet, İzmir ve çeşitli yerlere gönderildiği takdirde ise %12 gümrük resmi alındığı belirtilir. Adanın ürünü olup memleketin çeşitli yerlerine gönderilen emtia ve eşya nakli ve ihraç eden yerlere, adanın gümrüğü tarafından evrak yollanır. Bu yüzden durumun “**nizam-ı kadim**” gereği olduğu belirtilmesine rağmen %16 indirimine gidilmesiyle % 5 ‘ten fazla gümrük vergisi uygulanmaması hakkında Sisam Beyine evrak yollanmış; adanın ürünü memleketin gümrüklerinde yalnızca %5 gümrük alınması, adanın eşya ürünlerinde % 5 oranından fazlaca vergi alınmaması gümrük şubelerine ve Sisam Beyliğine bildirilmiştir¹³. Adadan aldığı ipek kozasını Fransız Vapuruyla Marsilya'ya götürdüğü esnada ürünlere uygulanan

¹⁰ Cuinet, 1892:440.

¹¹ Tournefort , 2005: 259-260-261.

¹² BOA,C..BH.. 85 – 4076.

¹³ BOA,HR.MKT. 390 – 65.

verginin fazlalığı nedeniyle arzihal yazan Tacir Lanzo Sisam Adası'ndan bu vergilerin yeniden düzenlenmesi talebinde bulunmuştur ¹⁴.

İpek üretiminin adada önemli bir gelir kaynağı olduğu aşıkardır. Oldukça iyi kalitede olan bu ürünlerin gelirinin Sakız Muhassılığına bağlandığını görüyoruz.

2-MADENLER ¹⁵

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinin çeşitli yerlerinde maden kaynakları vardır. Antik çağda altın madenleriyle ünlü, 700 yıl önce onları keşfeden Fenikeliler tarafından, ardından Yunanlılar tarafından sömürülen bugün Thasos'ta bir yıl boyunca yalnızca tamamen tükenmiş gümüş madenleri ve sömürülmekten tükenmiş bazı bakır, çinko ve demir cevherleri var. Taşoz'un da sahip olduğu mermer ocakları aynı şekilde işletilmemiş ve tükenmekten uzaktır. Çok güzel olan bu mermer, antik çağın heykeltıraşları ve mimarlar tarafından aranıyordu. Bunun gibi dikkat çekici ağaçlıklı bir adada, oldukça yüksek ve iyi durumda olan taş ocaklarından, raylı ve ahşap traversli yollarla mermer blokları indirmekten daha kolay bir şey olamaz. En kaliteli opaller ve Amethyst Taşoz'da bulunurdu. Karpat Adası'ndaki demir madenlerini ve mermer ocaklarını biliyoruz. Sakız'da Kramo'da, Potamia'da ve Lefkopoda'da Bay A. Lappo tarafından kullanılan antimon madenleri var¹⁶.

Sisam , çinko ve gümüş ,kurşun madenlerinden bol miktarda bulunur. Ayrıca diğerleri, demir, mknatis, güzel beyaz mermer madenleri de vardır. Adada Leucite Madeni (volkanik kaya) güneybatısındaki Kalamodhi ve Mouila'da bulunur. Birkaç Alman ve İngiliz metalürji uzmanı bu madenleri ziyaret etti ve bu çalışma sırasında yakın zamanda kurulmuş bir Yunan şirketi gerekli sermaye eksikliği nedeniyle bu işletmeden ayrılan bir işletmeden yana olduklarını açıkladılar. Beklenen verimi yüzde 58 ila 60 arasında olacak yeni bir antimon madeninin keşfinin İzmir'den Bay Michel Hatinsghlon'un çabalarına yardımcı olan, sahibi Bay Miltiade Constantinidfes tarafından kurulmasına yol açtı.500.000 frank sermayeli başka bir maden şirketinin hisselerin sayısı 2.000'dir ve her biri 250 frank değerindedir. Merkezi İzmir'de bulunan bu şirketin kurucuları 500 adet hisse ayırmış ve 1500 adet hisseyi halka arz etmiştir. Dernek tarafından işletilecek olan antimon

¹⁴ BOA,HR.MKT. 390 - 65 -2

¹⁵ Madenler hakkında yapılmış olan çalışmalar için bakınız: Arzu Baykara Taşkaya, 2022a: 17-39 ve Arzu Baykara Taşkaya, 2022b : 729-778 .

¹⁶ Cuinet , 1892: 525-526.

madenin değeri 1.500.000 frank olarak tahmin ediliyor ve işletmenin net karı 375.000 franktır¹⁷.

Sisam , çinko ve gümüş ,kurşun madenlerinde bol miktarda bulunur. Aadadaki maden kaynaklarının tek tek bölgelere göre verildiği 1874 yılındaki bir rapor İngiliz Maden Mühendisi Profesör D.T. Ansted tarafından düzenlenmiştir. Arşivde yer alan bu raporda kurşun, gümüş, altın, şist, mermer gibi madenlerin adada bol miktarda bulunduğu belirtilmiştir¹⁸.

Madenlerle ile ilk evrak 4 Ocak 1850(19 Safer 1266) tarihlidir. Sisam Adası'nda ortaya çıkan zımpara madenin naklini daha önce 1247 senesinde Burgaz Adası'nda ortaya çıkan madeni çıkararak nakleden İngiliz Devleti tebaasından İzmir'de oturan Bazergan Apot'a nakil ve ihraç için verilmesi hakkında İstifanaki Bey'in vekili Kuarabile bir tahrirat göndermiştir. Vekilin kaymakamlık mührüyle Bergos'a yazdığı iki mektup Hassa Ordusu Reisi Rifat ve Kaptan Mustafa'ya ibraz edilir. Sisam köylerinden Bergoz'da ortaya çıkan zımpara madeninden 5000 kantar madenin taraflara verilmesi maden ihracına başlanmadığından nakil olunması için madenin miktarının sorulması istenmiştir¹⁹. Hora İskelesine 6000 ,Komiko İskelesi'ne 2000 ,1248 tarihinden itibaren 800 kantar toplamda ise 8800 kantara yakın maden İzmir'e nakil edilmiştir. Komiko İskelesi'ne daha 1000 kantar maden bulunduğu sultan izin vermediği takdirde 9 kuruş bedel ile kantar başına kendilerine 60 para verileceği belirtilmiştir²⁰.

26 Mayıs 1866 (11 Muharrem 1283) tarihli evrakta Sisam, İkarpot adalarıyla Patmos Adası arasındaki Sisam Adası havalisinde bulunan Furni adlı adalarda bulunan mermer ocaklarının işletilmesinin Mimar Mösyö Barburini 'ye ve Mösyö Lambirino tarafına verilmesi için Nafia Nezareti ile yapılan yazışmalarda düzenlenen ilk evrak Meclis-i Ali-yi Ziraata gönderilmiştir. Beş senelik verilen imtiyaz ile madenin işletilmeye hemen başlatılması, işlenmeye başlanmadığı veya başlanılarak maden metruk bırakıldığı takdirde binanın devlete bırakılmayıp hasılatının % 10'u aynen devlete verilmek şartıyla ,ocaklarda çıkarılacak olan madenin nakil ve satışının yürürlükte olan kanunlara göre düzenlenmesi istenir. Maliye ve Bahriye, Gümrük Nizamnamesine göre mermerlerin işletilmesine ruhsat verilmiştir. Ocakların iyi şekilde işletilmesi ve her türlü geliri mültezime ait

¹⁷ Cuinet, 1892: 504.

¹⁸ BOA, HR.SFR.3,220,12.

¹⁹ Kantar ölçüsü, bölge ve yüzyıla kadar değişiklik göstermekle beraber 56,452 gram (56.5 kg) ağırlığındadır. Kallek 2001 ,c. 24 :317-320 .

²⁰ BOA, A. }MKT.UM.. 5 – 11.

olmak üzere şartların tespit edilmesi şartnamede beyan edildiği gibi ruhsat verilmesi kararlaştırılır²¹.

6 Haziran 1866 (22 Muharrem 1283) tarihli evrakta Umuru Nafia'ya 8 Nisan 1866(22 Zilkade 1282) tarihinde meclis-i muabir tarafından takdim kılınan mazbatanın tercümesi belirlenir. Sisam ve diğer adalarda bulunan mermer ocaklarının işlettilmesi için imtiyaz verilmesi istenmiştir. Yapılan müzakerelerde bu müddet zarfında işletmeye başlanmadığında imtiyazın geçersiz hükmünde tutulacağı ve tazminat iddiası olmayacağı belirtilmiştir²².

Mimar Mösyö Barburini ile tüccardan Lambirino İkarpot adalarıyla Patmos Adası'nda Sisam Adasındaki mermer ocakları ortakça işletmek üzere imtiyaz talep ve istida istenmiştir. Bu ana değin metruk kalmış olan mezkur ocakların işletilmesi yararlı olacağından işletmeye imtiyazı verilmesi istenir. 13 Haziran 1866 (29 Muharrem 1283) tarihli evrakta ise Sisam Adası civarındaki Furni Adası'nda bulunan mermer taş ocaklarının imtiyaz şartnamesi verilir²³.Daha ayrıntılı olmayan tekrardan ibaret olan bir şartnamenin daha verildiğini görürüz. 20 Haziran 1866(6 Safer 1283)tarihli evrakta Sisam, İkaryot, Patmos (Batnoz) Adaları arasındaki Furni denilen ve boş kayalıktan ibaret olan adalardaki mermer ocaklarının işletme haklarının tüccardan Mimar Mösyö Barburini'ye ve Mösyö Lambirino 'ya ihalesinin şartları belirtilmiştir²⁴.Bu ocakların terk edilmeyerek işletilmesi her durumda fayda ve zorluğu mültetime aid olmak üzere imtiyaz müddeti on beş sene verilmiştir. Ferman-ı aliyenin verilmesinden itibaren bir sene zarfında ocaklar işletilmesine kara yoluyla olmak üzere başlanması istenir.İmtiyaz eksiksiz şekilde tamamen saltanatın onaylamasının ardından iade olunmamak veya yapılacak olan binalar dahi devlete kalmak ve hasılatının %10 aynen verilmek şartıyla verilir. Ocaklardan ihraç edilecek olan mermerlerden nakil ve satış işlemi yürürlükteki Maliye ,Bahriye ve Gümrük nizamnamesine bağlı olmak üzere uygulanacaktır. Şartname ile ferman-ı alinin onaylanması istenmiştir. 12 Nisan 1869 (29 Zilhicce 1285) Sisam Adası civarındaki mermer ocaklarını işletmek üzere Mimar Mösyö Barburini ve tüccardan Mösyö Lambirino ye verilen imtiyaza dair şartname yinelenir²⁵.

²¹ BOA,MVL 797 – 44.

²² BOA, İ.DH., 550 - 38262 -8.

²³ BOA,A.}DVN.MKL. 5 – 14. (**Ek 1**)

²⁴ BOA, A.}MKT.MHM. 358 – 65.

²⁵ BOA,,A.}DVN.MKL. / 78 – 13.

Adadaki diğer bir maden türü de demir ve bakırdır. 28 Aralık 1907(15 Kanunievvel 1323) tarihli yazdığı arzıhalde adadaki madenleri işletmesinin kendisine verilmesi için Alfred Kaporal arzuhal yazar. Furni Adasındaki madenin yabancıya imtiyaz olarak verilmesi şaşırtıcı değildir zira birçok madenin yabancılar tarafından işletildiğini görüyoruz²⁶.17 Mart 1906 (21 Muharrem 1324)tarihli Hazineyi Hassa nazırının yazdığı evrakta Emlak-ı hümayuna bağlı Furni Adasında ortaya çıkan demir ve bakır madenin kendisine işletmek amacıyla verilmesi lazım elen mukavelenamenin yapılması için Temellizade Tahsin Paşa tarafına evrak gönderilmiştir. Aydın Emlak-ı Hümayun idaresinden alından telgrafnamede adada kararlaştırılacak bedel ve şartlar için senevi 5000 ton demir çıkarılmak ve ihraç etmek adada aynı zamanda bulunan bakır ve simli kurşun madenlerinin de Mösyö Risar ve ortaklarına ton olarak bir borç karşılığında bedelle verilmesi , madenin çıkarılması için ruhsat verilmesi belirtilmiştir. 8 Kasım 1904 (26 Teşrin evvel 1320) tarihli arıza ile şahıslarla Hazine Hassa-yı Şahane arasında yapılan görüşmelerle Bu maden Hazine-yi Hassa tarafından gerektiği şekilde işletilememiş olduğu belirtilmiştir²⁷. Fenni inceleme yapılmasının ardından mukavename şartlarıyla madenin verilmesi istenmiştir²⁸.Bu madenin adada gerekli incelemelerinin yani keşifatin yapılması için mühendis ve muavininin getirilmesi ,geniş arazinin ölçümlerinin yapılması ve sınırlarının belirlenmesi için ayrıntılı bir plan düzenlenmesi istenmiştir. Bu incelemenin altı ay zarfında yapılması ,yapılacak olan masrafların madeni alacak olan şahsa ait olduğu belirtilir. Dışa satışı yapılacak olan madenin her tonilitodan nezarete senelik altın akçe olarak 3 kuruş bir aidatı şimdiden temin etmek şartıyla masrafların kendilerine ait olduğunu belirtilmiştir. Demir madenin kirası hakkında kontrat yapılması istenmiştir. Madenin işletilmesiyle alakalı olarak diğer madenlerin çıkması durumunda demir madenlerinin kıymetinden daha değerli olmadığı takdirde bunlar için belirli bir ücret de imzalanacaktır. Hazineyi Hassa -yı Şahane hiçbir şekilde masraf yapmayacak bölgenin hazinenin egemenliği altında kendisine ayrılan arazide madenleri üretimini sağlayacaktır.

²⁶ Ziranın en yaygın olanı 54 cm, kanal ölçümlerinde kullanılanı ise 145,6 cm'ydi. BOA,AE.SSLM.III ,372 , 21221 ve **Hinz,1990:68.**

²⁷ BOA, Y.MTV,264-84 ve BOA, Y.MTV,284,93.

²⁸ BOA, ML.EEM,666-11.

10 Şubat 1908(28 Kanunisani 1323)Tarihli Mukavelename

-Bakır ve kurşun gibi madenlere tesadüf edilirse bunlar için ayrıca sözleşme yapılacaktır.

-Madenin ihracatında maden nizamnamesinin hükümlerine uygun olarak resim nispeti %3 ve ancak senelik 10 kuruş olacak , vergi kararlaştırılmış oran üzerine %6 tehzizat-ı askeriye tertibi olarak ayrıca ödeme yapılacaktır.

-Madenin hafriyat ve ihracat,imalat ve tathirat-ı mesarifi tamamen şahsa ait olacaktır.

-Gerek istihdam edilecek mühendis ve amele,meşhizin ikameti için oluşturulacak olanlar ve takrir senetleri Hazine-yi Hassa –yı Şahane adına düzenlenecektir.

-Her çeşit müban –ı hitam müddeti hazineye verilmek üzere senelik olarak martın başından başlamak üzere tediye edilmek üzere ödenmemesi durumunda eyyam-ı müteahire-yi faika-yı nizamisi ayrıca alınacaktır.

-Fen memurlarının tayini devlet tarafından veya mahalden temin edilecektir.

-Madenin ameliyatı ve ihracında belli kaidelere uyulacak madenin fenni tahlili ağustosta cari bulunarak bitiş tarihinde emval- i menkule tazminat vermeyecektir. Müstecirin hazine olmaksızın madenin üzerindeki hakkını şahıs başka kişiye devir edemeyecektir.

-Madenin genel tesisatı için ilk zam olarak celb edecek olan alet ve edevat için gümrük vergisinden muaf tutulacaktır.

-Madenin çıkarılması ve idamesinde imtiyaz süresinin bitişinde müstecirin henüz madeni işletmeye başlamaması veya bu teşebbüs sebebiyle işletmeye altı ay müddetle ertelenmiş uygulanmamışsa mukavele fesh edilecektir. 100 akçesi hazineye kalacak ve irad kayıt edilerek maden mahalli ve ihraç ameliyatı ve çeşitli masrafları her halde hazinece tahkik edilmemek tarafların anlaşmasından veya ikinci şahıs tarafından madenden dolayı ortaya çıkacak olan anlaşmazlıklar nedeniyle Osmanlı mahkemeleri işleyecektir.

-Maden işleyiş şartlarına uyulması ve güvenliğin sağlanması için nizamname-yi mahsus hükümlerine uyulması istenmiş, nizamnamenin maddelerinde tamamen mükelleften tanzim edilecek mukavelename şahsın icarı münasip göstermişse bu yolda mukavele anlaşması tanzim ve teati edilmek üzere evvel emirde kendisine tarih başlangıcından altı ay bitişine kadar şartnameyi uygulayacaktır.

-Mukaveleyi ret etmesi hazine tarafından diğer bir kişiyi icarda bulunmak ; müstedi(dilekçe veren) tahrirat ve keşifat olmak üzere masraflardan ve diğer unsurlardan dolayı bir mütalaada bulunmayacaktır. İstizandan altı ay sonra hazine diğer bir şahsa ruhsatname verebilecektir. İstihsal verildikten sonra tahrirat ve keşifat yapılması için kendisine ruhsat verilmesi bu yazılan esaslar gereğince düzenlenip mukavele yapılacaktır. Üç

raddesinde vergi alınacağı fazla verginin ihraç ve imali mümkün olduğundan maden mukavelenemesi gereği mağara bulunmasıyla ihraç edilecek asıl madenden alınacak olan vergi miktarı servete göre %1 den 5'e kadar artacaktır. Demir maden işletilmesi için talep ve müracaat olduğu için uygun anlaşma şartlarının sağlanması istenmiştir

-Oluşacak ihracat maden hazinesi ahkâmına uygun olarak %3 vergi ve her cerip(dönüm) için senelik 10 kuruş vergi ve vergi oranı üzerinden % 6 tahrirat-ı askeriye tertibinden alınmak üzere çeşitli şartlar için bir kuruş uygun görüşmüştür. Taharri ve keşif için altı ay müddetle ruhsat verilmesi, gerçi şimdiye kadar hazinece icar olunan muavenet %3 raddesinde bir resim olduğu kömür madeni bulunmayan demir madeni masraflarının bir kat daha artacağından fazla vergi ve imal talebinden dolayı mümkün olmamaktadır. Maden nizamnamesinde mağara ortaya çıktığında ihraç edilecek olan madenin ihracı icap eden madenin aslıyla alınacak vergi miktarı servet ve eksigi %1 den % 5 'e kadar masraf olacağı belirtilir. Adada demir madeni işletilmesine bir taraftan müracaat olacağı hazinece alınacak şartname muamelesinde uygun bulunmuştur ²⁹.

Furni Adasındaki çeşitli madenlerin bulunduğu alan yapılan mukavelelerle yabancılara verilmiştir. Bu durum maalesef Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinde yer alan bütün madenlerde de geçerlidir³⁰.

3- TABAKHANELER VE DERİCİ ESNAFININ MUHALEFETİ

Tabakhânelerin yaydığı kötü koku sebebiyle eski Yunan ve Roma'da da istenilmeyen yerler olduğunu görürüz³¹. Küçük zanaatlar içinde dericilik ve deri sektörü bir hayli önemlidir. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nde birkaç adada dericilik yapıldığını görürüz.1842 yılı da birçok yerde bir sektör konumunda bulunan bir işletmedir³². Çeşitli yerel endüstriler ihracata yol açar; asıl olan, derilerin ve derilerin tabaklanmasıdır; ayakkabıcılık adanın dışarıya satımı yapılan diğer ürünleridir. ³³.Her yıl ihraç edilen deri ve postlar toplam 30.000 Türk Lirası olarak sayılmaktadır. Türkiye'ye ihracat vergisi yüzde 4 alınmaktadır. İhraç edilen ayakkabının yıllık değerinin 800 TL olduğu tahmin ediliyor³⁴.

Ham ve işlenmiş derilerin Osmanlıdan gönderildiği yer Bulgaristan'dır. 21 Kasım 1905 tarihli ilk evrakta Bulgaristan ile Osmanlı

²⁹ BOA, ML.EEM,666-11-2.

³⁰ Arzu Baykara Taşkaya, 2022b : 729-778.

³¹ Bozkurt 1994:176-178

³² Çadırcı 1991:54.

³³ Cuinet,1892: 440.

³⁴ Cuinet,1892: 501-502.

Devleti arasında deri gönderiminde sıkıntı başladığını görüyoruz. Ham deri ve işlenmiş deriden gümrük resmi alınacağı hususunda Osmanlı Devleti'yle Bulgaristan ,Rumeli-i Şarki Gümrük Tarifeleri'nin beyannamelerine aykırı olarak %19 'a yükseltildiği belirtilir. Osmanlı Devleti'nden Bugaristan'a sevk edilen rahat hulkum(lohum)'dan beyannameye aykırı olarak vergi talep olunduğu haber alındığından gereği yapılmak üzere Sofya Komiserliği'nden açıklama istenmesi gerekmiştir³⁵.

Midilli, Sakız ve Sisam'dan Şarki Rumeli ile Bulgaristan'a sevk olunan derilerden her 100 kilo üzerinden fahiş vergi alındığından 22 Mayıs 1907(9 Rebiülahir 1325) tarihli evrakla Rüsumat Emaresi'ne bildirim yapılmıştır. Alınan verginin anlaşmaya(itilafname) uygunluğu ,diğer suretle kanun dışı muamele olup olmadığı Bulgaristan Komiserliğine bildirilmiştir. Ham ve işlenmiş veyahut kuru deriler çeşitli memleketlere emanet ve eyaletlere sevk edildiğinden ara gümrüklerinde % 8 resme tabi olduğu belirtilir. Buna karşın Sisam Emaneti ve eyaletlerden diğer ülkelere gelen bizim taraf gümrüklerinde mukabil %8 gümrük alındığı zıkr ve belirtilen diğer malumat ve debbağlar ise gümrük tarifesinde memaliki ecnebiyeden en ziyade mazhar müsaade olan emtiyayı mümasilesinden ahz ve istifa edilen gümrük resmine tabi olacağı bildirilir. Bu işe dahil olan kavseleler ,dökme boyalı ve boyalı meşin için % 8 gümrük vergisi emaret ve eyaletlerin gümrüklerine kavsellerin her yüz kilosundan 70 frank, her daknenin 100 kilosundan 120 den 240 franka kadar ,boyalı meşinin beher 100 kilosundan 200 franklık resim alınması istenir. Şehadetname verenler için beher 100 kiloda 15 franklık 30 resim yeterli görülmüştür. 1327 senesi itilafname ahkâmına aykırı Osmanlı tüccarlarının ihbarı üzerine konunun Bulgaristan ve Şarki Rumeli Kapıkethüdalığı'na tebliği yapılır³⁶.

Sisam'da imal edilen ve Bulgaristan'a gönderilen deriler ve zeytin yağından fazla resim alındığının bildirilmesi üzerine 24 Nisan 1908 (22 Rebiül evvel 1326) tarihli evrakta Memalik-i Şahane mahsulatından her iki devlet arasında imzalanan Gümrük ve Ticaret İtilafnamesi'nde yer alan resimden fazlasının alınmaması gerektiği bildirilir. Alınanların da iade edilmesinin Bulgaristan ve Şarki Rumeli Kapıkethüdalığı'na tebliği yapılmıştır. Sisam'da Karlıovası civarında bulunan debbağhanelerde imal edilen derilerin satışında Bulgaristan hükümetinin bir müddetten beri memalik-i ecnebiyeyeden Bulgaristan'a ithal edilen deriler ile çeşitli eşyalara

³⁵ BOA, HR.UHM. 364 – 74.

³⁶ BOA, MV, 116 – 11.

bir takım vergi koyulduğu belirtilmiştir. Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında ticaret eşyası için uygulanan itilafnamelerin hükmü gereğince uyulması gereken hukuka uyulmadığı belirtilir. Sisam'ın Osmanlı Devletine bağlı olduğu göz önüne alındığında Sisam ile yapılan itilafnameler ahkamına da aykırı bir durum olduğu vurgulanır³⁷.

Ticarette bir yıldır devam eden bu sıkıntılar nedeniyle 3 Nisan 1908 (1 Rebiül evvel 1326) tarihli evrakta esnafın bir kısmının da işsiz kalacağı belirtilir. Deri imalatı sanatında Karlıova'sının mahir olduğu bilinmekte ise de debbağhanelerde 300 kişinin çalıştığı belirtilmiş, bu sanatın devam ettirilmesi , ticaretin devam etmesinin bu tehdit edici durumun kaldırılmasına bağlı olduğu hakkında Sisam beyine evrak yazılmıştır. İşsizliğin artması da ticarete zarar vereceğinden bu sanatın korunması lazımdır. Gümrük ve ticaret itilafnamesine göre hareket edilmesi yazılır³⁸. Sisam Beyi ve Dahiliye Nezaretine yazılan evrakta Sisamlı Emanuel Yuannid adlı tacirin adanın mahsulü olan 20 varil ve 2739 kilo zeytinyağını mahallin Rüsumat İdaresine % 24 yerine 32 franklık gümrük vergisi vermiştir. Bu kadar verginin alınmasının normal olmadığı Bulgaristan ve Şarkı Rumeli Kapıkethüdalığı'na bildirim yapılır ve tüccara parasının iadesi istenmiştir³⁹.

16 Ocak 1909 (23 Zilhicce 1326) tarihli evrakta Bulgaristan hükümetinin yabancı devletlerden Bulgaristan'a giren deri ve benzeri eşyadan vergi aldığı gibi, Osmanlı Devletinden Bulgaristan'a ithal olunan eşya-yı ticariye ise devlet-i aliye ile Bulgaristan arasında uygulanan itilafnamelerle devam etmiştir. Sisam Adasının Osmanlı Devletine tabii bulunması dolayısıyla Sisam'dan Bulgaristan'a idhal olunan deriler vergiden istisna tutulduğundan bir müddetten beri Sisam'dan Bulgaristan'a satılan derilerden vergi alındığı belirtilmiştir. Bu iş için Karlıovası'nın debbeğhanelerinin esnafı tarafından istida verilmiş, 2 Nisan 1909 (20 Mart 1324) tarihli evrak ile adanın derilerinin Bulgaristan'a yollanması, adanın diğer mahsul ve imal edilen ürünlerinin de Osmanlı Devleti'nin malları gibi Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasındaki gümrük ve ticaret itilafnamesi hükümlerinin uygulanması istenmiştir. Uygulanan vergilendirmenin kanuna aykırı olması dolayısıyla beylikten Babaaali'ye durum yazılmıştır.Sisam meclisinde de debbağhanelerin işleyişinin sürmesi imalatın zarar görmemesi gerekli işlemlerin yapılması için Bulgaristan Komiserliği'ne tebliğ gönderilir⁴⁰.

³⁷ BOA, DH.MKT.1249 – 76.

³⁸ BOA, DH.MKT.1249 - 76 -2.

³⁹ BOA, DH.MKT.1249 - 76 -3.

⁴⁰ BOA, DH.MKT.,2708 - 74

Adanın en önemli ürünlerinden biri olan dericilik, Bulgaristan’la yaşanan vergilendirmeden dolayı sıkıntıya girmiştir. En fazla üretimin yapıldığı yer olan Karlıovası’nda bu işten geçimini sağlayan üçyüz kadar esnaf sıkıntı yaşamıştır. Bu sorunun çözümü için yazışmalar sürmüştür, yapılan yazışmalarda anlaşma şartlarına uyulması istenmiştir.

4-GEMİ YAPIMI VE KERESTE - KATRAN

Adanın kuzeyindeki çam ağaçları yaklaşık 300-400 kental reçine verir⁴¹. Kentali bir ekü eder ve yüzde dört gümrük resmi alınır. Bu adadan Venedik ve Ancona için meşe palamutu yüklenir; deri sepilmesinde bu tür palamutların tozu kullanılır⁴².Tournefort Sisam’da eskiden öyle çok meşe ağacı kaplıydı ki bu adaya “*Meşeli Ada*” adı takılmıştı diye belirtir⁴³.Sisam Adasının çam ormanlarından oluşan orman varlığından yararlanmak amacıyla kereste temini için Tersane-yi Amire ‘ye bildirim yapmıştır⁴⁴.

Tersanenin işine yarar kerestelerinin Sisam dağlarında bulunduğunu ada kaymakamı ifade etmişse de yasakların uygulamasının mümkün olmadığı yönünde görüş bildirmiştir. Adada bulunan bahri süvarisi tarafından gönderilen şukka Bahriye Meclisine havale edilmiş; memleketin hiçbir yerinde ruhsatsız gemi inşa olunmaması istenmiştir. Tersane-yi Amire ‘ye elverişli kerestenin gönderilmesi istenirken; gelen iradeyi seniyye ile inşa edilen gemiler için kerestelerin kesiminin yasaklanması istenmiştir⁴⁵. Durum kaymakama iletilirken 1834 tarihinde 15 bin -20 bin kese tutan geminin adada imali gerçekleşmiş ,şimdiye kadar gemi inşası için herhangi bir yasak bulunmadığı belirtilmiştir. Adanın meclisi kesimi yapılan kerestenin dışarıya satılmasına izin verilmemesini istemiştir. İki sene evvel gemi inşası yasaklanmış olmasına rağmen bu inşa faaliyetlerinin adada ticaret ve sanayi için uygun bir ortam yaratmadığı belirtilmiştir⁴⁶.

Sisam’da kaçak gemi imalatının yapıldığını farklı kaynaklar bildirmiştir. Süvari Selim’in 2 Ağustos 1856 (30 Zilkade 1272)tarihli yazdığı tahriratta Tersaneyi Amire ’ye ait olan keresteden ruhsatsız kesilen ağaçlardan gemi yapıldığı bu gemilerin bitirildiği ekseriyetle Yunanistan’ın

⁴¹ Reçine , Reçine, katı ya da yarı akışkan, billurlaştırılması güç, suda çözünmeyen, organik çözücülerde çözünen, ısıtılınca yumuşayan ve eriyen maddedir.

⁴² Sepileme olarak da bilinen tabaklama (bazı yörelerde dabaklama), deri liflerinin yani deri kollegeninin bozunmalara, mikroorganizmalara ve parçalanmalara karşı dayanıklılığını arttıran bir işlemdir.

⁴³ Tournefort,2005: 261.

⁴⁴ BOA,TS.MAD.d ,2719.

⁴⁵ BOA, HR,MKT,164-29.

⁴⁶ BOA, HR,MKT,164-29-4.

batisında imal edildiği belirtilir. Kaçak gemi imalatının bitirilmesinin ardından Yunan konsolosu tarafından bu gemilere tapu çıkarıldığı veya Babiali tarafından adanın konsolosunun dahi devletten tapu aldığı belirtilmiştir. Yunan bayrağı takılması ise diğer işlemdir. Bu işlemlerin engellenmesi için henüz bir fermanname yapılmadığı bu defa tekrar tahrirat verildiği belirtilir⁴⁷.

Kaptan paşa hazretlerine Kaymakam bey tarafından yazılan 4 Kasım 1856 (6 Rabiülevvel 1273) tarihli evrakta Sisam dağlarından kereste kesilerek, ruhsatsız gemi yapıldığını bildiren evrakın gönderildiği belirtilir⁴⁸.

Arşiv belgelerinde Bombarde türündeki küçük boyutlardaki gemilerin şahıslarca inşa edildiğini görüyoruz. 24 Ocak 1859 (19 Cemazielevvel 1275)tarihli evrakta Beyliceli Dimitri veled-i Nikola adlı reisin 2000 kilo yük taşıma kapasitesindeki bombarde türündeki ,1,5 direkli 14 zira uzunluğunda “Nikolay” adlı geminin 40 parça olan hissesinin 10 para hissesi Beyliceli Dimitri ,10 parça hissesi Dimitri Atnaş ve 10 parça hissesi Yorgi Panayot ,10 parçasının ise reisin malı olarak kayıtlı olduğunu görürüz. Sisam'daki bu gemiye Sened-i Bahri verilmesi için liman defteri kayıt edilmiştir⁴⁹.22 Kasım 1875 (15 Rabiülahir 1275) tarihli evrakta ise Mermereli Elviya veled-i Tuhori adlı reisin inşa ettirdiği 840 kilo yük taşıma kapasitesine sahip bombarde türünde 14 zira uzunluğundaki geminin reisin malı olarak kaydı tutulmuştur. Sisam limanında kayıt olunan gemi için Sened-i Bahri verilmesi kabul edilir⁵⁰.

Ada, aynı zamanda ağaçlardan elde edilen katranın da üretim merkezidir. Katran, organik maddenin yıkıcı damıtımından elde edilen akmaz siyah bir sıvıdır. Katranın çoğu kok üretiminin bir yan ürünü olarak kömürden elde edilir, ancak aynı zamanda petrolden, turba veya servi, ardıç gibi bazı ağaçların gövdelerinde özgülardan da elde edilmektedir. 14 Mart 1905 (7 Muharrem 1123) tarihli evrakta Kapudan Mehmet Paşa'nın ağalarından Murad Ağa öncülüğünde Sisam Adası'ndan satın alınan 52 kantar katranın nakliye ücreti olarak harcanan toplam 1260 kuruş masrafı için makbuz yollanmıştır⁵¹.

⁴⁷ BOA,A.}MKT.UM.. 246 – 91.

⁴⁸ BOA, HR.MKT. 165 – 79.

⁴⁹ BOA, A.}DVN. / 138 – 9.

⁵⁰ BOA, A.}DVN. / 136 – 51.

⁵¹ BOA, İE.ML.. 69 – 6480.

Adanın gür orman varlığından elde edilen kereste ve katran gemi yapımına olanak vermiştir. Keresteden üretilen küçük çaplı gemilerin özel şahıslarca yaptırıldığını, kaçak gemi imalatının de devletçe önlenmeye çalışıldığını görüyoruz.

5- SİGARA ÜRETİMİ VE MAKİNAYA KARŞI SAVAŞ

Tütün , XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biridir. İlk ekimi ise Rumeli’de başlar⁵². Duyun-u Umumiye, hükümet ve bankalar arasındaki görüşmelerden sonra 1884 Nisan’ında tütün rejisi faaliyete başladı. Bu idarenin kurucularından biri de Osmanlı Bankası’dır. Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiye-i Osmaniye ile birlikte Osmanlı mali ekonomisini güdümlen temel kuruluşu⁵³. Osmanlı Bankasının sermayesi, 5000.000 sterlindi. Banka tevdiat iskonto (indirim)vb. ticari muamelelerle uğraşacaktı. Kuruluşunun ilk yılında %10 temettü dağıtıyordu. 1863 yılında “*Bankı Osmani-i Şahane’ye*” çevrildi, emisyon(sürüm) bankası niteliği kazandı. Bundan sonra ilk on yıl süre ile devlet bankası işlevini kısmen yerine getirirken, büyük ölçüde bir ticaret bankası olarak çalışmasını sürdürdü⁵⁴. 1890 da kitabını yayımlayan Cuinet ‘ göre adadan şimdiye kadar yıllık ortalama olarak sadece 3.000 okka tütün ihraç edilmiştir. Sisam’da tütün ekimi ise oldukça yenidir⁵⁵.

a-Reji İdaresi

Tütünün alım ve satımının reji idaresine verilerek belli bir nizam çerçevesine oturtturulmaya çalışıldığını görürüz⁵⁶. 29 Eylül 1887 (11 Muharrem 1305) tarihinde Maliye Nezaretine evrak gönderilmiş, memleket ve dahilinde yasak olan ecnebi yaprak ve halis tütünlerin Sisam Adasına ithal edilmesinin reji idaresi ve hükümetin menfaatine aykırı olduğu belirtilmiştir. Reji idaresinden hazineye yapılan müracaat üzerine gelen tebligat ile adanın beyliğinden gönderilen cevapta tütün ticareti öteden beri serbest olduğundan dışarıdan alınan ve her bir kıyyesinden 60 para vergi olarak hem ülke içinde hem de yabancı memleketlere tütün alınmakta olduğu halde şimdilerde yabancı memleketlere ülke mahsulünden tütün götürüldüğü, tütünün hükümet tarafından icra olduğu zamanlarda dahi gönderildiğini ,şimdiye kadar adada

⁵² Erksan 1954, 112.

⁵³ Toprak 1995:57; Toprak 1982:136.

⁵⁴ Tekeli -İlkin 1981:65.

⁵⁵ Cuinet,1892:501-502.

⁵⁶Düzenlemeler için tütün inhisarı kullanılır . Bir iş veya malın idâresinin bir kişiye, bir ele bırakılması veya bir elden idâre. edilmesidir(**Tekel**).

tütün için nizam tebliğ olmadığı verilen imtiyaz nedeniyle Şura-yı Devlete gerekli açıklamalar yapılmıştır⁵⁷. Durum Rüsumat Emaretince evrakla belirtilmiş ,tütün vergilendirmesinin incelenmesi Rüsumat Emareti ‘nin Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye varidatı tahsis idaresinden aldığı direktifle tütünü adaya doğrudan nakil ettiği belirtilmiştir. Yapılan incelemeden sonra emanete gerekli bildirim yapılmış; reji idaresine gönderilen tebligata cevaben Meclis-i İdare zabıt ve varaklarında buraya getirilen tütünlere aid imtiyazlarının bulunduğu ,ithal olunan tütünlerin Mısır’a gönderilen tütünler gibi her bir kilo başına 7 kuruş 80 santim vergiye tabi olduğu belirtilmiştir. Bazı tacirler tütünlerini Osmanlı sahilinde Kalvas ve Şıra gibi Yunan İskeleleri vasıtasıyla adaya getirdiği bu şekilde oluşan ihracatın reji idaresi tarafından zararlı bulunduğu belirtilmiştir. Tütünün doğrudan Osmanlı iskelelerinden yüklenmesi sırasında ihracat vergilendirmesi yapıldığından duruma uygun olmayan tütünlerin ithalatının yasaklanması veya iadesi gerekli olmuştur. Reji idaresi için el konulması gerekli olan bildirim ada beyliğine bildirilmesi istenmiştir. Osmanlı dışarıdan mal satın alması ve yabancı ticaretinin gerçekleşmesi için, adaya özel bir memurun görevlendirilmesini talep etmiştir. Sisam Beyliğinin belirttiği adanın reji idaresi muamelelerinin hariç tutulduğu yer merkezde bulunduğundan ,Sisam’dan yabancı memleketlere tütün satışının yasak olmadığı ,ticaretin diğer iskeleler vasıtasıyla yapıldığı belirtilir. Tütün ihraç edenlerin ihracat vergisinden ,idarenin doğal olarak uğradığı zararlardan kurtarılması maksadına uygun olarak bu defalık Sisam Adası tütün ithalatının da buna uygun olarak özel imtiyaza tabi olmadığı , doğru yolun bulunması adına gerekli koşullarının sağlanması istenmiştir. Yabancı tütünlerin Sisam Adası'na ithalinin yasaklanmasına dair reji idaresinin talebinin hemen kabul edilemeyip Bab-ı Ali ile Sisam Beyliği arasında yapılacak görüşmelerden sonra karar verilebileceğinin Sadaret'e bildiri yapılmıştır⁵⁸.21 Şubat 1895 (25 Şaban 1312) tarihli reji memurlarınca kararlaştırılan mukavelename hükümleri üzerine yapılan görüşmelerle Maliye Nezaretine gönderilen bazı incelemeler Aleksandr Paşa tarafından iletilmiştir. Sisam Adası tütün mahsulünün inhisarı için mahallince Reji İdaresi'yle yapılan mukavelenamenin incelenmek üzere Şura-yı Devlet'e havalesi çıkacak neticenin bildiri istenmiştir⁵⁹.

⁵⁷ Okka(Kıyye) nin değeri zaman ve yere değişiklik göstermekle beraber 1282,9'kgdır. Kallek, C 33, 2007 :33.

⁵⁸ BOA, DH.MKT. 1452 – 4.

⁵⁹ BOA, MV. / 83 – 112.

30 Mayıs 1895 (5 Zilhicce 1312) tarihli evrakta Sisam Adası'ndaki tütün mahsulünün taht-ı inhisara alınması için Tütün Reji İdaresi'yle Sisam Beyliği arasında kararlaştırılan mukavelename ve nizamname layihalarında tadilat ve düzenleme (tashihat) yapılması istenmiştir. Bunun için Maliye Nezaretinden gönderilen tezkere, Sisam Beyine gönderilmiştir. Karara uygun olarak hukuk müşavirliğinde Refik Bey'in hazır olduğu inceleme neticesinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne mazbata yollanır⁶⁰. Mukavelename lahiyası hazine ile tütünün inhisara alınması için gerekli olan tedbir ve hükümlerin gerekliliği için *“inhisar muamelatının icrasına dair* “maddeleri içermektedir. Mukavelename lahiyasının 11. maddesi fıkrasına göre gerek basit gerekse fevkalade olarak hareket etmeye mecbur değildir. Hukuk ve adalet yönünden kati surette hak ve fasıla yetkisi uygun olacaktır. Taraflar heyetin aldığı kararlara uymak istemelerine rağmen , Sisam veyahut çekimser reislere müracaat ederek ve bunlar dahi asıl -esas maddede incelemiden evrağı ücretiyle tasdik edecektir. Bunlar kayıtlı ise de kanun hükümlerinin ve yürürlükte bulunan kanunlara uygun olarak hukuk ve adalet için uygulamaların yapılması sağlanacaktır. Evelce genele aykırı olduğu halde tasdik olunmasının kanun gereği uygun olmayacağı belirtilir. Bazı maddelerin nizamname layihası hukuk ve saltanata uygun olmasıyla gerekli değişikliklerin yapılması için fesih-i maslahata gönderildiği belirtilir. Devletin uygun bulmadığı mazbatayı Sisam Emareti'nin yapması istenmiştir.

6 Aralık 1895 (18- Cemaziyelahir 1313) tarihli evrakta Sisam Adası tütün mahsulünün inhisar altına alınmasına dair tütün reji idaresi ile yapılan mukavelename bazı sebeplerden dolayı kabulünün mahzurlu olduğu tezkere değişikliklerin tasdikli suretinin Şura-yı Devlet'e gönderilmesi istenmiştir ⁶¹. Havale edilen tahrirat reji idaresiyle görüşülmüştür. Kesin bir karar verilmesi için netice meclis-i maliyeye havale edilmiş ,adı geçen mukavelename evrak beyanında olduğundan adı geçen beyanname devletçe düzenleme ve kararlaştırılacak şekilde müdüriyet-i umumiyenin evrakıyla şura komisyonuna bildirilmiştir. 17 Eylül 1895 (27 Rebiülevvel 1313) tarihli evrakla Mukavelename talep edileceği bazı yazışmaların yapılacağı belirtilmiş; Mukavelenamenin aslına masraflar eklenerek Maliye Nazırına yollanmıştır.

Sisam Beyliğine 23 Haziran 1895 tarihli Sisam Meclisi tarafından takdim olunan tadilat görüşülmüş ve incelenmiştir. Yaklaşık beş sene evvel

⁶⁰ BOA, MV. 84 – 94.

⁶¹ BOA, ŞD. / 2657 – 40.

layiha Tütün Reji İdaresi ile Sisam Adası arasında kararlaştırılan mukavelename hakkında Sisam Beyliği Meclis-i Umumi Azası Hacıyani ve diğer şahıslar tarafından layiha verilir ⁶².

Yaklaşık olarak beş sene evvel reji idaresi Sisam Beyliğine müracaatla “inhisar dühan usulünün “ geçerli olduğu yerlere adanın tütünü ve her çeşit sigara ihracı belirli bir ücret karşılığında yasaklamıştır. Bu durum bir mukavelename karşılığında yapılmış ,beylikle yapılan birçok müzakere sonunda düzenlenen mukavele reji idaresine Sisam sandığından 7000 kuruş verilmesini taahhüt etmiştir⁶³.

Tekliflerin müzakeresine Sisam beyliği mümkün olduğu derecede önem vermiş, taahhütlerin reji idaresine tazminat ödemesi kabul etmiştir.

Reji idaresi merkeziyyesi tarafından imza edilmiş olan Sisam Adasına bildirilmek üzere bundan dokuz ay evvel İstanbul'a gönderilmesi mukavelenin hükümlerinin içeriğinin müsait bir zamanda düzenlenmesi istenmiştir. Hayli zaman geçtikten sonra reji idaresi verdiği taahhüdü gerçekleştirmemiştir. Mukavelenin fesih edilmesi her türlü mesuliyetin kabul edilmeyeceği, oluşan zarar ve ziyandan dolayı tazminat talep edileceği telgrafla idareye bildirmeye mecbur tutulmuştur.

Reji idaresi vekilleri arasında . birçok defa görüşülen mukavelename taahhüdünden ziyade bir şey kabul etmemek memleketin vasıtalarının kullanılmasının kabul edilmesi gerekmektedir. Vasıtaların yetersizliğinin kabul edilmemesi mümkün değildir. Teklif edilen düzenlemenin şartları dışında vasıta kullanılmayacaktır.

Tütün ticaretini sınırlandıracak ,mal sandığından masrafların karşılanmasına neden olan sanayi uygun değildir.

Reji idaresi için deniz seferlerinde alıkonulmasının hak ve selahiyeti yoktur. Her hangi bir olay olması durumunda gemileri tutuklamak ve bu şekilde adanın mal sandığından zarar ve ziyan olduğunda idarenin emniyet durumu kalmamıştır.

Reji idaresinin uygulamaları gayr-ı meşru görülmüş mukavelenamede ortak karar alınan şartlar dışında bozucu duruma sokmuştur. Taahhüdü kabul etmek şöyle dursun bulunan durumunu da fesih edici hale getirmiştir.

⁶² BOA, HR.İD.. 2104 – 31.

⁶³ Özellikle Reji İdâresi'nin senelik Emârete vermekle yükümlü olacağı meblağ, şirket tarafından fazla bulunmuştur. Bunun üzerine Beylikten lâyihanın bir müsvettesi Maliye Nezâreti'ne gönderilerek, ilgili madde hakkında, Nâzır'ın arabuluculuk yapması talep edilmiştir. Örenç 1995:251.

Kabul edilen fesih Meclis-i Umumiye tarafından kararlaştırılmış, reji idaresi ile olan müzakereler reji idaresinin oluşan zararı tayin etmesi nedeniyle tedbir alınması istenmiştir.

Reji idaresi vekilinin ülkeyi terk etmesi istenmiştir⁶⁴.

Sisam Adasına tütün ve sigara getirilmesinin tek bir idareye verildiği bu mukavelename teklifi fesih edilecek noktaya gelmiştir. Osmanlı devleti reji idaresi ile arabuluculuk yaparak idareci görevi üstlenmeye çalışmıştır. Sisam mahsûlü tütünlerin Babiâli'nin arabuluculuğuna rağmen, tekelleştirilmesi teşebbüsünden bir sonuç alınamaması, tarafların biri biri aleyhine olarak şikâyetlerinin devamına sebep olmuştur.⁶⁵ Bu arada Reji İdaresi'nin son teklifi ada Umûmî Meclisi tarafından, Emâretin çıkarlarına uymadığı gerekçesiyle, tasdik edilmemiş ve sözleşme tek taraflı olarak fesih olunmuştur.

Sisam Adası açıklarında yakalanan Sisam bandıralı kaptan Yorgi Mavruyidi ve Yorgi Efrat adlı iki geminin Şıra limanından almış oldukları tütün ile yasak olan bir miktar dinamit bulundurduğu belirtilir. Adaya gelmek üzereyken Karpat Adası'nın açıklarında reji kol vapuru tarafından alıkonmuştur. Kaşot Adası'na götürülen gemi burada zapt edilmiştir. Adaya dışarıdan tütün getirilmesi kısıtlamaya tabi olduğundan geminin tahliye ve tütünlerin sahibine verilmesi istenmiştir. Sisam'ın gemi kayıklarının alıkonmaması idareye bildirilmesi gerekli iken Sisam Beyliğinden takdim edilen evrakın gönderilmesi sağlanmıştır. Malın Sisam'ın tütün kısıtlamasından istisna tutulduğu belirtilmiş olmasına rağmen; 18 Kasım 1897 (6 Teşrinisani 1313) tarihli tezkere gönderilmiş yapılan yazışmalarda tütün rejisi komiserliğince alınan genel müdüriyetçe verilen 11 Aralık 1897 (29 Teşrinisani 1313) tarihli tezkerede ecnebi tütünlerinin memlekete alınmasının yasaklandığı vurgulanırken; ticaret ve kanun hükümlerine göre şartnamenin 12.maddesinin uygulaması ve muhafazası gerektiğinden yasakların her yeri kapsadığı belirtilmiştir. Sisam'ın da Osmanlı topraklarının bir kısmı olduğundan Sisam'ın da dahil olduğu adanın ticaret işlemlerine yabancı memleketlerde olduğu gibi ticari anlaşmaların geçerli bulunduğu, uygulanmakta olan “inhisar “ usulüne yabancı tütünlerinin gelmesini kapsamadığı, memlekete tütün ithalinin yasak olduğu belirtilir. Kısıtlamalara tabi olan malların hükümet tarafından sürekli kontrol edilmesine rağmen bu konuda tütünlerin alıkonması ve yakalanmasının şartnamenin 13. maddesi

⁶⁴ BOA, HR.İD.. 2104 – 31.

⁶⁵ Örenç, 1995:252.

hükümünce meclis-i maliye ve Sisam Adasının tütün ürününün kısıtlamalara tabi tutulması reji idaresi ile emaret arasında düzenlenen mukavelenamenin hükümlerine emareten gelen evrakta adada var olan tütün kaçakçılığının ortadan kaldırılması için talep ve ısrar edilmesi istenir. Yine yabancı memleketlerden Sisam'a ve memleketin her tarafına tütün getirilmemesi için Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nce düzenlenen evrakta, durum emarete ve Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir. Meclis-i Maliyeden ifade ile emarete 23 Ocak 1898 (29 Şaban 1315)yılında Maliye Nazırı tarafından evrak yollanır⁶⁶.

Rüsumat Emini 11 Nisan 1904(25 Muharrem 1322) tarihli evrakta İtalya Devleti'nin İzmir ceneral konsolosu ile Rodos'a bağlı Avusturya Konsoloshanesi adına Sisam'dan gelen mahsulat ve mamulattan olan üç paket tütünden mamul sigara ve tütün hakkında yapılacak olan muamele sorulur. İzmir Rüsumat Nezaretinden gönderilen telgrafnamede durum açıklanmıştır. Memaliki şahanedan bulunmak üzere ecnebi tütünün idhali lazım gelirse kaçak olarak memleketin çeşitli kısımlarına tütün ve sigara nakil edilmek imkan ve ihtimali mevcut bulunduğundan ,bu şekilde tütün ve sigaraların hangi mamul mahsulü olduğu bilinemeyeceğinden bu hususta tütün reji idaresinin imtiyazı haricinde bulunduğundan ele geçen tütün ve sigaraların gümrükçe alıkonması icap eden muamelenin yapılması Rüsumat Nezaretine 18 Eylül 1902(5 Eylül 1318) tarihli evrakla tebliğ edilmiştir⁶⁷.Sisam dahi aynı Mısır gibi memaliki mahrusadan bulunmasına rağmen ,Sisam'dan gelecek olan tütün ve sigaralar dahi gümrükçe zapt edilmesi gerekli bulunmuş ise de gerek Mısırdan gerek Sisam'dan alınacak tütün ve sigaralara, konsolos namına gelen tütün ve sigaraların bu işlemlerden istisna tutulup tutulmayacağı da sorulmuştur.

b- Tütün Fabrikası ve Makineyle Sigara Üretimi

Adada tütün fabrikası da bulunmaktadır. 5 Haziran 1904 (21 Rebiülevvel 1322)tarihli evrakta Sisam Adası'nda açtığı tütün fabrikasına ruhsat vermek için “*Arma-i Osmani*” asmak isteyen adanın ahalisinden Emanuel Bandazidis'in arzuhalı Ticaret ve Nafia Nezareti'nden gelen havaleyle Teşrifat-ı Umumiye Nezareti'ne gönderilmiştir⁶⁸.

2 Şubat 1908 (29 Zilhicce 1325) tarihli evrakta Dresde'ki Fain Maşinon Baoj Kabula adındaki Alman ticarethanesinin Sisam'da ticaretle meşgul Osmanlı tebaasından Harisos'a satmış olduğu ayın 19'uncu gününe

⁶⁶ BOA,ŞD,2356-28-3.

⁶⁷ BOA, BEO 2324 – 174286.

⁶⁸ BOA, DH.MKT. / 857 – 76.

doğru biten ve teslim edilmesi istenen makinenin parasının ödemesi yapılmaya kadar ticarethaneye ait olmayacağı belirtilmiştir⁶⁹. Vati ahalisinin sanatlarına zarar vereceği sebebi ile tahrip edeceklerini bildirdikleri sigara imal makinesinin sahibine tesliminde mahzur olmadığı belirtilir. Adanın memuriyetine satın alınması için gerekli yardımın yapılması Hariciye Nezaretine ve Alman Sefaretine takrir gönderilmiştir. Sisam Emareti tarafından da bu işin herhangi bir zararı olabilir mi diye sorulmuştur. Makinenin gümrük ambarına çıkarıldığı gerekli muayenenin yapılmış olmasına rağmen” *ticaret ve icra-yı sanat hususlarında*” adanın düzenine zararı olmayacağı belirtilmiş nezarete tezkere ulaştırılmıştır⁷⁰. Dahiliye Nezareti’ne Sisam Beyi’nin yazdığı evrakta Düvel-i Nemçe vapuruyla adaya gelerek gümrük ambarına çıkarılan makinenin inceleneceği durumun Meclis-i İdare-yi Emarete bildirildiği belirtilir. Şahsın bu makineyi adaya getirdiği takdirde makinenin ahalinin sanatlarına “zararlı -muzır-ı adıye” olacağı için tahrip edecekleri belirtilmiştir. Adı geçen makinenin borcu bitene kadar adı geçen ticarethaneye ait olacağı belirtilmiş ;makinenin adaya gelmesi ve şahıs tarafından kullanılmasının ada memurlarına iletiildiği Alman Sefaretinden verilen takrir üzerine Hariciye Nezaretine gerekli evrak ulaştırılmıştır. Dahiliye Nazırı yazdığı evrakta Sisam Adasına durumun zararlı olup olmadığı için durum hakkında bilgi verilmesi istenmiştir. Verilen cevapta ise makinenin ari sigara imaline uygun olduğu Nemçe vapuru ile geldiği ve gümrük ambarına çıkarıldığı belirtilmiştir⁷¹. Meclis-i Mahsusu Vükela aldığı kararda Alman Konsolosu ile mahalli idare arasında ortaya çıkacak olan sürtüşmelerin önlenmesi için sefaretle görüşülmüştür⁷². Taraflar arasında bir uzlaşma sağlanmaya çalışıldığı görülür. Yollanan telgrafnamede makine ile sigara imalatına asla muhalif bir durum olmadığı fakat; iki çeşit imalatın yani el ve makinenin birbirinden ayrılmasının istendiği el imalatının şöhet ve rağbetine zarar verilmemek istendiği belirtilir. Bu şekilde el imalatına işaret konulmak istendiği, Emaret Meclisi’nin bunun uygulanacağı uygun görülürken, sefaret için bir muameleye meydan verilmemesi sağlanmıştır. Sigara üreticileri ve sigara imal edip ihraç eden Karl Eker ve ortaklarının arasında oluşan

⁶⁹ Sisam tütünleri hususunda bir başka şikâyetçi taraf da, adada tütün depoları ile sigara imâlâthâneleri sahibi bulunan, Alman ve Avusturyalı tüccârlar olmuştur. Nitekim, Sisam gümrüklerinde, makine ile imâl olunan sigaralar ile elle üretilenlerin ayrı ayrı vergiye tâbi tutulmaları ve bunların tesbiti için sigara paketlerinin tek tek açılıp kontrol edilmesi, tüccârların Bâbîâlî’ye müracaat ederek, bu uygulamanın sona erdirilmesi taleplerine sebep olmuştur. Öreñç, 1995:252.

⁷⁰ BOA, BOA,A.}MTZ.SM.. 5 – 162.

⁷¹ BOA, BOA,A.}MTZ.SM.. 5 – 162.-2 .

⁷² BOA, BOA,A.}MTZ.SM.. 5 – 162-12

anlaşmazlık el imaliyle işaret konulacak ve satışa çıkarılacak olan sigaralara her taraftan rağbet olduğundan komisyonca Karl ve ortaklarının bu rağbetten istifa edebilmek için makine ile imal edilen sigaraları el imali olarak göstermek isteyecekleri tartışılmıştır. Sigaracılar tarafından yapılan müracaat emaret meclisince incelenmiş, el mamulü sigaralara ”şöhret ve rağbeti muhafaza “ için işaret konulmuştur. Daha sonra makine ile yapılacak olan imalat için de işaret konulması düşünülmeye başlanmıştır ⁷³.

3 Mayıs 1908 (1 Rebiülahir 1326) tarihli evrakta Sisam adasında beylikten gelen şukkada makine ile sigara imal edip ihraç eden Karl Eker ve ortaklarının dört sandıktan oluşan sigara ihracına engel olduğu ve kendilerinin tazyik ve tehdit edildiği ihbarının doğru olmadığı belirtilir. Makine ile el imalatı arasındaki farkın ayrılmasının istenmesi dolayısıyla elle imal ürünlerin şöhret ve rağbetinde sıkıntı yaşanmaması için bu ürünlerin işaretlendiği belirtilir. Makine ile üretilen ürünler de Sisam Meclisince işaret konulmasının uygun bulunduğu bildirilir. Bunun için ihracat vergisi koyulduğu kanunlara aykırı olarak hareket edilmemesi gerekmektedir. Sisam Beyi tarafından 22 Nisan 1908 (9 Nisan 1324) tarihli evrakta sigara imalatçıları arasında müzakerelerde yapılmış, bunların şirketlerinin hayatlarının tehlikeye atacak bir durum olmadığı belirtilir. Meselenin sigara ve paketlerinin üzerine makine mamulü olduğunu yazmamasından kaynaklandığı belirtilir. Almanya Sefareti'yle konunun görüşülerek halledilmesi ve ayrıca Meclis-i Vükela'ca müzakere edilmesi gerektiği belirtilir ⁷⁴.Almanya Sefirliğinden birkaç gün evvel gelen evrakta üretilmiş olan sigaracıların yurtdışına çıkışı esnasında vapurlara yüklenmek üzereyken ”*hukuk-u kavanin ve nizamat- ı merriye* “ uygun gümrük memurları tarafından gerekli inceleme yaptırılmadığı için gümrük memuru bu duruma müsaade etmemiştir. Çıkan çatışmada Alman Konsolos Vekili kendi vapuruyla malı yollamıştır. Bu şekilde oluşan durum nedeniyle arbeye ve zarar oluştuğu için devlet evrak göndermiştir. Sisam Meclis-i Dairesi Komisyonu bu şahsa bir rapor yolladığı gibi, Hariciye Nezaretinden yapılacak muamele için bilgi istemiştir. Meclis-i idare azasından Sofulu Sulu 18 Nisan 1918 yılındaki evrakında Sisam Meclis İdaresi'nin konsolos için yapılacak olanları sormuş, hariciye memurlarının kusur ve hatası yüzünden durumun ada yararına olmayacağı , sefaretin de kötü duruma düşürülmemesi istenmiştir. Hükümetçe alınacak kararların uygulanacağı adanın menfaatine

⁷³ BOA,A.}MTZ.SM.. 5 – 162-29.

⁷⁴ BOA, DH.MKT. 1252 – 75.

aykırı bir karar alınmaması istenmiştir ⁷⁵. Bir ay sonra Dersaadet'de "**Keine Maschinebau Falberla**" adlı Alman ticarethanesinin Sisamlı Hrisos'a sattığı sigara imaline mahsus makinanın Nemçe vapuru vasıtasıyla gümrük ambarına çıkarıldığı, gerekli incelemelerin yapılması istenmiştir. "*Ticaret ve icra-yı sanat hususu*"nun " dikkate alındığında bu makinanın adaya getirilmesinde bir mahzur olmadığı belirtilmiştir. Bu makine ile yapılan sigaralar hakkında oluşan ihtilaf ile ihracının engellenmesi talebi iletilir ⁷⁶.

Sisam'da genel olarak makinelere olan karşı çıkışın adada arbedeye neden olduğunu görürüz. 9 Haziran 1908 (9 Cemazievvel 1326) tarihli evrakta Sisam hadisesinde asakir-i şahanenin muhafaza-i emval hususunda gösterdiği dikkat ve kendisinin de yalnız kalan mağazasında hiçbir zayıat olmadığından Sisam memuru taburlar kumandanı Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Faik Beyin gönderdiği 6 Haziran 1908 (24 Mayıs 1324) tarihli şifreli telgrafında belirttiği gibi Yunan tebaasından Tütün Tüccarı Stefanos'un asakir-i şahaneye otuz bin sigara hediye ettiği belirtilir ⁷⁷. 15 Eylül 1908 firari Sofoli ve Hacı Daki ve taraftarları şahısların sigara imalhaneleri amelelerini yanlarına çekerek sigara makinesi getirmesinden dolayı "Fabien Machinea" adlı Alman ticarethanesinin Sisam'daki vekili Karl Eker'i darp etmişlerdir. 11 Eylül 1908 (14 Şaban 1326) tarihli tezkere üzerine yazılan cevapta, yeniden saldırıda bulunacaklarını yenilemeleri üzerine şahıs bu kişileri şikayet etmiştir. Söz konusu saldırının bir daha olmaması hususunda icap edenlerin uyarılması şahısların mahkemelik oluşu ve firari olmaları sebebiyle yargılamanın da gıyabında yapılacağı belirtilmiştir. Sisam beyliğinden gelen cevap üzerine Alman Sefaretine de gerekli bilgilendirmenin yapılacağı belirtilmiştir ⁷⁸. Dâhiliye Nazırının yazdığı evrakta sigaracıların hayatlarının tehlikede olduğu için konsolos vekaletinde inceleme başlatılmış emaretin bu işe ne şekilde cevap vereceği izlenmiştir. Oluşan durum nedeniyle hükümetin olayları dizginleme için bazı düzenlemeler yapacağı bu imtiyazlardan dolayı konsolosun talebi üzerine mahallin polis müdürünün azl edilmesi ,özel durum (mahsusat-ı mutazammın) tayinine gidildiği takdirde Alman hükümetinin işten kifayet etmeyerek bir mesafe isdat edeceği anlaşmanın Babıalî ve sefaret hakkında bir yol bulunarak ona göre gereğinin yapılması ,şayet mümkün olamayacaksa durumun emarete havale olacağı orada bulunan Asakiri- Şahane müfrezesinin asayişini sağlaması için

⁷⁵ BOA, DH.MKT. 1252 - 75 -4.

⁷⁶ BOA,A.}MTZ.SM.. 5 – 162.

⁷⁷ BOA, Y..PRK.ASK. 257 – 65.

⁷⁸ BOA, HR.TH.. 367 – 104.

müfreze kumandanlığına bildirim yapılacağı belirtilir. Emaret memuriyetine gerekli bilginin verildiği belirtilmiş, Alman sefaretinin işin kolaylaştırılması, meclis-i umum ve meclisi mahsus-u vekaletçe gereğinin yapılması istenmiştir.

22 Şubat 1909(R 9 Şubat 1324) tarihli Dahiliye Nezaretine yazılan evrakta makine mamulü sigara ile el mamulü sigaralara işaret konulmasına asla karşı çıkılmadığı ve bunlara halel gelmemek üzere ürünlere işaret kullanıldığı makine imalatının da bu yolda işaretlenmesi Meclis-i Emaret'çe uygun kılınmıştır. Bunların hayatlarının tehlikede olmadığı durumun posta ile arz kılınacağı Sisam beyi Kupas'ın 22 Nisan 1908 (9 Nisan 1324) tarihli evrakı ile belirtilir⁷⁹.

14 Eylül 1908 (R 1 Eylül 1324) tarihli evrakta Sisam'dan gelip Hamidiye Etfal Hastahanesi'nde tedavi gören yaralı askerlerin 1324 senesi Ağustos ayı tütün ve sigara kağıdı masraflarının ödenmesi için 335 kuruş 75 santimetre tutan ücret ile ağustosun ayından itibaren tutan tüm masrafların ücretinin hastahaneye yollanması için Hazine-yi Amire-ye yazı gönderilir⁸⁰. Tablo 2'de görüldüğü gibi her türlü masraf devletçe karşılanmıştır.

Tablo 2 Hamidiye Etfal Hastahanesi'ne Gönderilen Malzeme

Tütün cinsi	Miktar	Paket	Kağıt
Yetmişlik tütün	112	76	196
Yetmişlik tütün	44	50	110

Cumhuriyet döneminde de Kararlar Daire Başkanlığı'nın 1928 kararnamesinde Sisam ve bazı adaların tütün işleme işinin İzmir'de yapılması için izin istendiğini görürüz. Olston Tobacco Şirketi'nin Sisam, Midilli ve Sakız adalarından alacağı tütünlerin Yunanistan'da yapılan manipülasyon muamelesi öteden beri bir transit merkez olan İzmir'de ve tamamen Türk işçisi kullanmak şartıyla "**Gerı Tobako Şirketine**" verilmiştir. Tütünlerin gümrük tarifesi uyarınca memleketten ithaline izin verilmesine Maliye vekâletinin 23 Aralık 1930 tarihli tezkeresi üzerine icra vekillerinin 31 Aralık 1930 tarihli kararıyla izin verilmiştir. Heyetin Manipülasyon işlerini İzmir'de yapmasına izin verilmesi kabul edilir⁸¹.

Küçük bir ada üzerinde el emeği ile yabancı sermayenin tütünü işleyen sigara imalathaneleri kurduğunu görüyoruz. Alman yatırımcıların girişimiyle adaya el emeği ile yapılan üretimin yavaş yavaş makine ile

⁷⁹ BOA, DH.ŞFR. / 396 – 144

⁸⁰ BOA, ML.EEM. 712 – 8.

⁸¹ BCA, 16 - 86 – 15- 210-58.

üretimine geçmesi nedeniyle muhalefet oluştuğu görülmektedir. Sorun şahısları darp etmeye kadar varmış, bu işe karışanlar cezalanmıştır. Makine ile sigara imali ise bu ürünlere işaret koyularak çözülmüştür. Devletin oluşan huzursuzluğu giderdiğini ve adada düzeni temin ettiğini evraklardan takip edebildik.

6-TUZ

Tuz insanlığın ilk çağlarından beri gıdanın lezzetini ve dayanıklılığını artırmak için kullanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda madenler gibi tuzlar da devletin idi. Tuzlar mukataaya verilir⁸². 1862 martında düzenlenen nizamnameyle tuzla işletmesi yeni kurallara tabi tutulmuş,⁸³ Muharrem Kararnamesi ile de tuz tekel geliri Düyun-u Umumiye' ye verilmiştir. Aslında tuz maden grubuna dahil edilmesi gerekirken biz burada bu konuyu ayrı bir başlık altında vermeyi daha uygun bulduk. Tuz ve tütün kaçakları için reji kurulmasına rağmen birçok yerde kaçakçılık görülmektedir⁸⁴.

23 Ocak 1900 (21 Ramazan 1317) tarihli evrakta Düyun-ı Umumiye İdaresinde 12 Eylül 1811 tarihli evraka dayanarak Sisam Beyliği ile Düyun-ı Umumiye Varidat-ı Muhassasa İdaresi arasında Sisam Adası memlehasının iltizamı için Sisam Beyliği idaresi tarafından 13/23 Mart 1311 tarihinde yapılan mukavelenamenin 12. maddesi gereğince ağustos tarihli mektupta ihtar yapılmıştır. Bu madde gereğince mukavelename beş senelik yapılmış olduğu için 12/24 Mart 1316 tarihinde altı ay zarfında anlaşma yapanlardan biri onay vermediği takdirde mukavelenin yenilenmesi kararlaştırılmıştır. Mukavele hükmü 12 Eylül tarihinde bitmiştir. Sisam Meclisi bu konuda görüşmüş kendine verilen işletmenin tetkik ve mukavele akdinden sonra yapılan dört senelik hesaplarda hesabın hasılatı olarak senelik 112.312 kuruş kazanılmıştır. Eski hasılat orta derece olarak 33.604 kuruş fazla tutmuştur. Dört senelik nakit olarak 53.83666 kuruşa denk geldiğinden anlaşmanın tarihi beş sene uzatılmış; İzmir Müfettişi Mösyö Şartur'un imzasıyla onaylanmıştır. Daha önceden akd edilen tuz mukavelenamesinin müddeti bu şekilde uzatılmıştır⁸⁵.

⁸² Mülkiyeti devlete veya vakıflara ait yerlerin belli durumlarda özel şahıs yahut kurumlara kiralanmasına ve ödenen kira bedeline “**mukātaa-i zemîn, icāre-i zemîn**” ve kısaca “**mukātaah**” denmiştir(Genç, 2006, c 31: 129).

⁸³ Özkaya ,1992:112.

⁸⁴ Du Velay , 1978: 334

⁸⁵ BOA, ŞD. 386 – 56.

Gemilerin tuz yükleri hakkında bilgi verildiğini görüyoruz. 16 Kasım 1862(23 Cemazielevvel 1279)tarihli Gümrük Emanetine yazılan evrakta Marsilya'dan bir gemi ile Sisam'a gelen tuzun durumu hakkında haber verilmiştir⁸⁶.

Hariciye Nezaretine yazılan 4 Mart 1863 tarihli evrakta Sisam Kaymakamı Eristakinin tezkeresinde Sisam 'ın bayrağıyla Taksiyarki adlı geminin Sinateus adlı kaptanla Arpana ve İtalya mahsulü olmak üzere 3-4000 kilo kadar tuz yüklü bir gemiyle adaya geldiği belirtilir. Yasak olduğu halde, havanın müsait olduğunu bahane eden gemi yükünü adaya yanaşarak iki veya üç mahalle çıkarmıştır. Bu durum nedeniyle tuz zabiti le yapılan görüşmelerde karantina ve gümrük kolcularından herhangi bir müsamaha gösterenlerin de cezalanması istenmiştir. Tuz mağazalarda alıkoyulmuş, bu yolda ne yapılmasının gerekli olduğu sorulmuştur⁸⁷.Yine aynı tarihte Hariciye Nezaretine Sisam Kaymakamı Arista'nın gönderdiği arıza Sisam ın bayrağıyla Taksiyarki adlı tuz yüklü bir gemiye Sisam Kaymakamlığı tarafından el konulması sağlanmıştır⁸⁸. 1 Nisan 1863 (11 Şevval 1279) tarihli gümrük emanetine yazılan evrakta kaçak tuz yakalandığı Sisam Beyliğinden şukka ile bildirilmiştir⁸⁹.9 Nisan 1863(19 Şevval 1279) tarihli Gümrük Emanetine yazılan evrakta ise rehin edilmiş olan bu tuzun izin olmadan bazı yerlere çıkarılması ,ele geçen bu ecnebi tuzunun her kime ait olursa olsun zapt edileceği belirtilir. Yapılacak olan müracaat üzerine Sisam Emaretime gönderilmek üzere üç nüsha hazırlanmış ve memlehaler talimatnamesi 22. Bendi hükümleri gereğince Meclis –i Rüsumat kararıyla zapt ve müsadere edilen tuzun satılıp parasının deniz tuzu ise kıyyede yazılı olandan ,kaya tuzu ise 50 para tutar karşılığı veyahut isteyenlere verilmesi gerekli bulunmuştur. 23 Mayıs 1863 (23 Zilhicce 1279) tarihli Hariciye Nezaretine Sisam Emaretinden yazılan evrakta tuzun orada piyasasının bulunmadığı, şimdilik satışının ertelenmesi istenmiştir. 5 Haziran 1863 tarihli cevapta ise zapt ve müsadere edilen tuzun ecnebi tuz fiyatından devlete aid olduğu cezanın yanlış gibi görünmesine rağmen, Sisam Adası devlet tahsisatı imtiyazı mahsusunda olduğu belirtilir. Bundan böyle uygulanacak olan ecnebi tuz fiyatının emarete verildiğinde zapt ve müsadere maddesinin tutulmadığı görülecektir. Kıyyede dört para tutan cezanın geçerli olduğu paranın emarete kalacağı belirtilir. Ecnebi tuzunun kaide olarak adaya getirilmesi ve gizli olarak getirenlerden

⁸⁶ BOA, HR.MKT 417 – 58.

⁸⁷ BOA, HR.H... 752 – 5.

⁸⁸ (BOA,HR.SYS. 1955 – 22.

⁸⁹ BOA, HR.MKT. 431 – 9.

zapt ve müsaderesi istenirken, kayıtlı olan ücretten bildirenlere “*ihbariye* “ verilmesi; diğer kalanının adanın varidatına verilmek üzere alınması ,durumun emarete bildirimini istenir⁹⁰. Bu tuzun 11 Haziran 1863 (23 Zilhicce 1279)tarihli gümrük emanetine yazılan evrakta Hariciye Nezaretine Fransızca düzenlenen tahriratla yapılan bildiriminde tuzun orada satışı olamayacağından şimdilik satışının ertelenmesi Sisam Adası Emaretime bildirilmiştir⁹¹.

Adadaki memlehanın tuzunun adada kullanılması veya satışına izin verilmesi istenmiştir. 24 Temmuz 1863 (7 Safer 1280) tarihli Gümrük Emanetine yazılan evrakta adada çıkarılacak olan tuzun yine orada tüketileceği belirtilmiş, diğer mahallere nakli için satışı için genel yasağın kaldırılması istenmiştir⁹².

Tophane-yi Amire Müşirliğine yazılan 25 Nisan 1864 (18 Zilkade 1280) evrakta Sisam, Yorgi Kaptan , Sisam Beyliğine teslim etmiş olduğu 60 bin kıyye tuzun eksik gönderilmiş olduğunu bahane ederek mukavele gereğince geminin yol parasının verilmesi gerekli olduğundan Sisam kapıkethüdalığı tarafından evrak yollanmıştır⁹³.

Bir takım Yunan gemileri eşyalarla beraber bir miktar tuzu kaçak olarak Sisam Adasından götürüleceklerken yakalanmış durum ile alakalı olarak Şira Şehbenderliğine 20 Temmuz 1865 (25 Safer 1282) tarihli tahrirat yollanmıştır⁹⁴.

Sisam Kaptan Preško Zaharya'nın 28 Nisan 1868 (6 Muharrem 1285) tarihli evrakta Kaşot Adası iskelesinde rüsumat memuru tarafından alıkonulan iki kilo mala nakdi ceza uygulanmıştır. Bundan böyle Sisam kayıklarının ve çeşitli kayıklar hakkında uygulanan muamelelerin tuzun diğer mahallere nakli için satışıyla alakalı olan yasağının kaldırılması Sisam Emareti tarafından yollanan evrakta gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir⁹⁵. Bu paranın geri verilmesi için Sisam Emareti tarafından 9 Temmuz 1868(18 Rabiül evvel 1285) tarihinde evrak yollanır⁹⁶.Bu adanın iskelesinde bağlı bulunan gemi aranırken kaçak tuz bulunmuştur. Sisam memlehası malı olarak işlemlerin yapıldığı 2275,5 kuruşluk cezanın kesileceği belirtilir. Tuzun

⁹⁰ BOA, HR.H... 752 5- 9.

⁹¹ BOA, HR.MKT. 439 - 65

⁹² BOA, HR.MKT. 446 - 27 .

⁹³ BOA, HR.MKT. 478 - 63

⁹⁴ BOA, HR.MKT. 523 - 5 .

⁹⁵ BOA, HR.MKT. 612 – 54.

⁹⁶ BOA,HR.MKT. 620 – 24.

Sisam Adası kaptanlarının kayıklarının kullanması için ayrıldığı belirtilir. Tuzların ticaret için olmadığı özellikle vurgulanır. Emaretin kanun zeylinde hükmün olması dolayısıyla Sisam kayıkları hakkında da yasakların geçerli olduğu belirtilir. Bu tuzun Sisam'da yakalanmadığı Kaşot Adası içinde bulunduğu “*inkisam-ı marifet*“ maddesi gereğince bulunduğu belirtilmiştir. Geminin içindeki bir çuvalda bulunan 70 kıyye tuzun her bir kıyyesi için 2’şer kuruştan 140 kuruş ceza alınmıştır. Bu cezanın diğer yabancı gemilerinden de alındığı belirtilir. Tuzun bu şekilde satılmasının hazineye birçok zararı olacağı belirtilmiş; diğer yerlere nakil ve satışının olmaması şartıyla adada imaline izin verileceği; memlehalarda üretilen bu malın satılmak üzere dışarı verilmesi ada kaptanlarının beylik için kayıklarına alacağı tuzun ticaret için olmadığı “*kefaf-ı nefis*” (kişi başı tüketim) için çok az miktarda olduğu; bir insanın yıllık 4.5 kıyye tuz kullanımının olacağı belirtilmiştir. Bu şekilde tuzun kaptan ve taifeleri için dahi olsa kullanım için ayrılamayacağı, tuzun kullanımına emaretin izin vermediği belirtilir. Memlekete gizlice satmak üzere tezkeresiz yerli tuz ve tütün getirilmesi; ecnebi tuz ve tütün satmak için sahile yanaşanlardan ceza alınması Sisam Emaretince uygun görülmüştür. Karar Sisam Meclisinde uygulanmıştır⁹⁷.

Düyun-ı Umumiye İdaresi'yle Sisam Adası arasında tuz iltizamı hakkında anlaşma yapılmıştır. 7 Eylül 1896 (29 Zilkade 1314) tarihli Düyun-ı Umumiye İdaresi'yle Sisam Adası arasında tuz iltizamı hakkında yapılan mukavelenamenin bazı fıkralarında düzenleme yapılması için mukavelename layihası hakkında tezkire verilir⁹⁸. Bazı maddelerinde düzenlemeye gidilmesi için mukavelename layihası hakkında 1 Mayıs 1897 (29 Zilkade1314) tarihli tezkireyle yollanmıştır.⁹⁹ Bu mukavele geniş teferruatlıdır. Tuzun satış koşulları Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne teslim edilmektedir. Sisam Beyliğine yazılan 22 Mart 1900 (20 Zilkade 1317) tarihli evrakta oradaki memlehanın yıkılması ve kaldırılması veya Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılması istenmiştir¹⁰⁰. 700 bin kilogram tuzun ücreti olarak orada kilosu 1,5 paraya satılması, bu fiyat üzerinden ahaliye tuz satışı yapılacağı belirtilir. Adada iki veya üç memurun bulundurulması, adanın mahalli memurları idaresinden mültezim halkı ilzamından feragat edildiği belirtilir. Mahalli hükümetin Düyun-u Umumiye Meclisi teklifi üzerine komiserliğe tebliğinin gerektiği ve durumun Maliye Nezaretine bildirilmesi

⁹⁷ BOA,HR.MKT. 620 – 24-2.

⁹⁸ BOA, ŞD. 369 - 98

⁹⁹ Bakınız (**Ek 2**).

¹⁰⁰ BOA, A.}MTZ.SM.. 1 – 49.

istenmiştir. Maliye Nezareti alınan kararı uygun bulmuştur. Emaret ile Düyun-ı Umumiye İdaresi arasında yapılan mukaveleyle Sisam'da tuz kaçakçılığının ortadan kaldırılması ve bu kurumun teftiş edilmesi sağlanmış ,tuzun idaresi hükümetin Duyun-u Umumiye 'ye verilmiştir¹⁰¹.

Kaçakçılığın oldukça yaygın olduğu en önemli madenlerden biri tuzdur. 1897 yılından itibaren adadaki tuzun Düyun-ı Umumiye idaresi tarafından kontrol edildiğini görürüz. Bu mukaveleyle tuz kaçakçılığı da önlenmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Ege Adalarının en büyüklerinden biri olan Sisam Adası başta şarap üretimi olmak üzere İpek ,madencilik ,gemi inşası ,sigara ile ticari yapısı önemli olan adalardan biri olmuştur. Adanın ticari imalatının birçoğu da dışarıya satılmaktadır. İpek üretiminin adada önemli bir gelir kaynağı olduğu aşikardır. Oldukça iyi kalitede olan bu ürünlerin gelirinin Sakız Muhassılığına bağlandığını görüyoruz. Adanın en önemli ürünlerinden biri olan dericilik , özellikle Karlıovası'nda yapılmaktadır. Sisam'daki esnafın ürettiği derilerin alıcısı Bulgaristan'dır. Bu ülke ile yaşanan vergilendirmeden dolayı sıkıntı oluşmuştur. En fazla üretimin yapıldığı yer olan Karlıovası'nda bu işten geçimini sağlayan üç yüz kadar esnaf sıkıntı yaşamıştır. Bu sorunun gümrük anlaşmalarının uygulanarak çözülmeye çalışıldığını görürüz.

İngiltere'deki Çartizme benzeyen şekilde işçi sınıfının verdiği mücadeleye örnek olan adadaki işçi hareketi, elle imal edilen sigaradan makine ile üretime geçişe karşı çıkılması nedeniyle oluşmuştur. Küçük bir ada üzerinde el emeği ile yabancı sermayenin tütün işleyen sigara imalathaneleri kurduğunu görüyoruz. Alman yatırımcıların girişimiyle adaya el emeği ile yapılan üretimin yavaş yavaş makine ile üretime geçmesi nedeniyle muhalefet oluşmuştur. Devlet oluşan huzursuzluğu gidermiş ve adada düzeni temin etmeye çalışmıştır .Oluşan bu arbedede adada hem elle hem de makine ile üretim yapan sigaralara ayrı ayrı işaret koyulmasıyla sonuçlanmıştır.

Sisam Adasındaki Bergozda ve Sisama bağlı Furni Adası 'nda çeşitli madenlerin bulunduğunu görürüz. Başta mermer ocakları olmak üzere, zımpara taşı ,demir ve bakır madenleri yapılan mukavelelerle işletme hakları yabancılara verilmiştir. Bu durum maalesef Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinde

¹⁰¹ BOA, A.}MTZ.SM.. 1 – 49-2.

yer alan bütün madenlerde de geçerlidir. Adadaki gür orman varlığından elde edilen kereste ve katran gemi üretimine olanak vermiştir. Kerestenin elde edilmesiyle ada küçük çapta gemi üretimine olanak sağlanmış , kaçak gemi imalatı da devletçe önlenmeye çalışılmıştır. Kaçakçılığın oldukça yaygın olduğu en önemli madenlerden biri tuzdur. 1897 yılından itibaren adadaki tuzun Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından kontrol edildiğini görürüz. Bu mukaveleyle tuz kaçakçılığı da önlenmeye çalışılmıştır. Gerek tütündeki rejinin gerekse tuz için oluşturulan Duyun-u Umumiye İdaresinin adanın Osmanlı Devletine bağlı olması dolayısıyla oluşturulan kurumlar olması dikkat çekicidir.

KAYNAKÇA**1-A-TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) (BOA)**

- Sadarat (Mukavelenameler)A.}DVN.MKL. / 78 – 13 A.}DVN.MKL. 5 – 14**
Sadarat (Umum Vilayat Evrakı) A.}MKT.UM.. 246 - 91 A.}MKT.UM.. 5 – 11 4
Sadarat (Mühimme Kalemi Evrakı) A.}MKT.MHM. 358 – 65
Sadarat(Sisam) A.}MTZ.SM.. 5 – 162 A.}MTZ.SM.. 5 – 162, A.}MTZ.SM.. 1 – 49
Sadarat (Divan Kalemi Evrakı)A.}DVN. / 136 – 51 A.}DVN. / 138 – 9
Babıali Evrak Odası BEO 2324 – 174286
Cevdet Tasnifi (Bahriye) C..BH.. 85 – 4076
Dahiliye Nezareti DH.ŞFR. / 396 – 144
Dahiliye Nezareti (Mektubi) HR.MKT. 390 – 65 HR,MKT,164-29 HR.MKT. 165 – 79 HR.MKT. 345 – 30 ,DH.MKT. / 857 – 76, DH.MKT. 1452 –4, DH.MKT.1249 – 76 DH.MKT.,2708 – 74,DH.MKT. 1252 - 75
İrade Tasnifi (Dahiliye) İ..DH.. 550 – 38262 ,
Hariciye Nezareti (Şifre) HR.SFR.3,220,12
Hariciye Nezareti (İrade)HR.İD.. 2104 - 31
Hariciye Nezareti (Tahrirat) HR.TH.. 367 - 104
Hariciye Nezareti (Mektubi Kalemi) HR.MKT 417 - 58 HR.MKT. 431 - 9 HR.MKT. 446 - 27 HR.H... 752 - 5 HR.MKT. 612 – 54, HR.MKT. 620 – 24, HR.MKT. 478 - 63 HR.MKT. 523 - 5 , HR.MKT. 439 - 65
Hariciye Nezareti (Siyasi) HR.SYS. 1955 - 22
Hariciye Nezareti (Umur-u Hükükiyeyi Muhtelita Müdiriyyeti)HR.UHM. 364 - 74
İbnülemin (Emlak-i Maliye) İE.ML.. 69 - 6480
Maliye Nezareti (Emlak-i Emiriyye Müdiriyyeti) ML.EEM,666-11, ML.EEM. 712 - 8
Meclis-i Vükela Mazbataları MV. 84 - 94 MV, 116 – 11 MV. / 83 – 112
Meclis-i Vala MVL 797 – 44
Şura-yı Devlet ŞD,2356-28-3 ŞD. / 2657 – 40, ŞD. 386 - 56 , ŞD. 369 - 98
Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defterleri TS.MAD.d ,2719
Yıldız Mütenevvi (Maruzat) Y.MTV,264-84 ,Y.MTV,284,93
Yıldız Askeri (Maruzat)Y..PRK.ASK. 257 – 65
B-Devlet Başkanlığı Arşivi (Cumhuriyet Arşivi)
BCA, 16 - 86 – 15- 210-58

2-İnceleme Eserleri

- Abdüllaziz Bey ,(1975),*Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri*, İstanbul.
- Baykara Taşkaya, Arzu, (2022),”Viticulture on the Island of Samos and Delicious-Desired Muskat Wine”,*Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 50-75.
- Baykara Taşkaya, Arzu (2022a),”Rodos Sancağına Bağlı İstanköy Adası[İncirli Adası] Kükürt Madeni ”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 15 ,2022,17-39.
- Baykara Taşkaya, (2022b),” A. "Minerals In The 3rd Region Of The Eyalet Of The Archipelago (Eyâlet-I Cezâyir-I Baħr-I Sefid In Ottoman Empire) And (Capital Flowing Abroad)",*Tarih ve Gelecek Dergisi* 8 (2022) : 729-778 .
- Bozkurt, Nebi,(1994), “Deri” ,TDVİA ,İstanbul,C.9:s.176-178.
- Genç,Mehmet, (2006),”Mukataa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 31:129-132.
- Çadırcı Musa (1991) , *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara.
- Cuinet Vital, (1892), *La Turquie D' Aise Paris*, E. Leroux,Volume 1.
- Erksan, H.Nezih (1954),*Türkiye Tütünleri*, İstanbul.
- Hinz, W,(1990), *İslam'da Ölçü Sistemleri*; Çev: Acar Sevim. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kallek, Cengiz, (2007),”Okka” ,TDV İslâm Ansiklopedisi,C 33, İstanbul, 338-339 .
- Kallek, Cengiz, (2001)”Kantar “TDV İslâm Ansiklopedisi C. 24. İstanbul, 317-320 .
- Örenç ,Ali Fuat , (1995), *Yakındönem Tarihimizde Sisam Adası (1821 1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi,İstanbul,.
- Özkaya, Yücel (1992),*XVIII yüzyıl da Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara.
- Tekeli İlhan –İlkin Selim,(1981),*Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, Ankara .
- Toprak Zafer,(1982), *Türkiye'de Mili İktisat (1908–1918)*,Ankara.
- Toprak Zafer,(1995),*İttihat Terakki ve Devletçilik*, İstanbul.
- Tournefort, Joseph Pitton de, (2005), *Tournefort Seyahatnamesi Edit: Setefanos Yerasimos.*, Çev: Ali Berktaş, Kitap Yayınevi,İstanbul,.
- Velay A Du,, (1978), *Türkiye Maliye Tarihi*, der: Maliye tetkik kurulu, Ankara: Damga Matbaası.

EK 1 Maden Mukavelenamesi (BOA,A.}DVN.MKL. 5 - 14).**Hu**

Sisam Ceziresi havalisinde bulunan Furni nam adalarda bulunan mermer taş ocaklarının münhasıran işletilmek üzere Mimar Mösyö Barburini ile tüccardan Lambirino tarafına devletten imtiyaz ihale buyurulmuştur.

1.Madde *İşbu imtiyaz mümaileyh on beş sene müddetle verilmiştir. Fakat ashab-ı imtiyaz imtiyaz-ı fermanı aliyyesi tarihinden itibaren bir sene zarfında mezkur ocakları işletmeye berren ve mübaşerete etmedikleri veyahut mezkur on beş sene müddetin gúzarından evvel zikr olunan mermer ocakları metruken bırakmaları halinde işbu imtiyaz ke-en-lem yekun hakkımda add olunacak ve tazminat iddia etmede ve mesarif-i vakıalarının tesviyesini talep etmeğe hak ve salahiyetleri olamayacağından başka mezkur mermer ocakları havalisine inşa edilecek ebniye dahi devlet malı olacaktır.*

2.Madde *Mümaileyh nail oldukları işbu imtiyaza mukabil kat edecekler, icarın öteden beri canib-i miriye ita edecekleri öşrü Nafia Nezareti celilesi marifetiyle istifa edeceğinden bunun aynen veyahut bil'a ahzında nezaret müşarünileyh mecbur mirmümaileyhe kat olunacak icarın miktarı hakikisini tahkik ve alınacak öşrün suret-i itfasını tayin hususuna dair nezaret müşarünileyhe beyan olunacak usul ve kaide inbaya mecbur olacaktır*

3.Madde *Ashab-ı imtiyaz mezkur ocaklardan ihraç edilecek mermerin nakil ve fúruhtu hususlarında elyevm mevcut bulunan her ve bundan böyle vaz olunacak olan Maliye ve Bahriye ve gümrük nizamnamesine tabiiyet edecektir.*

Hatime

İşbu şartname meclisi ali huzurunda bi'l mütalaa taraf-ı şeref-i huzuru-u padişahiye dahi aslı ile lede'l istizan bir minval muharrer icrası hususuna irade-yi seniyye hazret-i hilafetpenahiye mütelallik ve şerefsudur buyurulmuş olmağla iki nüsha olarak tahriri ve Nafia Nezareti ve mümaileyh taraflarından temhir kılınarak bir nüshası Divanı-ı hümayun Kaleminde hıfz edilmiş diğer nüshası dahi mümaileyh tarafına ita kılınmıştır. Tahriren fi el yevm tisa'a ve aşereyn muharrem-ül haram sene sülüs ve semanin ve mieteyn ve elf.

Lambirino

A. J DVN.MKL.5,14.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DANIŞMANI BİLİMSEL İZLENLERİ

المستعملين في كل وقت من ايامنا
التي هي في ايامنا من ايامنا
التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا
التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا
التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا
التي هي في ايامنا من ايامنا

Osmanlı Arşivi
A. J DVN.MKL
5 14

Osmanlı Arşivi
A. J DVN.MKL
5 14

Osmanlı Arşivi

التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا
التي هي في ايامنا من ايامنا

التي هي في ايامنا من ايامنا
التي هي في ايامنا من ايامنا

EK 2 Tuz Mukavelenamesi (BOA, ŞD,369,98).**Hu**

Sisam Ceziresinin miri mahallesinin Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne ihalesine dair mukavelename lahiyasıdır.

1.Madde *Sisam Eمارeti Sisam emlak-ı miriyesine olup Mebkal nam Gufizek karşusunda Mevkambo nam mahalde vaki olan mahalliye-yi ma ambar ve ikametgah ve ma teferriat Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne ihale ve ilzam eder.*

2. Madde *Müddet-i mukavelename katiyye-yi tarih-i imzaiyyesinden itibaren beş sene olmak üzere tayin olunmuştur.*

3. Madde *İhalenin bedel-i senevîsi mecdiye 19 kuruş hesabıyla 150 bin kuruş tayin olunmuştur. Meblağ-u mezkur nispetinde olarak tanzim olacak makbul senevî mukabinde Sisam Eمارeti merkez veznesine teslim olacaktır. İşbu teslimat iki taksitle vuku bulacaktır. Şöyle ki birinci taksiti mukavelename kattinin yevm-i imzasına ikincisi dahi aylık altı ayı insifasına ifa edecektir. Ve bu suret tediye mukavelenamesinin inkıza'-yı müddete değin devam edecektir.*

4.Madde *Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne cezirenin sarfiyatına lazım gelen tuzu memlehadan bi'l icra daima ahalinin istimaline hazır bulunduğunu deruhte eder.*

5.Madde *Tuzun icra için iktiza eden amele cezire ahalisinden ittihaz edilecek ve memureyn-i fenniye ile müftesirleri Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne canibinden sevk ve iğram olunacaktır.*

6.Madde *Memleha tuzun fiyatını otuz okkaya mamul olan beher kilesine mecdiye 20,5 kuruştan 4,5 kuruş olmak üzere tayin olunmuştur. Yani beher kilogramı 5 kuruştan santim 85 osmaninin gerek memlehanın harındaki mevaki-yi muhtelifede yani Meratokamy ve Karlovası Sancağı sevahilinde tuzun beher kilesi için 6,5 kuruş ifa ve beher kilogramı 5 kuruş 15 santim 663 kesr ve haiz ile Vati sevahilinde dahi altı kuruş yani beher kilogramı 5 kuruş 4 santim 458 kesr fiyat tayin olmuştur. Gerek dahil memlehada ve gerek hariçte tuz satışı sakalı kantar ile icra edilecektir.*

7. Madde *Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne balada muharrer fiyatıyla gerek dahil memlehada ve gerek hariçte satılmış olan beher kilo tuzun osmaniyede 20 parasını her altı aylık hatiminde Sisam Eمارeti Hastahanesi menfeatine olarak Sisam merkez veznesine ita etmeği taahhüt eder.*

8.Madde *Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne tuz esmanının sudur-u tahsili hakkında olan merri olan satış usulünü muamelat-ı idarenin icabatına göre ika veyahut tadil etmek hakkını muhafaza eder.*

9 Madde *Tuzun gerek bahren nakli ve gerek cezireden ihracı katiyyen mahvı idüğünden irade gerek karada ve gerek deryada her gün teftiş ve kontrol muamelatına icra ve kanuna mügayir hareket edenlerin ihbar etmek hakkını haiz bulunur. Kaçakçılık tayin-i cezirenin bir mahallinden hariç*

cezirede vaki bir mahalle tuz hakkında işbu mukavenamenin 3 ve 18 maddesi ahkâmına tatbik ve icra edecektir.

10. Madde Mahalleyi mebhûs ahidnamede mevcut ve müddehir bulunan tuzu Sisam Emaneti Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne teslim etmeğe mecbur olup idare-yi mezkure dahi tuzun kemiyetini beher 30 okkasına bir kuruş hesabıyla derhal tediye edecektir. Mezkur tuz mevcudunun miktarı ba mazbata tasdik edilecek bu mazbata Sisam Emaneti Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi memurları tarafından imza edilecektir.

11. Madde Mukavenamenin müddeti olan beş senenin iktizasında tecdid-i mukavele edildiği takdirde yeniden ihraç edilecek tuz hazır oluncaya kadar Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne cezirenin sarfı için lüzum görünen miktar tuzu gerek mahalliyede gerek diğer mevakinde mevcut bulunduğunu tahahhüd eder. Bi'l mukavele Sisam Emaneti dahi mezkur tuzun kemiyeti idare-yi hümayun tediye etmeğe mecbur olarak fiyat-ı mezkure beher 30 okka için şimdilik tayin olunan bir kuruş hesabıyla ifa edecektir. Mezkur tuzun miktarı ba mazbata tasdik edilecek ve işbu mazbata tayin –i tarafeyn vekilleri canibinden imal edilecektir.

12. Madde Tarafeyn akabinden biri mukavenamede tecdidini arzu etmekte müddet-i mukavenename imzasına laakall altı ay kalarak Sisam Emaneti Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'nin Dersaadeteki Müdüriyet-i Umumisinin ve müdüriyeti mezkurenin dahi emaret müşarünileyhten mukavenamenin feshini talep edecektir. İşbu muamele icra olduğu halde ahkam-ı mukavele şartıyla ve yine beş sene müddetle baki ve merri olunabilecektir.

13. Madde Beş sene müddetle iktizasının mukavenename fesih edilecek olur ise Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne mahalliye-yi ma- teferruat hin-i devri taslihindeki hal ve heyetiyle Sisam Emaneti'ne teslim etmeğe deruhte ile işbu muamele-yi mahalliye'nin zaman ve tesliminde bi'lhasa tanzim edecek olan mazbataya tevfikten icra eyleyecektir.

14. Madde Tarafeyn akdinden işbu mukavenenameye mugayir hareket etmesi fesh-i muameleyi intaç edeceği gibi hilaf-ı mukaveleye hareket eder tarafeynden zarar ve ziyan talep ve istihsaline kesb-i istihkak ettirecektir.

15. Madde Ahkam-ı mukavenename meri ve cari oldukça her ne kadarda olursa olsun ecnebi tuzunun Sisam Ceziresi'ne idhali ve gümrük cezire-yi mezkur haricine tuz ihracı şediden mahduttur.

16. Madde Sisam Cezire'inde ecnebi tuzu idhal etmiş yahut Cezire-yi mezkureden tuz nakil etmiş olduğu tayin eden eşhas bir seneden üç seneye kadar hapis cezasıyla mücazat olurlar ve emaret müşarünileyh memurları marifetiyle müsadere olunan tuz dahi cezirenin idare-yi müdüriyesiyle Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'nin beyninde esman-ı münasafaya taksim olunmak üzere bi'l müzayede satılır.

17. Madde Cezireden tuz ihracına veyahut ecnebiden cezireye tuz idhaliye vasıta olmuş olan sefain-i kapudanın dahi şerik cesami-i adileye

mazhar mücazat olurlar ve sefinelerin ba'del sadıra emaret müşarünileyh kararıyla mevki-yi müzayedeye vaz edilip ittihazı Sisam İdare-yi Müdüriyesinde Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi beyninde bi'l münasafa taksim edilir.

18. madde Sisam Emareti mühakim-i tasnife icra edilecek olan mücazat-ı muharrere mühakim-i aide ser canibinden resmen takip edilebiliyor hususat-ı mesrude tasriften işbu mukavelename lahiyası Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne irade ve tasdik ettirilecek mukavelename-yi katiyye tamam olunmak ve zikr olunan mukavelename-yi katti Sisam Emareti'ne dahi taht-ı tasrife olunmak üzere Sisam İdare-yi miriyesi vekilleri bulunan Meclis-i Ayan azasıyla Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne hisseleri Mösyö Lerodes , Şarto Velorez Arasides tarafından imza olundu.

14 Kanuni Sani 1895

Aza-yı Meclis-i Ayan

Sokulis

İstifandis

Hacı Boynes

Dilona

Düyun-u Umumiye-yi

Erves Şarto

Edosides

Osmaniye İdaresi

Mahalliyenin Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi'ne teslimi sırasında cezirenin mahalli mütenevvisinde ticaret-i mirisinde bulunan bütün tuz içine bi'ittifak hükümet müfettişiyle Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi memuru vasıtasıyla iki nüsha olarak mazbata tanzim edileceğinden mezkur mazbata yalnız cezirenin sarfiyat-ı dahiliyesinde münhasır olmak üzere ashab-ı mirisinde bulunan tuzun miktar-ı sahihinde gösterecektir.

İşbu muamaleye tabi tutulmuş olan kusur tuz kaçak nazarıyla bakılıp medar-ı cezain ahkamına tabi tutulacaktır.

Aza-yı Meclis-i Ayan

Sokulis

İstifandis

Hacı Boynes

Dilona

İmza Mösyö Lerodes Şarto

İmza Velorez Arasides

Aslına mutabıktır

Düyun-u Umumiye-yi Osmaniye İdaresi Meclis Mührü

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

369/98

هكاهه نفضيله ديورديو عثمانيه معنوي دلسه سيله ابي نسله روه بره نفضيله نسله ايديم جلد كه نكده نفضيله باله جيزه دله حقيقت
 زخيريه منظر الطور دوزره اجماع ييزه بونج لغوزك مقدر جيئي كوستره جلد
 استر معلوم تابع طومر مسر اوله نصور طوز قومه نظيرم قاقيلوب مود جيزه اعلان تابع طومر بقدر

اعضای مجلس عثمانی

امضا ب حوزین
 ت استغابنه
 ع حاجه تاح
 ع ديلونا

ديورديو عثمانیه اداره معروضه

امضا (ر آدوسيه س)
 (ادوسه تارنو)

اصنه مفا بقدر
 باسه كاتب
 (امضا) و بطال كونه
 ديورديو عثمانیه
 اداره معنوي
 مري

BÖLÜM 4

CHP PARTİ MÜFETTİŞİ ZİYA ARKANT'IN TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE BURDUR (1940-1941)

Doç. Dr. Nermin Zahide AYDIN¹

¹ Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilisli Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, nzahideaydin@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7772-6764

GİRİŞ

Parti müfettişliği kavramı ilk kez Osmanlı Devleti döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 yılında kabul edilen nizamnamesinin 92 ile 95. maddesinde, Heyeti Teftişi başlığı altında yer aldı (Koçak, 2009: 130). Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan umumi müfettişlikleri uygulaması, cumhuriyetin kurulmasından sonra da devam etti. Siyasi parti teşkilatlarının denetlenmesinde etkili olan parti müfettişliği, İttihat ve Terakki Cemiyetinden esinlenilerek 1923'te kabul edildi (Üçüncü, 2019: 35). 1923 yılında kabul edilen parti nizamnamesinin 82. maddesi ile mıntıka müfettişliğinin kurulması (Koçak, 2009: 129) ve mıntıkaların başına bir müfettişin getirilmesi öngörüldü (Bal, 2013: 732). Parti müfettişliği, nizamnamenin 19. maddesi ile parti teşkilatı içinde sayılırken, 30. madde ile kâtibi umuminin mıntıka müfettişleri ile muhabere etmesi öngörüldü (Koçak, 2009: 132). Nizamnamenin kabulünden yaklaşık iki sene sonra 1925'te alınan bir kararla ülke 14 mıntıkaya ayrıldı. Mıntıkların başına ise müfettişler atandı (Üçüncü, 2019: 35).

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1927 yılında kabul edilen nizamnamesinde, müfettişlerin yetkileri genişletilerek (Üçüncü, 2019: 35), parti il örgütlerinden her türlü istek ve şikâyetlerini parti müfettişleri vasıtası ile genel merkeze iletmeleri istendi (Karayaman, 2017: 462). Fakat CHP'nin 1931 yılında kabul edilen nizamnamesinde sadece bir madde, parti müfettişleri ile ilgiliydi ve bu madde parti içi denetimi öngörüyordu. Üstelik artık parti müfettişliğinden bahsedilmiyordu (Koçak, 2009: 136). 1931 yılında parti müfettişliği kavramı yerine müfettiş kavramına yer veren düzenlemeler yapıldı (Karayaman, 2017: 462). CHP'nin 1935 yılında yapılan dördüncü büyük kurultayında kabul edilen tüzüğünde ise parti içi denetimi 49. madde ile düzenlendi (Koçak, 2009: 138). Parti umumi idare heyetine, parti müfettişliklerine atama yapma yetkisi verildi. Verilen yetki ile heyet, hem kendi içinden hem de milletvekili veya parti üyesi olan birini müfettiş olarak görevlendirme yetkisine sahip oldu (Karayaman, 2017: 463). Umum idare heyeti, parti müfettişlerinin görev ve yetkilerinin hazırlanmasında etkili oldu (Üçüncü, 2019: 35). Çok geçmeden parti umumi idare heyeti, ülkeyi 23 vilayeti içeren yedi teftiş bölgesine ayırdı. Bu plana göre teftişler, biri genel teftiş diğeri belirli şikâyet veya sorunlar üzerine yapılan teftiş olmak üzere iki grupta değerlendirildi (Karayaman, 2017: 463).

CHP beşinci büyük kurultayında da parti müfettişliğine yer verildi. Kurultayda alınan kararlardan bir tanesi halk odalarının açılması yönündeydi. Halk odasının açılması önerisi o yerin parti örgütü, eğer parti örgütü yoksa parti müfettişi tarafından yapılacaktı (BCA, 490.1.0.0/214.849.1,00.00.1939, s.46). Yetki ve sorumluluk alanları genişlemekle birlikte, parti müfettişlerine karşı bazı eleştiriler gündeme geldi. CHP'nin beşinci kurultayında yapılan görüşmeler esnasında, parti müfettişleri hükümdar olmakla suçlandı (Koçak, 2009: 139). CHP beşinci kurultayından sonra teşkilat yapısında yer alan parti müfettişlerinin vazife ve yetkileri bir talimatname ile belirlendi (Bal, 2013: 733). 21 Haziran 1939'da kabul edilen teftiş talimatnamesine göre müfettişler, bölgesindeki parti teşkilatını, senede en az iki kere teftiş edecek, en az altı ay bölgelerinde bulunmak zorunda kalacak, partiyi ilgilendiren seçim ve kongreler sırasında orada bulunacaktı (Üçüncü, 2019: 35). Ayrıca hangi tarihte hangi vilayet veya kazayı teftiş edeceklerini gösteren bir plan ile teftişlerinin sonunda elde ettikleri bilgi, öneri ve şikâyetleri içeren raporu, biri Aralık diğeri Haziran ayında olmak üzere, altı ayda bir parti genel merkezine iletceklerdi (Karayaman, 2017: 464).

Parti müfettişlerinin sayısı 1 Eylül 1940 tarihinden itibaren 25'e yükseltildi. Bölgelere ait iller değiştirilerek, yeni müfettişlik bölgeleri oluşturuldu (Koçak, 2009: 142). Teftiş bölgesine üç vilayet isabet eden müfettişliklerin faaliyet alanı iki vilayete indirilerek beş müfettiş tayin edildi. Bu beş müfettiş arasında Yozgat Mebusu Ziya Arkant da bulunmaktaydı (Parti Müfettişlikleri, Akşam, 24 Ağustos 1940, s.2). Ziya Arkant'ın teftiş bölgesi Burdur ve Denizli'ydi (Parti Teşkilatında Değişiklik, Vakit, 24 Ağustos 1940, s.2).

1943 yılında kabul edilen CHP nizamnamesinde parti müfettişlikleri yine parti içinde yer aldı. CHP teftiş talimatnamesi, CHP umumi idare heyeti tarafından hazırlanarak 30 Temmuz 1943 tarihinde CHP genel başkanlık divanı tarafından kabul edildi (Koçak, 2009: 145). Müfettişlikler, Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesinin ardından 29 Kasım 1952'de hukuki anlamda lağvedildi (Üçüncü, 2019: 35).

1. CHP PARTİ MÜFETTİŞİ ZİYA ARKANT'IN TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE BURDUR (1940-1941)

1.1. Ziya Arkant

Ziya Arkant, parti müfettişliği yapmadan önce aktif bir şekilde parti içinde çeşitli kademelerde görev aldı. CHP baş sekreteri iken, kurum umumi merkezi tarafından, Türk Spor Kurumu nizamnamesi gereğince teşkil edecek olan yüksek disiplin divanı azalığına seçildi (TSK Disiplin Heyeti, Ulus, 09.06.1937, s.4). 1937 yılında kutlanacak Cumhuriyet Bayramı hazırlıkları için bayram ve balo işleri ile uğraşacak komitede parti baş sekreteri olarak görev aldı (Cumhuriyet Bayramı Baloları, Ulus, 13.10.1937, s.2). Ankara belediye meclisi altıncı intihap dairesinin onuncu toplantısında yapılan seçimlerde, tetkiki hesabat encümenliğine ve daimi encümen azalığına seçildi (Belediye Meclisi Toplandı, Ulus, 02.11.1937, s.6). Cumhuriyetin on beşinci yıldönümü dolayısı ile Ankara'da yapılacak olan tören için, Hatay'dan gelecek olan Hatay Millet Meclisi Reisi Abdulgani Türkmen, dokuz mebus ve üç gazeteciyi, Ankara İstasyonu'nda karşılamak üzere oluşturulan heyette yer aldı (Hatay'dan Atatürk'e Sonsuz Minnet Ve Saygı, Ulus, 30.10.(İlkteşrin)1938, s.2). CHP'nin büyük kurultayında kâtip olarak çalıştı (Kurultay Toplantısı, Ulus, 26.12.1938, s.1-2). Ankara mebus seçimi teftiş heyetinde çalışmak üzere görevlendirildi (Belediye Meclisi Dün Toplandı, Ulus, 07.02.1939, s.8) ve daha sonra CHP tarafından Yozgat milletvekili adaylığı olarak gösterildi (İsmet İnönü Partinin Mebus Namzetlerini İlan Etti, Akşam, 25 Mart 1939, s.8-9; Yeni Mebus Namzetleri, Vakit, 25 Mart 1939, s.3). Kızılay Ankara merkezinin senelik toplantısına katıldı (Kızılay Ankara Merkezi Senelik Toplantısını Yaptı, Ulus, 9 Nisan 1939, s.2). Dâhiliye encümeni kâtipliğine seçildi (Kamutay Encümenlerinde Reislerin ve Raportörlerin Seçimi Yapıldı, Ulus, 13 Nisan 1939, s.2). Türk Hava Kurumu'nun yedinci kurultayında yapılan genel merkez heyeti seçimlerinde yedek üye olarak görev yaptı (Türk Hava Kurumu Kurultayı Bitti, Akşam, 26 Mayıs 1940, s.5).

1.2. Ziya Arkant'ın Burdur Vilayetine Yaptığı Teftişler

1.2.1. Burdur Parti Teşkilatı

CHP Denizli Bölgesi Müfettişi Yozgat Mebusu Ziya Arkant, 1940 ile 1942 tarihleri arasında Burdur merkez vilayeti ve vilayete bağlı bazı nahiye ve

kazaları teftiş etti. Yaptığı teftişlerde vilayette ve vilayete bağlı yerlerdeki parti teşkilatında görülen aksaklıkları tespit etti. Aksaklıkların nedeni ve çözülmesi için gerekenleri hazırladığı raporda belirtti. Bazen de teşkilatlarda yaşanan sorunları yerinde çözmeye çalıştı. İlk olarak 1940 yılının Kasım ve Aralık aylarında Burdur'da yaptığı incelemelerden sonra, vilayete ait teftiş raporunu 17 Aralık 1940 tarih ve 66 sayılı yazı ile CHP Genel Sekreterliğine gönderdi (BCA, 490.1.0.0/630.74.1,30.01.1941, s.65). Teftiş ettiği yerler Burdur Vilayeti, Burdur Halkevi, Burdur Merkez kazası, Çeltikçi nahiyesi, Bucak kazası, Bucak Halkevi, Kızılkaya nahiyesi, Tefenni kazası, Tefenni Halkevi, Karamanlı nahiyesi, Çavdır nahiyesi, Armutlu nahiyesi, Karamanlı Halkevi, Yeşilova nahiyesiydi (BCA, 490.1.0.0/630.74.1,30.01.1941, s.67). Ziya Arkant, 1940 tarihli Burdur raporunda Burdur Vilayeti Parti teşkilatını bir çizelge ile gösterdi. Bu çizelgeye göre Yeşilova nahiyesi merkez kaza, Akpınar ve Akçaköy'de toplam 56 ocak ve 1328 aza bulunmaktaydı. Bucak kazasında merkez nahiye, Kızılkaya ve Melli'de toplam 43 ocakta 2206 aza vardı. Tefenni kazasında ise merkez nahiye, Karamanlı, Armutlu ve Çavdır'da toplam 45 ocak ve 2330 aza bulunmaktaydı. Burdur merkez kazasında Yenice, Zafer, Bayındır, Ağlasun, Çeltikçi ve Kemer'de toplam 59 ocakta 3343 aza kayıtlıydı (BCA, 490.1.0.0/630.74.1,30.01.1941, s.68). Ziya Arkant'ın 23 Mayıs 1941 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunduğu ve Nisan-Mayıs ayları içinde Burdur'da yaptığı teftişlere göre ise Burdur Merkeze bağlı Kemer, Çeltikçi, Ağlasun, Kıravkaz, Zafer ve Yenice'de 56 ocak ve bu ocaklara kayıtlı 3343 üye bulunmaktaydı. Tefenni kazasına bağlı Karamanlı, Çavdır, Armutlu ve Merkez'de 43 ocakta toplam 2350 kayıtlı üye vardı. Bucak kazasına bağlı Melli, Kızılkaya ve merkezdeki 43 ocakta toplam 2742 üye bulunmaktaydı. Yeşilova kazasına bağlı Akçaköy, Akpınar ve Merkezde toplam 63 ocakta 1328 üye kayıtlıydı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.91). Burdur vilayeti merkez kazadaki partili sayısı 3.345, Bucak kazasındaki partili sayısı 2.747, Tefenni'de partili sayısı 2.350, Yeşilova'da partili sayısı 1328'di. Burdur Vilayetinin genel nüfusu 120.640 olup Burdur'da toplam partili sayısı 9.770'di (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.94).

1.2.2. Parti Vilayet İdare Heyeti

CHP Denizli Bölgesi Müfettişi Yozgat Mebusu Ziya Arkant'ın Burdur'a ait 17 Aralık 1940 tarih ve 66 sayılı birinci teftiş raporuna göre parti vilayet idare heyetini teşkil eden dokuz azanın içinde nizamnamenin ilgili maddesine göre üzerlerinde fazla iş yükü bulunanlar mevcuttu. Azaların üzerinde fazla iş yükünün bulunması aslında istenen bir durum değildi. Çünkü fazla iş yükü, hem azaların iş yükünün artmasına hem de işlerin verimli bir şekilde yerine getirilememesine neden olmaktaydı. Örneğin parti reisi Nuri Artok, hem belediye reisi hem de Türk Hava Kurumu ikinci reisi ve Kızılay merkez heyeti azasıydı. Aza Mustafa Altan, belediye azası aynı zamanda ticaret odası reisiydi. Yine Aza Abdullah Aydemir daimi encümen azası ve aynı zamanda Türk Hava Kurumu reisliği yapmaktaydı. Aza Emin Kutsal belediye azalığının yanı sıra Kızılay kurumunun da reisiydi. Aza Feyzi Bayraktar halkevi reisi, belediye azası ve hava kurumu azasıydı. Aza Mehmet Erkazancı ise belediye azası aynı zamanda Kızılay idare heyeti azasıydı. Arkant'a göre idare heyetinde bulunan dokuz azadan yalnız üçünün durumu parti nizamnamesine uygundu. İdare heyeti azaları arasında, zaman zaman anlaşmazlıklar ve buna bağlı olarak şahsi muhalefet mevcuttu. Mahalli hükümet amir ve memurları ile parti teşkilatının iş ve fikir beraberliği tam değildi. Bunun en büyük nedeni memurların hiçbir şeye karışmayarak, kendi işleri dışında hiçbir şeyle ilgilenmemeleriydi. Yalnız vali, partiye uğramaktaydı. Partinin müspet ve makul dilek ve teklifleri de hükümet dairelerinde görüşülmekteydi. Kongreler nizamname hükümlerine uygun olarak gerçekleşse de aza sayısını arttırmak için yapılan çalışmalar yeterli değildi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.132). İdare heyetinde bulunan azaların aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklar, partinin güçlü bir teşkilata sahip olmasını olumsuz yönde etkilemişti. Üstelik aza sayısını arttırmak için yapılan çalışmaların yetersiz olması da partinin güç kaybetmesine neden olmuştu. Fakat çok partili demokratik hayata geçilmediği için anlaşıldığına göre bu durum fazla önemsenmemekteydi. Ziya Arkant'ın 1941 yılının Nisan ve Mayıs aylarında yaptığı teftişte de aynı durum devam etmekteydi. Burdur'da parti vilayet idare heyeti bir önceki raporda olduğu gibi dokuz üyeden oluşmuştu. Fakat son 1940 kongresinde, vilayet idare heyeti, dört azasını değiştirmişti. İdare heyetini oluşturan azaların çoğunluğu yüksek tahsilli kişilerdi. Aralarında tüccar olanlar da vardı. Reis Nuri Artok'tu. 1938 senesinde idare heyetine girmiş, idadi ve kısmen hukuk tahsili görmüştü. Aynı

zamanda belediye reisiydi. Aza Mustafa Altan 1931’de idare heyetine girmişti. Rüşdiye tahsili olup, tüccardı. Aza Abdullah Aydemir, 1938’de idare heyetine girmişti ve idadi tahsili vardı, ticaretle uğraşmaktaydı. Aza Feyzi Bayraktar ise 1938’de İdare heyetine girmişti. Dış Fakültesi mezunu olup dış doktoruydu. Fakat talim amacı ile askere çağrılmıştı. Aza Etem Yeşilyurt, 1938’de idare heyetine girmişti. Kendisi eczacıydı ve eczanesi vardı. Aza Fevzi Alptekin 1940 kongresinde idare heyetine seçilmiş olup Ziraat Bankasında müdürlük görevini yürütmekteydi. Aza Etem Erşen, 1940 kongresinde idare heyetine seçilmişti. Rüşdiye tahsili vardı ve ticaretle uğraşıyordu. Aza Abdullah Adli Erkut, 1940 kongresinde idare heyetine seçilmiş olup hukuk tahsili vardı. Avukatlık yapıyordu. Aza Hüsnu Onat ise 1940 senesi kongresinde idare heyetine seçilmiş olup, eczacıydı. Kendine ait eczanesi vardı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.95). 1941 senesinin Eylül, Birinci Teşrin ve İkinci Teşrin aylarında yapılan teftişler sonunda hazırlanan Burdur Vilayeti parti teşkilatı teftiş raporuna göre, Vilayet idare heyeti yine dokuz kişiden oluşmuştu. Bunlardan birisi yedek dış doktoru olarak silah altına alınmış, bir diğeri ise Ziraat Bankası Burdur şubesi müdürü olup banka tarafından işletilmekte olan Ödemiş su ve elektrik tesisatı müdür vekâletine gönderilmişti. Geriye kalan yedi kişi, vilayet idare heyetinde çalışmaktaydı. İdare heyetinde bulunan kişileri, memleketin büyük çoğunluğu tutmakta, sevmekte ve saymaktaydı. Parti vilayet idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar eden ve nizamnamenin 162. maddesine aykırı olarak fazla iş alan kimse yoktu. İdare heyeti azaları arasındaki anlaşmazlıkların önlenmesine çalışılsa da başarılı olunamamıştı. Parti vilayet idare heyeti azaları, son 1940 kongresinde dayanışma içinde olan kişiler arasından seçilmişlerdi. Bununla birlikte mahalli dedikodular zaman zaman azalara tesir etmekte ve aralarında samimiyet ve dayanışma gözlenmemekteydi. Bütün olumsuzluklara rağmen bir iki aza hariç, diğerkleri ve çoğunluğu birbirlerine karşı bağlı ve samimi hareket etmekteydi. Mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilatın iş ve fikir beraberliği tam ve iyi bir durumda değildi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.23). Bu durum da oldukça tehlikeliydi. Partinin güçlü olması ve halk nezdinde kabul edilebilirliğinin arttırılması için mahalli idarecilerle, teşkilatta yer alanların arasında birlik olması gerekmektedir.

Ziya Arkant 1942 senesinde de teftişlerine devam etti. 1942 senesi Mart, Nisan, Mayıs teftiş ayları programına göre Burdur vilayetinin normal teftişlerini tamamlayan Ziya Arkant hazırladığı raporunu, 23 Mayıs 1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı ile gönderdi. Mart, Nisan ve Mayıs aylarında teftiş ettiği Burdur vilayeti ile ilgili hazırladığı rapora göre Vilayet idare heyeti dokuz kişiden oluşmuştu. Burdur vilayeti idare heyetinde yer alan kişiler, Mustafa Altan, Nuri Artok, Abdullah Aydemir, Abdullah Erkut, Etem Ruhi Yeşilyurt, Etem Erşen, Fevzi Alptekin, Fevzi Bayraktar ve H. Hüsnü Onat'tı. Teşkilatta dört kaza, dört halkevi, 19 nahiye, 205 ocak ve 9893 partili bulunmaktaydı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.105). Vilayet idare heyetinde yer alan kişiler, halk nazarında fazla kabul görmemekteydi. Bunun en büyük nedeni çekememezlik ve şahsi rekabetlerdi. İdare heyetinin dokuz azasından biri yedek subay olarak askerde, diğeri başka bir göreve tayin edildiği için başka bir vilayette, bir diğeri ise rahatsız olduğu için tedavi olmak üzere İzmir'de bulunmaktaydı. Bu nedenle idare heyeti altı kişi olarak çalışmaktaydı. Parti vilayet idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar eden ve üzerine fazla iş alan kimse yoktu fakat dedikoduların etkisi ile anlaşmazlıklar devam etmekteydi. Bu sorun bir türlü çözülemiyordu. Her ne kadar üyeler arasında uyumu ve çalışmayı bozacak büyüklükte anlaşmazlıklar yaşanmasa da mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilat arasındaki iş birliğinin olmayışı büyük bir sorundu. Anlaşmazlığın nedenlerinden biri eski parti reisi ile Ordu'ya giden valinin aralarının açık olmasıydı. Her iki tarafın olumsuz tavırları Burdur'un kalkınması için müştereken yapılacak faydalı işlerin yapılmasını engellemişti. Valinin Ordu Vilayetine tayini ve parti reisinin de reislik vazifesinden çekilmesi ile tekrar müşterek çalışmaların yapılması umut edilmekteydi. Parti prensiplerinin yayılması yönünde ise son bir yıldır hiçbir faaliyette bulunulmamıştı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.106).

1.2.3. Burdur Merkez Kaza İdare Heyeti

Ziya Arkant 17 Aralık 1940 tarih ve 66 sayılı birinci teftiş raporunda belirttiğine göre Burdur merkez kazası parti idare heyeti yedi kişiden oluşmuştu. Parti idare heyetinde bulunanları sevmeyenler, haklarında dedikodu edenler mevcut ise de tamamen şahsiydi. Bu nedenle çoğunluk tarafından tanınan ve sayılan kişilerdi. Parti idare heyeti azaları arasında parti

nüfuzunu istismar eden ve nizamnamenin 162. maddesine aykırı olarak fazla iş alan kimse yoktu. İdare heyeti azaları arasında karşılıklı samimiyet ve itimat duyguları mevcut olup aralarında bir geçimsizlik yoktu. Kongreler nizamname hükümlerine uygun olarak yapılmıştı. İdare heyetinin haftalık toplantıları muntazamdı. Kararlar deftere geçmiş ve imzalanmıştı. Fakat aza kaydı iyi yapılmamaktaydı. Merkez kazanın yalnız şehir nüfusu on altı bin küsur olduğu halde Burdur merkezinde partiye kayıtlı aza adedi ancak 663 kişiydi. Aza kayıt defterlerine göre dosyalarda bulunması gereken teklif varakaları mevcut olup, eksikler bulunmaktaydı. Bu nedenle eksiklerin tamamlanmasına başlanılmıştı. Ziya Arkant, bu çalışmanın bir sene sonra tamamlanacağını ümit etmekteydi. Aza kaydı işleminde nizamname hükümleri dikkate alınmakta ise de partiye almak gayreti gösterilmemişti. Yoklama talimatnamesine ve genel başkanlık divanı kararlarına göre yapılan yoklamaların neticesi, mevcut elemanlara göre iyiydi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.133). Partiye kayıtlı aza sayısının şehrin merkez nüfusuna göre oldukça az olması, parti çalışanlarının bu konudaki çalışmalarının yetersiz olduğunu göstermekteydi. Bu durum halihazırda anlaşıldığına göre fazla dikkate alınmamaktaydı. Fakat Arkant, teftişlerinde bu eksikliğin altını özellikle çizmişti. Arkant'ın 1941 yılının Nisan ve Mayıs aylarında yaptığı teftişe göre, vilayette kaza idare heyetini küçük gören ve beceriksiz olduklarını düşünen kişiler var olsa da idare heyeti, çoğunluğun tuttuğu ve sevdiği kişilerden oluşmuştu. 1940 kongresinde bir azanın değişmesi ile idare heyeti seçimleri yapılmıştı. İdare heyetini teşkil eden kişilerden Reis Şükrü Oğuz 1936'dan beri idare heyetindeydi. Rüşdiye tahsili olup manifaturacılık yapmaktaydı. Aza Remzi Hamamcıoğlu, 1939'da idare heyetine girmişti. Orta tahsilli bir manifaturacıydı. Aza Veysel Aksakal, 1939 tarihinde idare heyetine girmiş, orta tahsilli tüccardı. Aza Ahmet Oral 1936 tarihinde idare heyetine girmişti. Orta tahsilli olup un tüccarlığı yapmaktaydı. Aza Mehmet Tuncay 1939'da idare heyetine girmişti. Orta tahsilli bir züccacıydı. Aza Ziya Boyacıoğlu, 1936 tarihinde idare heyetine girmişti. İlk tahsili olan bir zattı. Aynı zamanda elbise ve iplik boyahane sahibiydi. Aza Hüsnü Kaymakam 1940 tarihinde idare heyetine girmiş orta tahsilli bir tüccardı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.100). 1941 senesinde yapılan teftişe göre Burdur merkez kaza idare heyeti yine yedi kişiden oluşmuştu. Vilayette genel olarak çekememezlik olduğu için çalışan kişiler, bir taraftan

işin gerektirdiği mesaiyi yaparken, diğer taraftan bu durumla mücadele etmek mecburiyetinde kalıyordu. Üstelik mahalli hükümet amir ve memurları ile kaza idare heyetinin arasındaki birlik hala sağlanamamıştı. Burdur'da sürekli hale gelen şikâyetler, kaza idare heyetine de etkilemekteydi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.29). Arkant'ın 1942 senesi Mart, Nisan, Mayıs aylarında yaptığı teftişe göre ise Burdur merkez kaza idare heyetini oluşturan kişilerin hepsi ticaretle uğraşıyordu. Merkez kaza teşkilatında 6 nahiyeye, 56 ocak ve 3345 partili vardı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, 104). Merkez kaza idare heyeti yedi kişiden oluşmuştu. Bunlar genellikle sevilen ve sayılan kişilerdi ama bunlar arasında da sevilmeyenler mevcuttu. Memleket ve millet işlerinde çalışmak üzere görev alanlara yardımcı olmaktan ziyade, o kişinin yerine geçilmeye çalışılması, iş başında olanları da iyi çalışmaktan alıkoymaktaydı. Kaza idare heyetinde bulunan yedi kişi son kongrede iki kişinin yenilenmesi ile oluşmuştu. Merkez kaza idare heyeti üyeleri arasında geçimsizlik yoktu. Mahalli hükümet amir ve memurları ile merkez kaza idare heyetinin son zamanlarda iş ve fikir birliği iyi değildi. Vilayetteki huzursuzluklar merkez kazayı da etkilemişti. Arkant, yeni tayin olan Vali Haluk Nihat Pepe'nin tecrübesi sayesinde bu huzursuzlukların kaybolacağını düşünmekteydi. Fakat merkez kazada, parti prensiplerini halka yaymak yolunda herhangi bir faaliyet yapılmamıştı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.111). Kaza idare heyetinin haftalık toplantıları muntazamdı. Kararlar karar defterine geçmiş ve azalar tarafından imzalanmıştı. Son altı ay içinde yeniden aza kaydetmek konusunda çalışmalar görülmekteydi. Mevcut kayıtlı azanın, ilgili dosyalarda bulunması gereken teklif varakaları tamamlanmıştı. Yeni kaydedilenler henüz deftere işlenmemiş olmakla birlikte üzerinde çalışmalar yapılmaktaydı. Hesap, kayıt, aza sicil defterleri usulüne uygun tutulmuştu. Yoklama talimatnamesi ve genel başkanlık divanı kararlarına göre yapılan yoklamaların neticesi mevcut elemanlara göre iyiydi. Fakat çekememezlik ve kendi taraftarlarını iş başına getirmek gibi durumlar da vardı. Parti adayı olarak mahallin resmi ve özel teşekküllerine seçilen kişiler çoğunluğun sevdiği kişilerdi (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.112).

1.3. Diğer Kaza ve Nahiyelerde Durumu

1.3.1. Bucak Kazası

Ziya Arkant 1040-1942 yılları arasında yaptığı teftişlerde, Burdur vilayetinin bazı nahiye ve kazalarının durumunu da incelemiştir. Ziya Arkant'ın 17 Aralık 1940 tarih ve 66 sayılı birinci teftiş raporunda belirttiğine göre Burdur'a bağlı nahiyelerden biri olan Çeltikçi nahiyesinde, parti nahiye ocağı mevcuttu. Nahiyeye bağlı sekiz köy ocağı bulunmaktaydı. Okuma yazma bilen ve kendini sevdirmiş bir zat olan parti reisi, nahiye halkının ve civar köylerinin de sevdiği ve saydığı bir kişiydi. Şahsi menfaatleri dikkate almadan çalışmakta, partiye aza kaydı hususunda gayret göstermekteydi. Parti binası olmadığı için partililer köy odasında toplanmaktaydı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.133). Esasında Ziya Arkant'ın Burdur vilayet merkezinde yaptığı teftiş raporlarında göze çarpan en önemli sorun, gerek vilayet idare heyetinde gerekse merkez kaza idare heyetinde yer alan azalar arasında anlaşmazlıkların olmasıydı. Bu anlaşmazlıklar muhtemeldir ki yöre halkının partiden uzaklaşmasında veya partiye üye olmamasında oldukça etkili bir faktör olmuştur. Çeltikçi nahiyesinin parti reisinin yöre halkına kendini sevdirmesi ve partiye aza kaydı konusunda gayret göstermesi, aslında aralarında sorun yaşayan azalar için bir örnek teşkil edebilirdi. Fakat anlaşıldığına göre Burdur genelinde azalar arasında yaşanan sorun daha karışık bir durum arz etmekteydi. Bununla birlikte Ziya Arkant'ın 1940 tarihli Burdur raporunda yer alan I ve V. Bürolara yazdığı yazıdan anlaşıldığına göre Bucak kazasında da Çeltikçi nahiyesi örneğinde olduğu gibi bir durum söz konusuydu. Çünkü Bucak kazasında parti idare heyeti, bir iki aza hariç genel olarak, halk nazarında sevgi ve saygı duyulan kişilerden oluşmuştu. İdare heyeti azaları birbirini seven ve itimat eden kişilerdi. Uzun senelerden beri yapılan mücadeleler sonunda kaza idare heyetine seçtikleri için kendi aralarında dayanışma ve birlik vardı. Mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilatın, iş ve fikir birliği mevcuttu. Her ne kadar kongreler nizamname hükümlerine uygun olarak yapılmış olsa da idare heyeti haftalık toplantı sayısı eksikti. Diğer zamanlarda düzenli olarak toplanılmış, alınan kararlar deftere geçirilmiş ve altları imzalanmıştı. Aza kaydı işlemleri nizamnamenin 12. maddesine uygun olarak yapılmış ve partiye aza kaydedilmesi hususunda çaba sarf edilmişti. Ziya Arkant raporunda Burdur'un genel durumuna göre Bucak kazasının durumunu iyi gördüğünü ifade etmekteydi. Arkant, parti ve belediye reis ve azalarının şahıslarına karşı rekabet ve çekememezlikler var olduğunu belirterek, bunu yapanların üç beş kişiden ibaret olduğunu ve bu kişilerin

genel durumlarının partiye kayda bile müsait olmadıklarını belirtmekteydi. Bu tarz kişilerin teşviki ile arada sırada seçimlerde ve belediye meclisi toplantılarında dedikodular olsa da etkisini zamanla kaybetmekteydi. Ziya Arkant, kaza kongresinde bizzat bulunduğunu, kaza heyetinde yer alan üç kişinin yerine yapılan seçimle, yeniden üç kişi alındığını raporunda da belirtmişti. Bu değişikliğin azalar arasında daha sıkı bir samimiyete neden olacağı düşünülmekteydi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.135). Arkant'ın 1941 yılının Nisan Mayıs aylarındaki raporuna göre ise Bucak kazası parti idare heyeti, son 1940 senesi kongresinde dört azanın değişmesi ile teşekkül etmişti. Reis İsmail Atan 1936 senesinde idare heyetine girmişti. İlkokul mezunu olup aynı zamanda belediye reisiydi. Aza Abdullah Ülgen 1936'da idare heyetine girmişti. İlkokul tahsili vardı. Geçimini bakkallık yaparak sürdürmekteydi. Aza Hulusi Alpata, 1937 senesinde idare heyetine girmişti. İdadi mezunu olup Bucak inhisar memuru olarak görev yapmaktaydı. Aza Mehmet Öztürk 1940 kongresinde idare heyetine seçilmişti. İlkokul mezunuydu ve manifaturacılık yapıyordu. Aza Hasan Sarı, 1940 kongresinde idare heyetine seçilmişti. İlkokul mezunu ve manifaturacıydı. Aza Ali Yüce, 1940 senesi kongresinde idare heyetine seçilmişti. İlk tahsili vardı ve bakkaldı. Aza Mustafa Talay 1940 kongresinde idare heyetine seçilmişti. İlk tahsili vardı ve çiftçilikle uğraşıyordu. İdare heyeti azaları birbirlerini seven ve itimat eden kişilerden oluşmuştu. Son 1940 kongresinden sonra geçen beş aylık süre zarfında uyumlu bir çalışma gözlenmişti. Mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilatın iş ve fikir beraberliği iyiydi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1, 24.02.1942, s. 102). Ayrıca parti prensiplerini halka yaymak yolunda çalışmalar yapılmıştı. Son beş ay içinde kazaya bağlı nahiyelere gidilerek, nahiyehalkının sorunları dinlenmişti. Azaların kazaya bağlı nahiyelere giderek halkın sorunlarını dinlemesi, halk ile sıcak ilişkiler kurulmasında etkili olacağı gibi, partiye kayıtlı aza sayısının da artmasına neden olacaktı. Fakat aza sayısını çoğaltmak konusunda çalışmalarda eksikler vardı. Kongreler nizamname hükümlerine uygun olarak yapılmış, kongre dilekleri tasnif edilmiş ve ilgili makamlara takdim edilmişti. Partiye ait bir bina mevcuttu ve halkevi ile birlikte kullanılmaktaydı. Yalnız halkevinin konferansları, temsilieri için salona gelecek halkın oturacağı iskemle yoktu. Eşya bakımından çok zayıftı ve yardıma ihtiyaçları vardı. Yeni yapılan bu bina, belediye malı olan arsa üzerine inşa edilmişti. Henüz tapu muamelesi

tamamlanmamıştı. Parti adayı olarak mahallin resmi ve özel teşekküllerine seçilmiş kişiler, sevilen sayılan kimselerdi. İdare heyeti arasındaki samimi ilişkiler, bu beldede işlerin düzenli olarak yürütülmesinde oldukça etkili olmuştu (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.103). 1941 senesinde yapılan teftişe göre Bucak'taki iyi durum devam etmekteydi. Bucak kazasında parti kaza idare heyetini oluşturan yedi kişi de halk nazarında sevilen kişilerdi. Parti kaza idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar eden ve nizamnamenin 162. maddesine aykırı olarak fazla iş alan kimse yoktu. Kazadaki parti çalışmaları, uyumlu bir şekilde devam etmekteydi. Mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilat arasındaki iş ve fikir birliği de devam etmekteydi. Parti prensiplerini halka yaymak yolunda çeşitli çalışmalar ve kongreler, nizamname hükümlerine uygun olarak yapılmıştı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.32). Ziya Arkant'ın 1942 senesi Mart, Nisan, Mayıs aylarında yaptığı teftişe göre Bucak kaza idare heyetini oluşturan yedi azadan üç tanesi son kaza kongresinde değişmişti. Parti kaza idare heyeti arasında parti nüfuzunu istismar eden veya üzerine fazla iş alan kimse yoktu. İdare heyeti üyeleri arasında bir geçimsizlik de yoktu. Bucak kazasındaki iyi durum devam etmekteydi. Parti prensiplerini yaymak için çalışmalar yapılmış, teşkilat kademeleri ziyaret edilmiş, kongreler nizamname kurallarına göre yapılmış, kongre dilekleri ilgili makamlara iletilmişti (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.114). Partiye ait bir bina vardı. Halkevi de aynı binayı kullanıyordu. Ziya Arkant yeni yapılan bu binanın eşya yönünden çok eksik olduğu için 600 lira yardım yapılmasını veya masa, sandalye gibi eşyalarını tamamlamalarına yardım edilmesini gerekli görmekteydi. Parti adayı olarak mahallin resmi ve özel teşekküllerine seçilen kişiler, sevilen kimselerdi. Menfi fikir ve duygu taşıyan fert ve zümre bu kazada bulunmadığı için, halk tamamen parti ve hükümete bağlıydı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.115).

1.3.2. Tefenni Kazası

Ziya Arkant 17 Aralık 1940 tarih ve 66 sayılı birinci teftiş raporunda Tefenni kazasına da yer verdi. I ve XII. Bürolara gönderdiği yazıda Tefenni kazasının Burdur vilayetinin vasıflarını taşıyan bir yer olduğundan bahsetti. Bir tarafta belediye reisi ve belediye azaları, diğer tarafta ise parti idare heyeti vardı ve her iki taraf da birbirinin icraatından şikâyetçiydi. Arkant'a göre

belediye reisinin de içinde bulunduğu taraf, partiyi eline almak ve gelecek seçimlerde konumlarını güvence altına almak istemekteydi. Bu nedenle her iki taraf, kongrelerde veya temsilci seçimlerinde, çoğunluğu elinde tutmak maksadı ile çeşitli çalışmalar yapmaktaydı. Arkant her iki tarafla görüşüldüğü vakit, sorun yokmuş gibi tavır içine girmelerini inandırıcı bulmuyordu. Devam eden bu mücadele ise gün geçtikçe ve kaza kongresi yaklaştıkça hızını arttırmaktaydı. Arkant'a göre bu kişiler pek yakında husumetlerini dışa vuracaklardı. Kendisi parti reisini de yanına alarak belediye reisine gittiğini, bütün bunları açık bir şekilde izah ettiğini, bu tür hareketlerinin memlekete zarar verdiğini anlatmıştı. Fakat Tefenni'den ayrıldıktan sonra, bu kişilerin aynı amaçlarla iş başına geçmek için çalıştıklarına dair haber almış ve bu durumu raporunda belirtmişti. Arkant, bütün bu hareketlerin şahsi olduğunu ve otoriteyi ellerinde bulundurmamak gayretinden ileri gelmekte olduğunu düşünmekteydi. Yaşanan şahsi rekabetler yüzünden, düzgün bir şekilde çalışmak imkânı da kalmamıştı. Bu yüzden Tefenni'de parti teşkilatı zayıftı. Büro kayıt ve hesap işleri, merkez kazada fena değilse de nahiye ve köylerde konu ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmamış, teşkilat kademeleri ile kaza idare heyeti gereken ilgiyi göstermemişti (BCA, 490.1.0.0/630.75.1, 24.02.1942, s.137). Arkant'ın 1941 yılının Nisan ve Mayıs aylarında yaptığı teftiş sonucunda hazırladığı rapordan anlaşıldığına göre Tefenni kazası parti idare heyeti yedi kişiden oluşmuştu. Bunlar genel olarak halk nazarında sevilen kişilerdi. Son 1940 kongresinde Tefenni kaza idare heyetinden üç kişi, idare heyeti azalığını kazanamamış ve yerlerine başkaları seçilmişti. Yeni kongreden sonra Tefenni'de herhangi bir şikâyet ve dedikodu olmaması, kaza idare heyetine yeniden seçilen kişilerin, halk tarafından sevilen kimseler olduğunu göstermekteydi. Reis Ahmet Sayın'dı ve 1935 tarihinden beri idare heyetinde yer almıştı. İlk tahsili vardı ve manufakturacılıkla geçimini sağlamaktaydı. Aza Abdurrahman Kaya 1939 tarihinden beri idare heyetindeydi. İlk tahsili vardı ve çiftçilik yapmaktaydı. 1939 tarihinden beri idare heyetinde yer alan diğer aza Ali Aslan'ın Rüşdiye tahsili vardı ve dava vekilliği yapmaktaydı. Aza Nuri Sanlı, 1940'ta idare heyetine seçilmişti. İlk tahsili vardı ve manufakturacıydı. Aza Abdullah Ekinci 1940'ta idare heyetine seçilmişti. Belediye reisiydi. Aza Mehmet Doğan 1940 tarihinde idare heyetine seçilmişti. Köy mektebi mezunu olup çiftçilikle uğraşmaktaydı. Aza Kadri Peker 1938 tarihinden beri idare heyetinde yer almıştı. Okuryazar olup

manifaturacılık yapmaktaydı. Parti idare heyeti azaları birbirleriyle dayanışma içinde olup, karşılıklı sevgi ve saygı ile birbirlerine bağlıydılar. Mahalli hükümet amir ve memurları ile iş ve fikir beraberliği mevcuttu (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.105). Fakat parti prensiplerini halka yaymak ve aza sayısını arttırmak için herhangi bir faaliyette bulunmamışlardı. Merkez kasaba için bu hususta istifade edilmesi gereken halkevinin reisi olan öğretmen de, yedek subay olarak askeri hizmete çağrılmıştı. Bu nedenle halkevinden bu konuda istifade edilememişti. Kazaya bağlı olan nahiye ve köyler de aynı durumdaydı. Parti ve halkevi, ortak bir binada oturmaktaydı. Bina, parti tarafından yaptırılmış ise de bu yer, maliye ile belediye arasında ihtilafli olduğundan parti binası ile ilgili belgeyi alamamışlardı. Arkant, bu işin bir an önce sona ermesini ve partinin malı olan bina ile ilgili belgenin alınmasının gerekli olduğunu raporunda belirtti. Parti adayı olarak seçilen kişiler iyi olmasına rağmen, kazada çekememezlik ve şahsi muhalefet vardı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.106). Bununla birlikte kazada farklı sorunlar da vardı. On seneden beri Tefenni'de bulunan süvari alayının, Nisan ayı ortalarında kazadan ayrılması, halkın iktisadi durumunu oldukça etkilemişti. Süvari alayı gelmeden önce iki üç dükkân varken süvari alayının gelmesi ile dükkân adedi yirmiye bulmuş ve alış veriş de o nispette artmıştı. Fakat bu canlılık birdenbire durmuştu. Ziya Arkant halka, bu durumu normal karşılımlarını ve sakin bir şekilde İkinci Dünya Savaşı'nın neticesini beklemelerini gerektiğini tavsiye etmişti (BCA, 490.1.0.0/630.75.1, 24.02.1942, s.108). 1941 senesinde yapılan teftişe göre Tefenni kazasında parti kaza idari heyeti yine yedi kişiden oluşmuştu. Son 1940 kongresinde kaza idare heyetinin çoğu değişmişti. Buna rağmen istikrarlı bir şekilde çalışmalarını sürdürmeye gayret göstermekteydiler ve bir önceki seneye göre çalışmaları daha iyi görünmekteydi. Parti prensiplerini halka yaymak için gerekli çalışmalar tam olarak yapılmamıştı. Merkez için halkevi çalışmalarından yararlanılmakta ise de kazaya bağlı nahiye ve köyleri kapsamamaktaydı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.36). Arkant'ın 1942 senesi Mart, Nisan, Mayıs aylarında yaptığı teftişe göre, Tefenni kaza teşkilatında iki halkevi, dört nahiye, 43 ocak ve toplamda 2400 partili vardı. Kaza idare heyetinde ise Abdullah Ekinci, Ahmet Sayın, Nuri Sanlı, Kadir Peker, Bahattin Çiftçi, Veli Sipahi ve İsmail Akalın yer almaktaydı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.116). Kaza parti idare heyetini teşkil

edenler, halk nazarında sevgi ve saygı duyulan kişilerdi. Son kaza kongresinde bir kişi değişmişti. Kongreden sonra istifa eden iki kişinin yerine en çok oy alan yedekler geçmişti. Bu nedenle bir önceki sene kaza idare heyetinden dört kişi kalmış, üç tanesi yeniden seçilmişti. Parti idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar eden ve üzerine fazla iş alan kimse yoktu. İdare heyeti ile mahalli hükümet amir ve memurları arasında bir geçimsizlik bulunmamaktaydı. Parti prensiplerini halka yaymak için herhangi bir çalışma yapılmamıştı. İdare heyeti son kongrede reisini değiştirdiğinden devir işlemleri yapılmıştı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.117). Aza sayısı mevcut nüfusa göre azdı. Partililer, aza sayısını arttırmak için çalıştıklarını söyleseler de Arkant'a göre henüz müspet bir netice elde edilememişti. Kazada çekememezlik ve şahsi rekabet devam etmekteydi (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.118).

1.3.3. Karamanlı Nahiyesi

Ziya Arkant 1940 tarihli raporunda Karamanlı nahiyesi ile ilgili olarak da bazı tespitlerde bulunmuştu. Karamanlı nahiyesi, 3486 nüfuslu olup Tefenni merkezinden nüfusça daha fazlaydı. Nahiyeye merkezinde aynı zamandan halkevi mevcut olmasına rağmen, parti ve halkevi faaliyeti hemen hemen hiç yoktu. Parti teşkilatı, sadece kongre zamanlarında ve seçimler sırasında faaliyet göstermekteydi. Nahiyeye bağlı dört köy vardı. Bu dört köyde partiye kayıtlı aza adedi toplam 114 ve 3000 nüfuslu nahiyeye merkezinde ise partiye kayıtlı aza sayısı ancak 100 kişiydi. Bu hususta hiçbir çaba sarf edilmediği gibi merkezde ve merkeze bağlı köylerde partinin prensiplerini yaymak yönünde hiçbir faaliyet gösterilmemişti. Devlet memuru olarak nahiyeye müdüründen ve dört öğretmenden başka kimse yoktu. Belediye binasının ufak bir odasında, parti ve halkevi görevlileri beraber oturmaktaydı. Ziya Arkant, sadece teftiş için gidildiğinde bu odanın açıldığını, daha sonraki günlerde açılmadığını düşünüyordu. Çünkü teftişinde odayı, toz toprak içinde bulmuştu. Zaten partiye kayıtlı aza sayısının az olması, idare heyetinde bulunanların yeterince aktif olmadıklarının da bir göstergesiydi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.136). 1941 Nisan Mayıs tarihli raporunda ise Arkant, kaza merkezinden daha fazla nüfusa sahip olan bu nahiyede, gerek parti teşkilatının ve gerekse halkevi çalışanlarının, yeteri kadar aktif olmadıklarını ifade etmekteydi. Bir önceki teftişinden bu yana hiç bir çalışma

yapılmamıştı. Belediye binasının içinde, parti ve halkevi görevlilerinin çalışması için tahsis edilen küçük ve kilitli bir oda vardı. Fakat bu oda, ancak bir müfettiş geldiği zaman açılıyordu. Arkant'a göre burada seçimler ve kongreler dışında esaslı bir çalışma yapılmamaktaydı. Dolayısıyla hiçbir faaliyet göstermeyen, Karaman'ın yerlisi olan bu kişiden halkevi reisliği alınarak, daha önceden bahsedilen nahiyeye öğretmenine verilmişti. Arkant, büyük bir kahve binasının kira ile tutularak, halkevine tahsisi ve bina kirasının vilayet heyeti tarafından temin edilmesi durumunda, gelecek teftişine kadar müspet bir gelişme olabileceğini düşünüyordu (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.107, 108).

1.3.4. Yeşilova Kazası

Ziya Arkant'ın teftiş ettiği yerlerden bir diğeri ise Burdur'un Yeşilova kazası idi. Arkant'ın 1940 tarihli teftiş raporuna göre Yeşilova kazası esasen 100 hane ve 600 küsur nüfuslu bir kaza merkezi olup, halen köy vaziyetinden kurtulamamıştı. Halkın büyük çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Kazanın nüfusu az olmasına rağmen belediye teşkilatı vardı. Belediye reisi aynı zamanda parti reisi olan kişiydi. Parti adayı olarak mahallin resmi ve özel teşekküllerine seçilmiş olanlar, muhitlerince sevilmiş kimselerdi. Parti idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar eden ve nizamnamenin 162. maddesine aykırı olarak fazla iş alan kimse yoktu. İdare heyeti azaları, karşılıklı samimiyet ve güven duyguları ile birbirlerine bağlı olan kişilerdi. Mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilat arasında iş ve fikir beraberliği mevcuttu. Kongreler nizamname hükümlerine uygun olarak yapılmıştı. İdare heyeti haftalık toplantıları düzgündü. Kararlar defterlere geçmiş ve altları imzalanmıştı. Nizamnamenin 91. maddesindeki vazife ve mecburiyetlerden aza sayısını arttırmak, partinin program ve icraatı hakkında azaları aydınlatmak hususlarında hiçbir iş yapılmamıştı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1, s.138). Ziya Arkant'ın 1941 Nisan Mayıs tarihli teftiş raporuna göre Yeşilova kazasında parti idare heyeti beş kişiden oluşmuştu. Son 1940 kongresinde iki azanın değişmesi ile yeni idare heyeti teşekkül etmişti. Reis Mustafa Pehlivan'dı. 1936'dan beri idare heyetinde olup millet mektebi vesikası vardı. Çiftçilikle uğraşmaktaydı. Aza Nuri Doğan 1936'dan beri idare heyetindeydi. Üç sınıflı ilk mektep mezunuydu. Çiftçiydi. Aza Süleyman Bektaş, 1936'dan beri idare heyetinde yer almakta olup, üç sınıflı ilk mektep

mezunuydu ve çiftçilikle uğraşmaktaydı. Aza Hasan Alpaslan 1940 senesi kongresinde idare heyetine seçilmişti. Medrese tahsili vardı. İhtiyat zabıtlığı yapmıştı ve çiftçilikle uğraşmaktaydı. Aza Bekir Baykuş 1940 senesi kongresinde idare heyetine seçilmişti. Millet Mektebi vesikasına sahipti ve çiftçilikle geçimini sağlıyordu. Parti prensiplerini halka yaymak yolunda hiç bir çalışma yapılmamıştı. Gerek kaza idare heyetini teşkil eden ve gerekse kaza dâhilinde mevcut kişilerden, bu işi yapacak kabiliyette olan herhangi bir kişi de yoktu. Aza sayısını çoğaltmak, partinin program ve icraatı hakkında azaları aydınlatmak konusunda da çalışmalar yapılmamıştı. Parti reisi, kaza merkezinde bir binayı parti binası haline getirmek için çalışıyordu. Esasen az nüfuslu ve fakir olan halkın yardımı ile bunun tamamlanması ise oldukça zordu. Binanın sıva, cam ve tavanı noksandı. İçerisinde oturulacak iki sandalyeden başka bir şey de yoktu. Ziya Arkant, bu binanın bitirilmesi için gereken yardımın yapılmasını, yaz mevsiminde de tamamlanmasının iyi olacağı düşünmekteydi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.109,110). 1941 senesinde yapılan teftişte Yeşilova kazası ile ilgili olarak daha önceki teftişinde tespit ettiği sorunların devam ettiğini gördü. Kaza idare heyeti, beş kişiden oluşmuştu. Parti prensiplerini halka yaymak yolunda herhangi bir çalışma yapılmamış, aza sayısının artırılmasına çalışılmamıştı. 720 nüfuslu kaza merkezi halkından, bu işi yapacak kabiliyette de kimse de yoktu (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.41). Ziya Arkant, 1942 senesi Mart, Nisan, Mayıs teftiş ayları programına göre Yeşilova kaza teşkilatında üç nahiye, 63 ocak ve toplam 1.346 partili vardı. Kaza idare heyetinde yer alanların hepsi çiftçilikle uğraşmaktaydı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.119). Kaza parti idare heyetinde yer alan beş kişi, halk tarafından sevilen sayılan kişilerdi ve aynı zamanda aralarında herhangi bir geçimsizlik yoktu. Son kaza kongresinde seçilmişlerdi. Parti idare heyeti azaları arasında üzerinde fazla iş alan yoktu. Parti prensiplerini halka yaymak için yapılan bir çalışma da yoktu. Teftişi tamamlayan Arkant, Yeşilova köyünü, kaza merkezi olarak tavsiye edenlerin, niçin böyle bir karar aldıklarına bir anlam verememişti (BCA, 490.1.0.0/630.76. 1,15.02.1943, s.120). Partiye ait dört seneden beri tamamlanmaya çalışılan binanın sıvaları kış nedeni ile yarım bırakılmıştı. Eldeki mevcut malzeme ve para ile Mayıs ayının başında işe başlanmış olup tamamlanmaya çalışılmaktaydı. Bu kazada halkevi ve odası yoktu. Halk tamamen çiftçiydi ve hükümete ve partiye bağlıydılar. Aza kayıt işlemleri

usulüne uygun olarak yapılmıştı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.121).

1.4. Ziya Arkant'ın Burdur Vilayetini Teftiş Ettikten Sonraki Değerlendirmeleri

Ziya Arkant, 17 Aralık 1940 tarih ve 66 sayılı birinci teftiş raporunu tamamladıktan sonra, raporunun sonunda genel bir değerlendirmede bulunmuştu. Arkant, raporunda Burdur vilayetinin daha önce gördüğü ve tanıdığı vilayetlerden başka bir özellik gösterdiğini tespit etmişti. Çok eski zamanlardan beri vilayette hâkim olan beylik ve ağalık otoritesi, derin bir iz bırakmıştı. Cumhuriyet devrinde yöre halkının mahalli seçimlerde adaylıklarını koyarak seçilmeleri ile işler değişmiş, yeni seçilenler eskilerin yerlerine geçmişlerdi. Fakat bu kez de iş başına geçenlerle, kaybedenler arasında rekabet başlamış, hatta bu durum şahsi husumete bile neden olmuştu. Arkant'a göre belediye ve parti reisliğini kazanamayan herhangi bir kişi, etrafına birkaç kişi toplamakta güçlük çekmeyerek, derhal iş başına geçenin aleyhinde bulunmaktaydı. Bu yüzden bir tarafın, diğer tarafın aleyhinde aklına geleni söylemesi, duyduğu şeyleri abartarak anlatması, diğer kişiyi çekiştirmesi, Burdur vilayetinde çok görülmekteydi. Esnaf da şahsi rekabetten memnun değildi. Burdur'a tayin edilip, daha gelmeden bunları öğrenen memurlar da mümkün olduğu kadar, işleri haricinde diğer kişilerle az iletişim kurmayı tercih etmekteydi. Memurların herhangi bir tarafa ufak bir iltifatı, diğer taraftaki kişiler tarafından hoş görülmediği gibi, merkeze kadar şikâyetler edilmekte ve sonuç olarak hiçbir şey çıkmaya da şikâyet edilen konu ve kişiler soruşturulmaktaydı. Seçimlerde ve kongrelerde ilgi ve heyecan oldukça fazlaydı. Herhangi bir mahalle kongresine, bütün kayıtlı azalar gelmekte ve nahiye kongreleri, temsilcilerin hepsinin katılımı ile yapılmaktaydı. Fakat seçimler bittikten sonra her şey eski haline dönmekte, ilgisizlik devam etmekteydi. Ziya Arkant'a göre seçimlerden sonra aynı heyecan ve ilginin görülmemesi, şahsi rekabetten ve kişilerin kendi tarafını kazandırmak gayretinden ileri gelmekteydi. Vilayetin ve merkez kazanın genel olarak büro, kayıt, hesap işleri ve iç çalışma durumu iyiydi. Vilayette parti azasını çoğaltmak, parti prensiplerini yaymak ve anlatmak konusunda gösterilen önemli bir gayret yoktu. Parti yoklamalarında ve seçimlerde ise faydalı iş yapacak kişilerden ziyade parti nizamnamesinin ve yoklama

talimatnamesinin verdiği yetkilerden de istifade edilerek, yakın ve tanıdık kişilerin iş başına getirilmesi gibi yanlış uygulamalar görülmektedir. Arkant'a göre bunun en önemli nedeni genel bilgi seviyesinin eksikliğine ve eski beylik devrinden kalma zihniyetin henüz tamamıyla ortadan kalkmamış olmasıdır. Burdur halkı, birey olarak iyi kişiler olsalar bile, bu bilgisizlik nedeni ile herhangi bir akıma kapılabiliyorlardı. Bunu önlemenin bazı yolları vardı. Örneğin halkın genel bilgi seviyesi yükseltilebilirdi. Halkevlerinin çalışması kuvvetlendirilebilir, hatta merkezden gönderilecek bu işleri bilen bir halkevi müfettişinin, belirli aralıklarla Burdur'da kalması sağlanabilir böylece halkevinin çalışmaları düzene sokulabilirdi. Kongrelerde, seçimlerde ve bilhassa büyük rekabet oluşturan belediye seçimlerinde ise itimat edilecek kişiler vasıtası ile merkezden müdahalede bulunulması faydalı olabilirdi (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.141).

Ziya Arkant, 1941 yılı Nisan Mayıs ayında yaptığı teftişin sonunda Burdur vilayeti parti teşkilatı ile ilgili olarak hem olumlu hem de olumsuz bazı durumlar tespit etmişti. 1940 yılında yapılan kongre ile Burdur vilayeti ve kaza idare heyetlerine seçilenlerin, halk nazarında sevilen ve tutulan kimseler olması sağlanmıştı. Vilayet ve kazalarda, idare heyetini teşkil eden 35 azadan 14'ü bu kongrede değişmiş, yeni teşekkül eden idare heyetleri ise daha fazla dayanışma içinde bulunmaya başlamışlardı. Arkant, Tefenni ve Bucak idare heyetlerinin geçen seneden farklı olarak, birbirlerine karşı daha samimi ve ahenkli çalışmalarını, bu husustaki iyileşmenin bir delili olarak görmekteydi. Bununla birlikte, vilayette görülen dedikodular ve aleyhte söylenen sözler ve çekememezlikler devam etmekteydi. Fakat diğerlerinden farklı olarak bütün bu hareketler, artık sadece parti idare heyeti azaları arasında değil, diğer kişiler arasında da görülmekteydi. Yaşanan bütün bu olaylar, memurların halka karşı mesafeli durmasına neden olmaktadır. Merkeze sürekli olarak yapılan isimsiz şikâyetlerde bile müfettişler gönderilmekte, bu nedenle memurlar daha fazla çekingenlik göstermekteydi. Bununla birlikte yeni seçilen idare heyetleri, bütün olumsuz durumlar karşısında sakin ve olgun bir görüntü arz etmekteydi. Parti içi çalışmalarında bir önceki seneye oranla az da olsa bir düzelme vardı. Fakat büro işleri ve nizamnamenin idare heyetlerine yüklediği sorumlulukların tam bir şekilde yapılmaması ve eksiklerin bulunması Burdur vilayetinde de görülmekteydi. Kâtibî bulunan kazaların muamele ve çalışmalarında özen gözlenirken, diğer

bir kazanın işleri bozuk seyretmekteydi. Bundan dolayı teşkilatın ilk bağlantı yeri olan kaza merkezinde, nizamname ve talimatnamenin emrettiği esaslar dâhilinde büro işlerini ve parti kayıtlarını tanzim edecek birer kâtip bulundurmak gerekiyordu. Burdur vilayetinin merkez kazası ile birlikte dört kazası vardı. Uygun bir maliyetle bu işleri yapacak kâtip bulmak da mümkündü. Üzerinde durulması gereken diğer bir konu ise Burdur vilayetinde, belediye ve umumi meclis azalığı seçimlerinde bazen tarafgirliğin yapılmasıydı. Öte yandan vilayet parti teşkilatında da birtakım eksikler vardı. Vilayet idare heyetinin genel gözetleme ve işleri eksikti. Aza sayısını arttırmak, partiye kayıtlı azanın dosyalarda bulunması, teklif varakalarının tamamlanması gibi işler takip edilmemekteydi. Aza sayısı azdı ve parti prensiplerini halka yaymak yolunda merkez kazaya bağlı köyler, faaliyet kapsamına alınmamıştı. Aza kayıt defterlerine göre dosyalarda bulunması gereken teklif varakaları da eksikti. Arkant, Bucak kazasının halkevi çalışmalarını iyi bulmuştu. Tefenni kazasında ise aza sayısını arttırmak, parti prensiplerini halka yaymak ve anlatmak için yapılması gereken faaliyetler yapılmamıştı. Halkevi çalışmaları durgundu. Asgari çalışma planına göre mesai tanzim edilmemişti. Yeşilova Kazasında ise aza sayısını arttırmak, parti prensiplerini halka yaymak yolunda çalışmalar yoktu. Aza kayıt defterlerine göre dosyalarda bulunması lazım gelen teklif varakaları da eksikti (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.111, 112,113).

1941 senesinde yapılan teftişlerde bazı sorunlara dikkat çekilmişti. Bu sorunlardan biri de Burdur valisinin durumu idi. Bir yıl öncesine kadar vali, merkez kazaya bağlı Kıravgaz bölgesine giderek, orada hazır bulunan pek çok köylü ve ocak idare heyetleri ile bir toplantı yapmıştı. Toplantıda, zirai vaziyet ve hayvan ıslahatı, köy muhtarlarının vazifelerine dair konuşmalar yapmış, asker ailelerine yapılacak yardımın şekil ve icrası hakkında talimatlar vermiş (Burdur Valisinin Köylerde Tetkikleri, Ulus, 12 Temmuz 1940, s.5), Cumhuriyet alanında halkın huzurunda bir konuşma yapmıştı (Burdur'da Valinin Nutku, Vakit, 21 Temmuz 1940, s.3). Fakat sonradan vali ile parti reisi arasında geçimsizlik başlamıştı. Her iki taraf da birbirinin işini eleştirmekteydi. Rastgele yapılan konuşmalar, şehir için zarar verici bir şekil almıştı (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.24). Kanuni ve müspet deliller dışında, özellikle tespit edilemeyen şikâyet ve dedikodulara önem vermek, Genel Sekreterliğin ve Dâhiliye Vekâletinin bu husustaki emir ve

direktiflerini almadan şahsi teşebbüslerle parti ve belediyenin manevi şahsiyetini zedeleyecek şekilde harekette bulunmak doğru değildi. Bu gibi durumlar, istismarda gecikmeyen parti ve belediye reisi aleyhtarlarını da tahrik etmekteydi. Netice itibarıyla Burdur'da parti teşkilatında veya cemiyet hayatında yer almak ve vazife görme gibi konuları iyice incelerken muhitin hususiyetlerini göz önünde bulundurmak gerekliydi. Burdur'da seçim sonucunda iş başına geçenlerin durumu oldukça sıkıntılıydı. Çünkü seçilenlerin görevlerinin gereğini yapmak, bütün enerji ve mesailerini bu işler üzerinde yoğunlaştırarak, sakin bir surette çalışma imkânları yok denecek kadar azdı. Bütün bunların yanı sıra rakiplerinin vaziyetini kollamak, bulunduğu işlerde kalabilmek ve çalışmak için kendine yardımcı olan oy sahiplerini hoşnut etmek mecburiyetindeydiler. Uzun senelerden beri vilayette hâkim olan beylik ve ağalık durumu, Burdur'un cemiyet hayatını olumsuz yönde etkilemişti. Her ne kadar parti, belediye umumi meclis gibi seçimin yapıldığı yerlerde iş başına geçenler arasında bu zümreden kimse yok ise de bu kişilerin kahve ve sokak dedikoduları ve iş başında bulunan şahıslar üzerindeki propagandaları, bazen memleketin yaşam şekline zarar verici şekilde gerçekleşmekteydi. Aralarındaki geçimsizlikler, iş başında bulunanları yıpratmak ve düşürmek için gayret etmelerine neden oluyor hatta bazen de kıymet verilmemesi lazım gelen şahsa lüzumundan fazla kıymet veriliyordu. Bu didişme ve tahriklere, bazen idare amirleri ve muhtelif şube müdürleri ve hatta bazen adliye başkanlarını bile ilgi duymakta sonuç itibarıyla bu gibi durumların otoriteler üzerine de tesir ettiği görülmekteydi. (BCA, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942, s.44,45).

Ziya Arkant, 1942 senesi Mart, Nisan, Mayıs aylarında yaptığı teftişte Burdurluları fert olarak istenen müspet yollarda verimli hale getirmenin kolay olduğunu ifade etmekteydi. Burdurlular bireysel olarak vefakâr, vatanperver, hükümet ve partiye bağlı kişilerdi. Fakat cemiyet hayatında durum değişmekteydi. Eski idarelerin izleri hala silinmemişti. Bu sebeple özellikle seçim vb. durumlarda işlerin başına geçen ve bunun yollarını öğrenen kişilerin hizmet etmek ve yararlı olmaktan ziyade, bulunduğu konumda kalabilmek ve etrafına kendi adamlarını toplamak gayret ve kaygıları Burdur'un gelişmesine engel olmaktaydı. Bu dönemde hükümet, parti, belediye ve hatta halkevinin genel mesaisi yok denecek kadar azdı. Vali ve belediye reisinin arasındaki anlaşmazlık, her iki tarafında kendi etrafında toplananları bilerek veya

bilmeyerek tahrik etmesi bu neticeye neden olmuştu. Valinin Ordu vilayetine gitmesi, parti reisinin de umumi idare heyeti kararı ile reislikten çekilmesi alınacak tedbirlerden en isabetlisi olmuştu. Hislere kapılmadan tarafsız bir yaklaşım sergilenmesi gerekliydi. Muhtelif idare hizmetlerinde çalışan ve vilayetin başına gelen yeni vali bu hususiyetleri göz önünde bulundurduğu takdirde arzu edilen amaçlar gerçekleşmiş olacaktı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.122). Arkant'a göre Burdur vilayeti dâhilinde parti teşkilat kademelerinin başında ve idare heyetinde bulunan üyelerin hepsi ehil, liyakatli ve bu işe layık eleman değildi. İçlerinde nitelikli kıymetli kişiler bulunmakla birlikte, serbest seçim sonucunda ya kendi çalışması ile ya da taraflardan birine mani olarak idare heyetlerine seçilmiş olanlar da mevcuttu. Yoklamalarda, idare heyetlerinin rolü bilindiği için merkez kaza dâhilinde en ufak mahalle ocağının reis ve azalığı dahi ihmal edilmemekteydi. Genel olarak Burdur parti teşkilatının, iç çalışmalarında ve büro işlerinde çok eksikleri vardı. Bilhassa nizamnamenin emrettiği defter ve dosyaları tutmak, parti prensiplerini halka yaymak, teşkilat kademeleri üzerinde üst aşamada bulunan heyetlerin denetimlerini temin etmek yönünden yapılan işler zayıftı. Burdur'da dört halkevi vardı. Halkevlerinden birisi vilayet merkezinde, ikisi kazalarda bir diğeri de nahiye merkezindeydi. Bütün bu bahsedilen sebeplerden ve memleketteki anlaşmazlıktan dolayı vilayet halkevinin son sene içindeki çalışmaları da oldukça gerilemişti. Tefenni kazasındaki halkevi de asgari çalışma programını gerçekleştirilememişti. Karamanlı nahiye merkezinde ismen mevcut halkevinin ise yeri dahi yoktu. Tamamen atıldı. Diğer yerlerden farklı olarak Bucak kazasındaki halkevi, eleman, vasıta ve gücü nispetinde faaldi. Kazanın genel ahengi amir ve memurların partililerle müştereken işi yapmaları, bu kazaya daima bir canlılık ve hareket vermekteydi. Ziya Arkant, bütün bu olumsuzluklara rağmen, Dünya Savaşı ve bunun ülke üzerine olan tesirleri bakımından Burdur'un durumunu olumlu olarak değerlendirmekteydi. İdare amirlerine verilen yetkiler, Burdur vilayetinde kasten olmamakla birlikte iyi uygulanmadığı için şikâyete neden olmaktaydı. Bu nedenle yeni gelen valinin bunlara meydan vermeden işi idare etmesi beklenmekteydi. Burdur vilayetini ilgilendiren diğer önemli konu ise Burdur vilayeti merkez kasabada, el ve ev tezgâhlarının durumu, iplik dağıtma işi, mamul dokumaların satışları, mevcut kooperatifin denetimi işleriydi (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.123). Devlet

dokumacılığı geliştirmek için prim şeklinde yardımda bulunsa bile maalesef idare, şekil ve dağıtım sistemlerindeki adaletsizlikler yüzünden daima eleştiren ve memnun olmayan bir zümre mevcuttu. Kadrosuz, elemansız idare amirlerinin yetkilerine devredilen bu önemli geçim kaynağı, ikinci planda kalmakta ve zararlı bir hale gelmekteydi. Arkant'a göre 1500 tezgâhı mevcut bir nahiye merkezinin iplik dağıtım ve dokuma satışı, mahallin idari amiri bulunan nahiye müdürü ve kooperatif idare heyetini teşkil eden fakat bir işçi niteliğinde bulunan heyetin elindeydi. Bu nedenle aksaklıklar yaşanmaktaydı. Dolayısıyla dokumacılığı ve idare sistemlerini, mahalli idare amirlerinin başarabilecekleri bir iş anlayışından kurtarmak gerekli bir hal almıştı (BCA, 490.1.0.0/630.76.1,15.02.1943, s.124).

SONUÇ

Burdur vilayetini 1940-1942 tarihleri arasında teftiş eden Ziya Arkant'ın teftiş raporlarında oldukça ilginç bilgiler mevcuttu. Arkant'ın yerinde yaptığı tespitler, aslında bazı aksaklıkların düzeltilmesi için CHP'ye önemli fırsatlar vermişti. Örneğin her ne kadar Burdur'da gizli veya aşıkâr, farklı fikir akımlara kapılan fert veya zümre mevcut olmayıp, halkın hepsi parti ve hükümete bağlıysa da şahsi çekememezlikler ve alışkanlık haline gelen dedikodular halkı ve özellikle de memurları kötü etkilemekteydi. Öncelikle bu durumun ortadan kaldırılması gerekliydi. Bu olumsuz durumu önlemek ve halkın genel bilgi seviyesini yükseltmek için Burdurlu sağduyulu insanlara ihtiyaç vardı. Ziya Arkant'a göre partide ve Halkevinde görevli olanlara, bu hususların her fırsatta hatırlatılması ve kendilerinin rehberliğine halkın daima ihtiyacı olduğundan bahsedilmesi gerekliydi. Öte yandan Burdur vilayeti ile kazalarına ait parti teşkilatı hesap ve kayıt muamelelerindeki usulsüzlüklerle, parti idare heyetlerinin çalışmalarında görülen bazı eksikliklerin de acilen düzeltilmesi gerekliydi.

Ziya Arkant'a göre Burdur'da parti teşkilatı ve cemiyet hayatında yer almak ve vazife görme gibi konularda muhitin yapısını göz önünde bulundurmamak oldukça önemliydi. Çünkü Burdur'da seçim sonucunda bazı teşekküllerin başına geçmek, bir hayli şahsi gayrete ve yapılan faaliyetlere bağlıydı. Fakat göreve gelenlerin, bulunduğu vazifenin gereklerini yapmak veya bütün enerji ve mesailerini bu işler üzerinde yoğunlaştırarak, sakin bir surette çalışma imkânları yok denecek kadar azdı. Çünkü aynı zamanda

rakiplerinin vaziyetini kollamak, bulunduğu işlerde kalabilmek ve çalışmak için kendine yardımcı olan oy sahiplerinin gönüllerini hoş tutmak mecburiyetindeydiler. Uzun senelerden beri vilayete hâkim olan beylik ve ağalık otoritesi, Burdur'un cemiyet hayatını olumsuz yönde etkilemişti. Her ne kadar parti ve belediye umumi meclisi gibi seçimin yapıldığı yerlerde iş başına geçenler arasında bu zümreden herhangi bir kişi yok ise de bunların kahve ve sokak dedikoduları ve iş başında bulunan şahıslar üzerindeki propagandaları, bazen memleketin yaşam şekline zarar verici şekilde gerçekleşmekteydi. Ziya Arkant, bu didişme ve tahriklere, bazen idare amirlerinin bile ilgi duyduklarını, sonuç itibarıyla bu gibi vaziyetlerin otoriteler üzerine de tesir ettiğinin görüldüğünü gözlemlemişti. Bu durum olumsuz sonuçlara neden olabilirdi. Devlet otoritesine riayetkâr ve hürmetkâr bulunmayı şiar edinen ve bunu ilk vazife olarak gören partilerinin bu prensiplerine, idare amirlerinin de aynı suretle uymaları gerekmekteydi. Bununla birlikte Burdur'da bu manzarayı görmek mümkün değildi. Daha önce parti ve belediye reisi ile vali arasında başlayan geçimsizlik yüzünden ikilinin arası tamamen açılmıştı. Her iki taraf rastgele konuşmakta ve birbirini tenkit etmekteydi. Valinin bu hareketi karşısında memurlardan bir kısmı ve hatta yöneticiler de aynı şekilde davranmaya başlamışlardı. Ziya Arkant'a göre kanuni ve müspet deliller dışında ve bilhassa Burdur gibi bir vilayette tespit edilemeyen şikâyet ve dedikodulara kıymet vermek ve nihayet Genel Sekreterliğin ve Dahiliye Vekaletinin bu husustaki emir ve direktiflerini almadan şahsi teşebbüslerle parti ve belediyenin manevi şahsiyetini zedeleyecek şekilde harekette bulunmak doğru değildi. Çünkü bu gibi durumları, istismarda gecikmeyen parti ve belediye reisi aleyhtarları vardı ve tahriklere devam etmekteydiler.

KAYNAKÇA

- Bal, Serhat (2013), CHP Parti Müfettişlik Raporlarının Değerlendirilmesi: Balıkesir Bölgesi, *Belgi Dergisi*, S.6, 2013:II, ss.731-741.
- BCA, CHP 5. Büyük Kurultayı'na sunulan nizamname ve program layihaları, 490.1.0.0/214.849.1.00.00.1939.
- BCA, Burdur vilayeti 1940 yılı ikinci altı aylık çalışma raporunun Genel Sekreterliğe sunulduğu, 490.1.0.0/630.74.1,30.01.1941.
- BCA, Yozgat Milletvekili Ziya Arkant'ın Burdur Bölgesi Birinci Teftiş Raporunun İncelendiği, 490.1.0.0/630.75.1,24.02.1942.
- BCA, Burdur Bölgesi Teftiş Raporlarının Bürolara Dağıtıldığı, 490.1.0.0/630.76.1, 15.02.1943.
- Belediye Meclisi Dün Toplandı, *Ulus*, 07.02.1939, s.8.
- Belediye Meclisi Toplandı, *Ulus*, 02.11.(Sontışrin)1937, s.6 (Yıl: 18 No: 5843).
- Burdur Valisinin Köylerde Tetkikleri, *Ulus*, 12 Temmuz 1940, s.5.
- Burdur'da Valinin Nutku, *Vakit*, 21 Temmuz 1940, s.3 (Yıl 23, Sayı. 8093).
- Cumhuriyet Bayramı Baloları, *Ulus*, 13.10.1937, s.2, (Yıl:18, No:5824).
- Hatay'dan Atatürk'e Sonsuz Minnet Ve Saygı, *Ulus*, 30.10.(İlkteşrin)1938, s.2.
- İsmet İnönü Partinin Mebus Namzetlerini İlan Etti, *Akşam*, 25 Mart 1939, s.1-9 (Yıl:21, No: 7340).
- Kamutay Encümenlerinde Reislerin ve Raportörlerin Seçimi Yapıldı, *Ulus*, 13 Nisan 1939, s.2.
- Karayaman, Mehmet (2017), CHP Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Uşak (1935-1950), *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/3, ss.459-496.
- Kızılay Ankara Merkezi Senelik Toplantısını Yaptı, *Ulus*, 9 Nisan 1939, s.2.
- Koçak, Cemil (2009), Geçmişiniz İtinayla Temizlenir, *İletişim Yayınları*, İstanbul.
- Kurultay Toplantısı, *Ulus*, 26.12.1938, s.1-2.
- Parti Müfettişlikleri, *Akşam*, 24 Ağustos 1940, s.2 (Sene.22, No.7847).
- Parti Teşkilatında Değişiklik, *Vakit*, 24 Ağustos 1940, s.2.
- TSK Disiplin Heyeti, *Ulus*, 09.06.1937, s.4. (Yıl:18, No:5698).
- Türk Hava Kurumu Kurultayı Bitti, *Akşam*, 26 Mayıs 1940, s.5 (Sene.22, No.7757).
- Üçüncü, Uğur (2019), CHP Teftiş Raporlarına Göre Bitlis (1939-1945), *The Journal of Academic Social Science Studies*, S.76, s. 33-48, *Güz* 2019.
- Yeni Mebus Namzetleri, *Vakit*, 25 Mart 1939, s.3 (Yıl:22, Sayı:7615).

BÖLÜM 5

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞ YILLARINDA (1923-1938) TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA KARAR VERİCİLERİN TERCİHLERİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR

Dr. Serdar Cem SEDİROĐLU¹

¹ Kamu (Emekli), serdar.cem@hotmail.com, ORCID ID:0000-0002-4687-995X

GİRİŞ

Osmanlı'nın bakiyesi üzerine çetin bir var oluş mücadelesinin ardından kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti; aslında kurucu bir kadronun önderliğinde başlatılan bağımsızlık hareketine daha sonrasında tüm milletin dahil edildiği ve Osmanlı'dan devralınan mirasın birtakım kodlarının güncellenerek yeni revize kurumsal anlayışlarla ortaya çıkmış bir devlettir. Bu genç devletin kuruluş yıllarında pek çok alanda olduğu gibi dış politikada da dünyanın en uzun ve tesir bırakan imparatorlukları arasında yer alan Osmanlı mirasından istifade edilmiş ve kadim devletin özellikle yakın dönem tarihi serüveninde bıraktığı izler genç Cumhuriyet'in karar birimindeki lider ve karar vericilerinin tercihlerini etkileyerek Türk dış politikasını şekillendirmiştir. Aynı biçimde günümüz Türk dış politikasında hâkim olan ilkelerin temelleri de Cumhuriyet'in kuruluş yılları ile atılmıştır. Aslında söz konusu durum, tarihin devamlılığının bir sonucudur.

Bu çalışmada; 1923-1938 yılları arasında genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya koyduğu dış politikası Atatürk liderliğindeki dönemsel karar vericilerin tercihlerini etkileyen hususlar kapsamında ortaya konulacaktır. Yapılan bu dönemsel değerlendirmede dış politikada karar biriminde yer alan kadro, lider ve karar vericiler şeklinde özel bir ayrıma tutulmamıştır. Yine dönemin karar vericilerinin dış politika davranışlarına etki eden pek çok faktör bulunmakla beraber konunun sınırlarını belirleyebilmek ve ana hususlara odaklanabilmek adına bu çalışma üç temel faktör başlığında incelenmiştir: eğitim, kariyer ve realizm.

Her ne kadar dönemsel olarak ön plana çıkan lider Mustafa Kemal Atatürk olsa da aslında İsmet İnönü, Fevzi Çakmak, Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir, Ali Fethi Okyar, Refet Bele, Rauf Orbay -birtakım dönemsel görüş farklılıkları olmakla birlikte- isimlerini burada saymadığımız çekirdek kurucu kadro dışında yer alan diğer şahsiyetlerin de devletin ve milletin menfaatleri noktasında O'nunla hem fikir oldukları aşikardır.

Sonradan devlet idaresinde dışarıda kalan muhalif kanadın yönetimde sorumluluk almaları halinde mevcut yönetimden farklı bir dış politika güdeceklerini söylemek ise sadece bir varsayımdır. Zira dönemsel olarak "benzer okullardan" mezun olan "o dönemin en parlak, en seçkin öğrencileri" (Akın, 2016: 8) ileriki yıllarda benzer eğitim süreçleri yanında savaş meydanlarında da omuz omuza aktif görevleri ile adeta aynı kaderi paylaşarak aslında birbirlerine benzemeye başlamışlardır.

Kendi kan bağı buldukları ailelerinden daha fazla aynı idealler uğruna ortak zaman dilimini birlikte geçiren bu neslin mayaları, en

nihayetinde kaderin bir cilvesi olarak yaşanan ortak paylaşımlar ile adeta aynı kaptaymışlardır. Bu durum, kuşkusuz dış dünyayı okumalarında da benzerlikler taşımalarına neden olmuştur. Fakat bu mutlak bir benzerlik şeklinde olmayıp kaderlerinin kesişmeden önce yetiştikleri çevresel ortamın yol açtığı kendi iç dünyalarında hâkim olan duygu ve düşüncelerin etkisi ile zaman zaman dış dünyaya dönük farklı değerlendirmeler içerisinde oldukları, sorunlara farklı çözüm yolları ile yaklaştıkları da bir hakikattir. Lakin bu donanımlı kitle arasında ortamın ve şartların zamanla yol açtığı düşünsel benzerliklerin, kendi aralarındaki düşünsel farklılıklardan daha ağır bastığını söylemek mümkündür. Yine popüler tarih gibi farklılıkları gündeme getirerek kamuoyunun dikkatini çekebilmek adına başı ve sonu belli olmayan tartışmalara girmenin ve böylece yeni gündemler oluşturmanın pek de manası olmadığı kanısındayız. Bundan dolayı Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun dış politika davranışlarında daha ağır basan ortak noktalarına ve benzerliklerine odaklanarak ikinci öncelik olarak düşündüğümüz farklılıklara dair hususu bir başka değerlendirmede analize tutulabilmek için bu mevzuyu mümkün olduğunca çalışma kapsamının dışında tuttuk.

Şüphesiz dönem itibarıyla Cumhuriyet'in kurucu kadrosunda ve yönetimde yer alan bazı önemli şahsiyetlerin Mustafa Kemal'in önderliğindeki harekete dair izlenecek yöntem ve ileriye dönük kurgular hakkında hem fikir olmadıkları konular mevcuttu. Cumhuriyet'in ilanına gidip ve sonrasındaki süreçte birtakım görüş ayrılıkları olsa da ülkenin bağımsızlığı, devletin ve milletin yüksek menfaatleri noktasında bu kişilerin hem fikir oldukları, vatan ve millet aşklarının tartışma götürmez seviyede oldukları katidir. Bu hakikat ise kendi aralarındaki görüş farklılıklardan çok daha önce gelmektedir.

“Aslında, başta Rauf Orbay, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy olmak kaydıyla, Kurtuluş Savaşı'nın kahraman komutanlarının halifeci olmaları ne ayıptır ne de şaşırtıcı. Bu komutanlar, yıllar boyunca Halife-Sultan'ın yönettiği bir devlette görev yapmışlar, temel yapısı din kurallarına göre biçimlenmiş olan bir toplumsal ve kültürel yapının içinde büyümüş ve savaşmışlardır... bu onlar için tarihsel bir ayıp değildir. Hepsi kahraman ve vatansever komutanlardır, ama siyasal ve tarihsel görüşleri ancak mevcut koşullarla sınırlıdır” (Kongar, 2006: 162).

1. DÖNEMİN KARAR VERİCİLERİNİN EĞİTİM SÜREÇLERİ

Uluslararası İlişkilerin temel alt disiplini olarak sürekli gündemini korumuş olan “dış politika”, özellikle uluslararası sistemin temel aktörü şeklinde kabul gören devletlerin dış politikaya dönük tutum ve davranışlarına odaklanmaktadır. Dış politika analizi bizlere bütünsel bir anlayışla devletlerin dış politika süreçlerini yani devletlerin dış politikadaki tutumlarını anlamlandırmamıza katkı sağlar. Her inceleme konusuna uygun düşen standart bir format olmamakla beraber (Sönmezoğlu, 2019: 5) ele alınan gündemin özel durumu bu içeriği farklı kılar.

Dış politikanın oluşumu ve karar alma süreçleri incelenirken liderin rolü oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bundan dolayı liderler, “*gerek Politik Psikoloji gerek Dış Politika Analizi alanları çerçevesinde incelenmektedir*” (Erhan ve Embel, 2015: 146). Bununla birlikte Anadolu coğrafyasındaki medeniyetler dikkate alındığında bu topraklarda kurulan devletlerdeki “*liderin pozisyonu, tarihsel, toplumsal ve hukuksal nedenlerle öteden beri güçlü ve belirleyici olmuştur*” (Erhan ve Embel, 2015: 146).

Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluş serüveninde de aslında geçerlidir. Genç Cumhuriyet’in her alanda olduğu gibi dış politikadaki tutumunu ve izlediği esasları ortaya koyabilmek için karar alma sürecine dahil olan liderinin ve etrafındaki yakın mesai arkadaşlarının vasıflarının, özellikle bu vasıfları belirleyen eğitim ve kariyer süreçlerinin, şekillendirildiği uluslararası ortamın doğru ortaya konulması dönemi anlamak açısından oldukça önemlidir.

Konumuzun periyodu olan 1923-1938 arasındaki gelişmeleri dikkate alındığında dönemin önemli aktörleri olan kurucu kadronun-karar vericilerin en önemli vasıflarından biri; dönem itibarıyla çok iyi bir eğitim sürecinden geçmiş olmaları ve dış dünya okumalarına yönelik ufuklar açan farklı yabancı diller bilmeleriydi. Ayrıca bu kitlenin bir diğer önemli vasfı ise aldıkları eğitimlerin de sonucu olarak tarihe dönük özel ilgilerinin olması ve tarihsel okumalar yaparak günün gelişmeleri ile rasyonel bağlantılar kurabilmeleriydi. Yine gördükleri eğitim sonucu bu aydın kitle; felsefe ve coğrafyaya ilgi duymakta ve bu disiplinlerin dünya hadiselerini yorumlamadaki katkılarından azami istifade edebilmekteydi. Fakat Cumhuriyet’in yönetim kadrolarının eğitim süreçlerinin kendilerine kattığı belki en önemli husus, güçlü sezgisel özellikler kazanmaları olmuştur.

Öte yandan bu kadronun yetişmesini sağlayan ortamın oluşması inceleme konumuzun periyodundan çok daha eski döneme gitmekteydi.

Tanzimat ile başlayan yenileşme ve Batı'yı yakalama çabaları Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) devrinde ivme kazanmış, Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye'nin eğitim programları yeni ilerleme çabalarının kapılarını daha da aralamıştır. Böylece “Batı'yı, Batı'da geliştirilen müsbet bilimle bir tutan” yeni bir nesil yetişmiştir. Onların nazarında Batı demek güçtü (Mardin, 1991: 17-18). Osmanlı'da Tanzimat ile başlayarak gelinen eğitim dönüşümü sayesinde artık avamın çocukları da aldıkları eğitim sayesinde devletin basamaklarını çıkararak iyi yerlere gelmesinin olanakları doğmuştu.

Tanzimat ile başlayan sürecin kendilerine verdiği öz güven sayesinde modern batılı eğitim alan ve bir zamanların Osmanlı subayları ve paşaları olan bu topluluk “Avrupa'yı tanımalarının ve Avrupa dillerini bilmelerinin kendilerine Türkiye'nin modern dünya içinde yer alması için gerekli araçları sağladığına inanıyorlardı.” Onların koyulacakları çetin mücadelede en büyük işbirlikçisi ise Osmanlı'da yetişen bürokrasi sınıfı oldu (Ahmad, 1995: 52-53).

Cumhuriyet'in kuruluşunda damga vuran bu kitle, aldıkları eğitimlerin de neticesi olan parlak kariyerleri ile aynı zamanda dönemin aydınları olarak ülkenin kaderine yön verdiler. İleriki dönemde yönetici seçkinler olarak yeni bir devlete istikamet veren bu zümre, aslında hem mektepli hem de alaylı diyebileceğimiz her iki kanadın en iyi vasıflarını üzerlerinde toplamışlardı.

“Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünce yapısını etkileyen olaylar, düşünürler, kitaplar” (Turan, 1982) aslında o dönemdeki Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun ve yönetimdeki karar vericilerinin pek çok bireyleri için de kendi kabiliyetleri nispetinde geçerliydi. Fakat eğitim, mesleki hayat ve tecrübelerinden kazanımlarını örgütlü bir eyleme dönüştürme noktasında Atatürk, liderlik vasfını sergileyerek harekete önderlik edebilmiş ve bu durum çağdaşları tarafından da tasdik edilmiştir.

Okuduklarını kendi sentezinden geçiren Atatürk “kuramsal olarak okuduğu derslerin daima uygulamasını göz önünde bulundurmuş ve onlardan bir yarar, bir sonuç bulmaya çalışmıştır. Fakat O, bütün hayatı boyunca bilginleri en büyük hazla dinlemiştir” (İnan, 2009:388).

Genç Cumhuriyet'in ortaya çıkmasında önemli bir yeri olan kurucu kadro-karar vericiler ve onların yetiştirdiği kuşaklar dikkate alındığında “bu dönemin aydınlarının eğitim süreçlerinde ve buna bağlı olarak dünyaya bakışlarında en etkili olan düşünce, kuşkusuz pozitivistimdi.” Devletin karar mekanizmalarında yer alan bu zümre bu tarz bir eğitimin sonucu olarak “çağdaş dünyayı nesnel olarak kavrayabilen, bilimsel yöntemler çerçevesinde çözümler üreten eğitilmiş insanlar” olarak “toplumun önderleri” (Altınkaş,

2011: 115) konumunda yönetimde ve dış politikada söz sahibi oldular.

Kuşkusuz Cumhuriyet'in kuruluş ve sonrasındaki sürecinde yer alan aydınlar; Osmanlı'nın dağılma döneminde eğitim almış ve kendilerini yetiştirmişlerdi. İlk mayalarında Osmanlı devlet nizamının esasları vardı.

Öte yandan Tanzimat ile başlayarak Meşrutiyet Dönemleri ile farklı boyutlara taşınan her alandaki yenileşme girişimleri neticesinde modern eğitim kurumu mezunu kimselerin sayısı her geçen gün artmış, zamanla bürokrasinin her alanında olduğu gibi Hariciye kurumunda da bu nitelikli kitlenin ağırlığı ile adeta bir dönüşüm yaşanmıştı. Ayrıca Batılı tarzda yaklaşım gösteren, yetenekli, eğitilmiş idareci ve diplomatların sayısı da her geçen gün artmıştı. Neticede bu yeni aydın bürokrasi kitlesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve idaresinde de karar vericilerin yönetimde işini kolaylaştırdı.

Dönem açısından aydın kitlenin oluşumunda askeri okulların yeri ise yadsınamaz. Osmanlı'nın son dönemlerinde *“askeri okula gitmek modern eğitim görmenin ve Müslümanlara sınırlı fırsatlar sunan çok katmanlı bir toplumda yükselmenin bir yolu”* (Ahmad, 1995: 150) olarak görülmekte, bundan dolayı varlık durumu sınırlı olan aileler çocuklarını çağının dönüşümlerini geçirmiş ve kendini sürekli güncelleyen bu okullara yönlendirmekte idi.

Aslında Tanzimat ile beraber tüm Osmanlı kurumları arasındaki kendini güncelleme çalışmaları (Ortaylı, 2010: 408-443) sonuç vermeye birlikte ülkedeki geleneksel siyasal ve toplumsal düzenin dayandığı üç sütunu teşkil eden *“ulema, ordu ve bürokrasiden”* ordu ve bürokrasideki yenileşme hareketleri oldukça dikkat çekici bir hal aldı. *“Osmanlı Devleti -Avrupalı düşmana tek başına direnebilecek modern orduyu ve zamanın göstermiş olduğu gibi, bu ordunun dayanması gereken modern devleti kurmak için- en üstün çabalarını askeri ve idari reforma harcamıştı. Yeni yöntemler ve donatımlar, yeni okullar ve ders programları- Batılı etkilere ve fikirlere açık, ülkelerinin küçülen statüsünün farkında ve eski bağlılıklarına Avrupa örneğinden esinlenen yeni ve köklü bir yurtseverliği de katan-yeni bir subay ve memur türü yaratmıştı”* (Lewis, 1993: 455).

Askeri okullardaki eğitim reformlarının etkisi ile ortaya çıkan bu donanımlı camia yanında diğer devlet fonksiyon sahalarına dönük eğitim dönüşümleri de kendi alanında yetiştirdiği Batı tarzı anlayışa daha yakın bireyler ile meyvesini verdi. Aslında ortaya çıkan *“Eğitilmiş Elit'in bu yeni unsurları arasında dördünün özel bir önemi vardı: subaylar ve memurlar, hukukçular ve gazeteciler. Yeni Türkiye'nin hazırlanmasında ve kuruluşunda*

bu dört meslekten adamlar, sayıları oranının çok ötesinde bir rol oynadılar” (Lewis, 1993: 455).

Genç Cumhuriyet’in kurucu kadrosu da aslında Osmanlı’nın son dönemlerinde revize edilen ve dönemine göre çağdaş sayılabilecek eğitim müfredatlarına tabi tutulmuştu. Fakat bu grup içerisinde askeri kanadın ayrı bir yeri vardı. Onlar savaş meydanlarında canlarını koruyabilmek, rakiplerini bertaraf etmek için diğer ulusal eğitilmiş kitleye nazaran daha donanımlı olmak ve gündemi yakinen takip etmek zorunda idi. Zaten devletin reformlardan öncelikle beklentisi askeri zaferlere kapı aralayabilmek ve ardından başarılı siyasi sonuçlar elde edebilmektir.

2. AKSİYON İÇİNDE BİR KARIYER

İnsanoğlunu hayata bağlayan unsurların başında “ümit” gelir. Cari hayatta eylem ya da aksiyon ise “ümidi” zinde tutar ve ona dinamizm verir. Bu durum, ümitten aksiyona ya da aksiyondan eyleme doğru tesir yaparak adeta bir sarmal olarak devam eder. Devletler de geleceğe dönük ümitler ve hayaller taşır. Şayet bu yitirilirse devletin var olma dayanakları zamanla zayıflar ve tarih sahnesinden çekilmesine kadar gidebilecek tetikleyici bir rol oynar. Cumhuriyet’in kurucu kadrosu da Mustafa Kemal’in önderliğinde başta bu ümidi halka aşılıyarak Osmanlı’nın son dönemlerinde düştüğü durumdan çıkış yolları bulunmasında aktif bir yol benimseyerek millet ile birlikte aksiyon içerisinde bulunmuştur.

Eylem anlamında kullanılan “aksiyon”, konumuz açısından aslında bu anlamından çok daha fazlasını kapsamaktadır. Aksiyon ile anlaşılması gereken yalın bir fiiliyattan çok daha fazlasıdır. Nitekim bu çalışmadaki “aksiyon” kavramı ile; eyleme kalkışmadan fayda mahsur analizi yapabilmek, akla dayanmak, bütün koşulları cari duruma göre dikkate almak, zamanlama, şartlara ve ortama göre kendisini sürekli güncelleyebilmek, rasyonel hareket ve pozitif düşünceyi rehber etmek gibi pek çok bileşen anlaşılmalıdır. Öte yandan “aksiyon” potansiyel enerjinin kinetik enerjiye dönmesi ve *“bir fikri, bir başlangıç noktasından alıp; bir sonuca, bir münteha noktasına ulaştırma işi ve gayretidir”* (Aydemir, 2015: 474-475).

Osmanlı’da Tanzimat ile birlikte arzulan toplumsal değişim aslında sadece düşünsel bir yenilenme olmayıp aksiyon ile birlikte bir değişim öngörüyordu. Fakat arzulan aksiyon, yüzünü Batı’ya dönmekte düşünsel kurgunun gerisinde kalmıştı ve istediği sonuca bir türlü varamamıştı. Bundan dolayı Cumhuriyet’in kurucu kadrosunun liderine göre eğer mutlak bir değişim ve dönüşüm isteniyorsa gerek bağımsızlık mücadelesi gerekse

inkılaplarda “aksiyon” göz ardı edilemezdi.

Cumhuriyet’in kurucu kadrosu, Türk İstiklâl ve Bağımsızlık Mücadelesinde fikri hazırlık sonrasında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde icra safhasına geçmiş ve bu safha, bir dinamizm ile toplumsal dönüşüm gayesine evrilerek devam etmiştir.

Kuşkusuz “Mustafa Kemal hareketin kesin önderi” (Zürcher, 2000: 228) sıfatı ile Türk Bağımsızlık Savaşı’nın ardından Türk İnkılabı’nın toplumsal dönüşüm safhasına ağırlık vererek koyduğu hedeflere kararlılıkla yürümüş, bu yolda beraber hareket ettiği yakın çalışma arkadaşlarını motive ederken vatan sevgisi, tam bağımsızlık ve millete adanmışlık gibi değerleri ön planda olmuştur. Bununla birlikte Türk İstiklâl Savaşı ve İnkılâb’ın tüm safhalarında “icra” ön planda olmuş, ataletten uzak kalınarak “aksiyon” içerisinde bir tarz benimsenmiştir.

Alınan kararlarda aceleci davranılmamış, özellikle dış politikada eylem ve ortamın koşulları arasındaki senkronizasyonuna dikkate edilmiştir. Zaten “Atatürk’ün askerlikte ve inkılâpçılıkta başarı sırlarından birincisi tam zamanını beklemek, ikincisi fırsat kaçırmamaktır” (Atay, 1999: 115).

Bunun yanında Türkiye Cumhuriyeti’nin dış politikadaki karar mercileri; dış dünya okumalarında öğrendikleri teorisel birikimi bizzat aldıkları yurt dışı görevler ile sahada, yani kariyerlerinde tecrübe etme imkânı bulmuşlardır.

Diğer taraftan Cumhuriyet’in kurucu kadrosunun en büyük özelliği asker kökenlilerin ağırlıkta olması idi. Fakat onlar; sadece üniformaları ile törenlerin komutanları değil, bizzat muharebe sahasında pek çok sayısız başarıya imza atmış, rütbelerinin hakkını savaşıarak elde etmiş ve farklı alanlarda donanımlı muharip savaşçılardı. Onların mesleki kariyerlerinde ehliyet ve liyakat dikkat çekmekteydi. Öte yandan yeni kurulan devletle birlikte pek çok üst düzey asker, üniformalarını çıkartarak yönetim kademelerinde farklı görevler almış ve bu vazifeleri esnasında askeri deneyimlerinin verdiği birikim ve vasıflarını devlet kademelerinde paylaşıma sunmuştur.

Onlar aynı zamanda kendi etraflarındaki insanları aktif bir tutumla örgütleyebilme kabiliyeti yüksek olan kişiler olup, kabiliyetleri nispetinde bunu başarabilmişlerdir. Fakat içlerinde en dikkat çeken Mustafa Kemal Atatürk olup daha Şam sürgününde iken Harbiye’den arkadaşı Müfit Özdeş ve sürgün bir Jön Türk olan Dr. Mustafa Cantekin ile Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’ni kurmuştur. Yine gizli şekilde gerçekleşen Selanik yolculuğu (Akın, 2016: 9) O’nun aktif bir yol izlediğini göstermektedir.

Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun sahip olduğu mesleki kariyerleri, özellikle genç mertebelerde dış politika kararlarının fiili olarak uygulayıcıları olarak aldıkları görevler; üst seviyede alınan kararların nelere mal olabileceğini ve sonuçlarının bir milletin kaderini nasıl etkileyebileceğini yakinen görmelerine imkân tanımıştır. Bundan dolayı bu kadro, sonradan kendileri daha üst makamlara ulaştıklarında verecekleri kararların dış politikadaki olası sonuçlarını düşünerek oldukça ihtiyatlı bir yol izlemişlerdir.

Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu, henüz Osmanlı toprakları taksim edilip bu coğrafyada yeni devletler ortaya çıkmadan Osmanlı sistemi içerisinde birer devlet görevlisi olarak yer almışlar, bölge halklarını, onların düşünce sistemlerini ve eğilimlerini anlamaya çalışmışlar fakat bunlarla yetinmeyerek milletin yüksek menfaatleri için aktif bir devlet görevlisi olarak açıktan veya gizli görevlerle yoğun bir mesai geçirmişlerdir. Bu deneyim ise onlara dış politika değerlendirmelerinde daha isabetli yorumlamalar yaparak rasyonel kararlara imza atmalarına katkı sağlamıştır.

Siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda toplumsal dönüşümü hedefleyen Türk İnkılâbı, kuşkusuz başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere karar vericilerin her safhada aksiyon içerisinde tutumları sayesinde gelişme göstermiştir. Şayet aksi bir durum söz konusu olsaydı Türk İnkılâbı'nın hayat bulması ve kısa sürede kökleşmesi oldukça zordu.

3. REALİZM VE KURUCU KADRO

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosunun önemli bir özelliği; çok uluslu bir imparatorluğun, Fransız İhtilali'nin ortaya koyduğu yeni akımlar ile hangi safhaya evrilebileceğini, Meşrutiyet, İttihat Terakki gelişmelerini ve olaylarını, Balkan ve Arap topraklarının elden çıkışını, I. Dünya Savaşı sürecinde hayalperestliğin nelere yol açabileceğini, 30 Ekim 1918'de Mondros Limanı'nda demirli Agamemnon isimli İngiliz savaş gemisinde Osmanlı'ya dayatılan haksız maddelerin uygulanışını, Sevr Muahedesi ile aslında Türk milletini tarih sahnesinden silmek amacındaki emperyalerin amaçlarını bizzat görmüş ve tecrübe etmiş olmaları idi.

Aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu *“uluslararası ilişkilerin aktörlerini temelinden değiştirip, en önemli aktör olarak ulus devletin ortaya çıkması milliyetçilik sayesinde”* (Yalçın, 2013: 203) olduğunu ve *“insanların bir anda kendilerinin “ötekenden” olmadıklarını anlamaları ve bunu karşı tarafa anlatmaları, sadece masa başında, diplomasi yoluyla değil; meydanlarda kanlı çarpışmalarla gerçekleştiği”* ni (Yalçın, 2012: 75) bizzat görmüş, bir insan ömrüne ve

ulusun tarihine sığdırılması oldukça güç sayılabilecek pek çok acı olaya ve gelişmeye tanıklık etmiştir. Bunun bir sonucu olarak da bu aydın zümre; realist bir düşünce kalıbına girmiş, Uluslararası İlişkilerin en eski paradigmalardan biri olan ve devlet, güç, reel politik, çıkar, çatışma, güvenlik gibi kavramlara sıklıkla atıf yapan “realist paradigmaya”- “realizme “sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.

Realizm, aslında özellikle savaşlar tarihi olarak anılan insanlık tarihindeki yaşanmışlıklardan alınan dersler ve elde edilen tecrübeler ile örgütlü toplum yapısındaki devletin öneminin anlaşılması ile güç ve devlet kavramlarının yaygın bir şekilde dönemin yabancı dünürleri tarafından savunulan paradigmalarda içerisinde dominant kavramlar olarak popüler olmuştur.

Batılı eğitim sisteminde öne çıkan Thucydides, Peloponnesos Savaşları, Truva Savaşı, Pön Savaşları (Roma-Kartaca Mücadelesi), Machiavelli, Hobbes ve burada ifade edilmeyen pek çok örnek şahsiyet ve öğretisi ile tarihi olaya dair anlatılar dönemin yabancı aydınları gibi Türk akranlarını da etkilemiştir. Bunun da bir sonucu, uluslararası sistemde devletlerin birincil aktör olduğu, güç, çatışma, çıkar kavramlarının her zaman uluslararası ortamda dikkate alınması gerektiğini savunan realizm taraftarı bir zümre yetişmiştir.

Gerçi aldıkları eğitimin sonucu dışında Cumhuriyet’i kuran kadronun koca bir imparatorluğun savaşlar tarihi olarak gelişen yıkımına şahitlik etmiş olmaları ve realizmin sıklıkla vurgu yaptığı kavramların önemini bizzat müşahede etmiş olmaları; kuşkusuz onların düşünsel alemlerinde derin izler bırakarak dış dünya algılamalarında kaosu, çatışma-savaş kavramlarını, uluslararası politikadaki güç ve çıkar mücadelesini, gücü ve devleti ayrı bir yere konumlandırmıştır. Bunun da bir neticesi olsa gerek bu yetişmiş kadro, umumiyetle dış dünyaya ve uluslararası ilişkilerdeki belirgin konumdaki devletlerin karar ve eylemelerine şüphe ile yaklaşmış, ulusal güvenlik konusunu birincil mesele olarak değerlendirmiştir.

Osmanlı Devleti’ne dayatılan pek çok haksız uygulamaya şahitlik eden yeni devletin kurucu kadrosu; geçmişteki benzer bir manzara ile tekrar karşılaşmamak için realizm perspektifinde, Cumhuriyet’in kuruluş ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmış, aynı zamanda rasyonalizmin varsayımlarını da dikkate almıştır. Bu kapsamda yürütülen dış politikada tam bağımsızlık ve millîlik vazgeçilmez ilkeler olmuştur. Bu ilkeler rehberliğinde *“Atatürk devrinde izlenen Türk dış politikasının ilk hedefi, kendi kaderine hâkim millî bir devlet kurmak idi. Türk unsurunu kapsayan millî sınırlar içinde bir Türk*

devleti kurmak, Millî Mücadelenin öncülüğünü yapan Mustafa Kemal'in başlıca amacı idi” (Gönlübol ve Sar, 1990: 135). Yine dönemin dış politika anlayışına göre tam bağımsızlık, sadece siyasi alanı değil başta ekonomi olmak üzere diğer tüm alanları kapsıyordu.

Bunun yanında Cumhuriyet'in kurucu kadrosuna göre realizm kapsamında her türlü koşullar fayda-mahzur analizi ile ele alınmalı ve devlet kararları bu çerçevede eyleme dökülmeli idi.

Kurucu kadronun yetiştiği dönem dikkate alındığında “Batı” demek, güç demektir. “Batılılık”, güçlülük demektir. “*Bu kuşak Batı'ya aynı zamanda güçlü olmaya prim veren bir uygarlık*” olarak değerlendirmekte idi. (Mardin, 1991: 18). Bu sadece askeri alanda değil başta siyasi ve ekonomi olmak üzere pek çok farklı başlıkta güce dayanmayı gerektiriyordu.

Öte yandan başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Cumhuriyet'in karar vericileri belirli bir ideolojiye körü körüne bağlı kalmadan ileriye dönük gerçekçi öngörülerde bulunmuş ve rasyonaliteden sapmamıştır. Nitekim komünizm ve faşizm gibi totaliter anlayışların güçlenme gösterdiği dönemlerde bile bu ilke sayesinde devlet yönetiminde uç noktalara savrulma yaşanmamıştır.

Kurucu kadronun ilham aldığı realizm anlayışı rasyonalizmin varsayımlarından beslenmiş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yönetim anlayışında hâkim olmuştur. Dönemin koşulları dikkate alındığında bir devletin kendisini dış dünyadan ayrı değerlendirmesi, tek başına tüm alanlarda başarılı olması imkansızdı. İnsan aklı/devlet aklı pek çok alanda uluslararası iş birliğini gerektiriyordu. Bunun da bir neticesi, Osmanlı'nın son zamanlarında yaşanan zorunlu bir “dışarıyla entegrasyon/eklemlenme” çabaları daha Cumhuriyet ilan edilmeden İzmir İktisat Kongresindeki görüşmeler sırasında tezahür etmiş (Oran, 2009: 38) ve Anadolu'daki yeni oluşumun liberal dünyadan farklı bir yol izlemeyeceğine dönük mesajlar kamuoyu ile paylaşılmıştır. Fakat bu anlayış Batı'ya kökten bir teslimiyetçilik değildi. Kurtuluş Savaşı öncesinden beri üzerinde durulan tam bağımsızlık ilkesi (Özdemir, 2007: 193), sonraki günlerde kurucu kadro için asla ödün verilmeyecek bir temel ilke olarak ekonomik model dahil tüm konu başlıklarında ana belirleyici olmuş ve 1929 Büyük Ekonomik Burhanı'nın sonuçları ile yüzleşilince rasyonalizmin-akılın gereklerine göre hareket edilerek ekonomide daha devletçi bir politika izlenmiştir.

Kurucu kadronun dış ortam okumalarında kendi içerisinde bir takım farklı değerlendirmeler yapılsa da ütopyadan uzak durulmaya çalışılmış ve genel hatları ile dış politikada “akıl” hâkim olmuştur. Nitekim I. Dünya

Savaşı sonrasında “imparatorluk içinde Türklerin çoğunlukta bulunduğu ülkelerin parçalanması üzerine Mustafa Kemal, geçmiş hataları tashih ederek, Türk unsurundan kurulu millî bir devlet teşkil etmek teşebbüsüne girişmiştir” (Gönlübol ve Sar, 1990: 136). Bu durum, reel politiğin bir gereği idi. Özellikle son iki yüz yıl içinde Osmanlı’da yaşananlar, artık imparatorluğu oluşturan unsurların bir arada var olmasının güç olduğunu gösteriyordu. Türklük unsuruna ve egemenliğine dayanmayan olası kurgular ise yeni acılar, bölünmeler demektir. Bununla beraber kurucu kadroya göre ulusların kaderlerini tayin hakkı nasıl tanınıyorsa bu durum Türk ulusu için de geçerli olmalı idi.

Mustafa Kemal’in 1 Aralık 1921’de TBMM’deki konuşması O’nun ve dolayısıyla dönemin ideolojisinde egemen olan gerçeklik ilkesine işaret etmekte idi. Kurucu önderin bu söylevinde gerçekliğe dair öne çıkan hususlar şunlardı: “Efendiler; bu noktada mütalâamı ikmal için derim ki; büyük hayaller peşinden koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekâr insanlardan değiliz. Efendiler; büyük ve hayalî şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celbettik. Biz Panislâmizm yapmadık. Belki yapıyoruz, yapacağız dedik. Düşmanlar da yaptırmamak için bir an evvel öldürelim dediler. Panturanizm yapmadık! Yaparız, yapıyoruz dedik, yapacağız dedik ve yine öldürelim dediler! Bütün dâva bundan ibarettir. Efendiler, bütün cihana havf (korku) ve telâş veren mefhum (kavram, anlayış) bundan ibarettir. Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikatı tezyit etmekten ise haddi tabîye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim...Biz hayat ve istiklâl isteyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, 1997: 216).

Kurucu kadro dış politikada Osmanlı dönemi yaklaşımlarından da etkilenmiştir. Kuşkusuz bunda “aynı coğrafyada, aynı insanlarla” teşekkül eden bir yapının sonucu ortaya çıkan benzerliklerin rolü önemlidir ve bu benzerlikler sonraki dönemde genç Cumhuriyet’in dış politikalarına da yansımıştır. “Her ikisi de varlıklarını iki temel ilke üzerine kurmuşlardır: güç dengesini büyük dikkatle izleyip ondan yararlanarak yaşamak; işgal edilme tehdidi yoksa başka devletler arasındaki savaşlara girmemek” (Oran, 2009: 19).

Fakat Cumhuriyet’in dış politika karar ve eylemlerinde realizm izleri daha fazla görülmektedir. Bu aslında geçmiş tecrübelerin bir sonucu idi. Yeni devletin karar mercileri geçmişin acı deneyimlerini kendisine rehber bellemiş,

rasyonalite ve realizmden sapmamaya özen göstererek yaptığı geri beslemeler ile başta dış politika olmak üzere tüm alanlarda zamana, mekâna ve şartlara göre güncel politikalar üretebilmiştir.

Dış politika üretiminde Cumhuriyet'in karar vericilerinin bir diğer özelliği Osmanlı'nın son dönemlerindeki acı tecrübelerin de etkisi ile "ülkenin varlık ve bekasını korumak temeline dayanmış" bir söyleme ve icraya ağırlık vermesidir. *"Bu kaygı temelinde sergilenen iki temel strateji Batılılaşma ve denge siyaseti"* olmuştur (Erhan ve Embel, 2015: 151).

Kurucu kadronun Cumhuriyet'in ilanı sonrası dış politikada önceliği ve eylemleri; *"Millî Mücadelenin ve bu mücadele sonunda imzalanan Lausanne Antlaşması'nın etkisi altında gelişmiştir."* Yeni dönemle birlikte *"Türkiye'nin dış münasebetleri milletlerarası münasebetlerin genel seyrinden çok, münferit devletlerin Türkiye'ye karşı izledikleri politikaya ve davranışlarına göre tanzim edilmişti"* (Gönlübol ve Sar: 1990: 88-89). Sonrasındaki süreçte ise Türkiye'nin dış politikası genel olarak ekonomik ve siyasi yönü ile artan milletlerarası münasebetler kapsamında gelişme göstermiştir. Milletlerarası ortamdaki yeni gelişmeler ise Türkiye'nin daha aktif bir dış politika izlemesini gerekli kılmıştır. 1932 sonrasında *"Türkiye komşusu olan ve olmayan bütün devletlerle iyi münasebetler kurmuş ve milletlerarası camia içinde diğer bağımsız devletler gibi eşit bir statü"* elde etmiştir. *"Bundan sonra, Türk dış politikasının ana hedefi büyük güçlüklerle elde edilen bu statüsünün devamını sağlamak olarak"* şekillenmiştir (Gönlübol ve Sar: 1990: 89).

Gelinen noktada doğu ve kuzey devletleriyle dost geçinmeye özen gösterilerek batıdaki komşuları ile Balkan Paktı yapılmış, doğu komşuları ile de Sadabat Anlaşması yapılarak dostluk ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır (İnan, 2009: 41).

Öte yandan Atatürk önderliğindeki devletin karar mercileri tarafından başta komşu devletler olmak üzere tüm dünya devletleri ile ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda iş birliğini temel alan bir yaklaşım dış politikada ana düşünce olarak benimsenmiştir.

Atatürk önderliğindeki devletin karar mercileri açısından dış politikada güvenlik bir diğer önemli gündem maddesi olmuştur. Cumhuriyet'in ilanı ile *"1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca Türkiye'nin temel kaygısı, güvenliğini sağlamaktı ve sorunlarını barışçı yollardan uluslararası toplumun saygın bir üyesi olarak çözmektir"* (Uyar, 2014: 832).

Bununla birlikte devletin yönetim kadrosu uluslararası ortamda Milletler Cemiyeti'ne karşı tereddütler taşımakla beraber yine reel politiğin

bir gereği ülkenin jeo-politik yerinin öneminin farkında olarak ulusal çıkarları için bu birlik içerisinde yer almayı tercih etmiştir.

Ankara açısından realist dış politikanın bir diğer gereği Türk milletine dayanan ve her türlü etnik ayrılıkçı akımlardan arınmış, yeni bir devletin inşası üzerinden politikalar üretebilmektir. Aksi takdirde iç politik çekişmeler ve iç cephedeki sorunlar dış politika üretiminde bir pranga olabilirdi. Milliyetçilik akımlarının Balkanlarda, Kuzey Afrika’da, Arap topraklarında Osmanlı’nın yıkımına gidişindeki rolünü gören kurucu kadro, artık elde kalan son topraklarda bu coğrafyanın gerçek sahibi olan Türk milletine istinat edilmesi gerektiğini ve günün koşullarında dış politikada başka hayallere kapılmanın yeni yıkımlara neden olabileceğini düşünmekte idi. Artık çok uluslu yapılar yerine ulus devletler güç kazanmakta ve yaygınlaşmakta idi. Uzun savaşlar maratonundan çıkmış ve bunun neticesinde ekonomik açıdan milli güce katkı yapacak kaynakları oldukça sınırlı hale gelmiş, toplumsal açıdan önemli bir erkek nüfusu kaybetmiş bir ülkenin dış siyasette çok daha temkinli politikalar üretmek emin adımlarla yürümesi gerekmekteydi. *“Yoksul Anadolu halkını sömürgeci güçlerle daha çetin bir mücadeleye sevk etmek doğru olamazdı. Kazanılan barış, o koşullarda en iyi barıştı”* (Akın, 2016: 41). Barış ortamını tehlikeye sokacak radikal söylemlerinden uzak durulmalı idi.

Tüm bu açıklanan nedenlerin etkisi ile realizm, Atatürk önderliğindeki devletin karar mercilerinde baskın yaklaşım olmuş ve cari sınırlar günün koşullarında kabul edilerek uluslar ailesi arasında en muteber yeri almak üzere başta ekonomi, sosyal hayat olmak üzere yeni bir mücadeleye girişilmiştir.

Atatürk önderliğindeki devletin karar mercileri realist ve pragmatik bir tutum sayesinde Cumhuriyet’in kuruluş temellerini sağlamlaştırmış, toplumsal dönüşüm hedefinde anlamlı bir yol almış ve dış politikada uyguladığı rasyonel politikaların meyvesini müteakip günlerde toplamıştır. Nitekim Montrö’de daha kazanımlı bir statü elde edilmiş ve gösterilen sabır, Atatürk’ün ölümünün ardından Hatay’ın anavatanına katılması ile neticelenmiştir.

SONUÇ

Devletlerin dış politika süreci içerisinde yer alan karar birimindeki liderin ve karar vericilerin önemi yadsınmaz. Özellikle güce vurgu yapan ve merkezi otoritenin güçlü olduğu sistemlerde dış politikada lider ve özelliklerinin önemi oldukça fazladır.

1923-1938 döneminin Türk dış politikasında karar vericilerinin tercihlerini etkileyen unsurlar olarak; karar vericilerinin geçirdikleri eğitim süreçleri, bunun devamı niteliğindeki kariyerleri ve her ikisinin adeta neticesi ve günün gereği oldukça popüler bir paradigma şeklinde ortaya çıkan realizm ilkesi oldukça dominanttır.

Kendi kan bağı buldukları ailelerinden daha fazla zaman kesitini birlikte geçiren bu çağdaş kurucu kadronun eğitim süreçlerindeki, kariyerlerindeki ve sonrasındaki hayat dilimlerindeki ortak paylaşımlar, bu donanımlı kitlenin pek çok alanda olduğu gibi dış politika tutumlarında da benzerliklerin oluşmasına yol açmıştır.

Aynı dönemi paylaşan bu grup; ister istemez hayatı anlamlandırmada, güncel konulara yönelik tutum sergilemede birbirlerine benzese de bu mutlak bir benzerlik olmayıp aile ve yetiştirilen çevrenin neticesinde şekillenen inanç sisteminin, kendi iç dünyalarında hâkim olan duygu ve düşüncelerinin de yön vermesi ile zaman zaman dış dünyaya dönük farklı değerlendirmeler içerisinde oldukları ve gündem maddelerine değişik yaklaşımlar sergiledikleri de bir hakikattir. Aralarındaki birtakım farklı bakış açılarına rağmen kurucu kadronun sahip olduğu vatan sevgisi, tam bağımsızlık ve millete hizmet gibi yüksek hasletler onları dış politikada umumiyetle uzlaştırmıştır.

Yine devletin karar mercilerinin tarihi birikimi ve tecrübeleri onlarda realizm düşüncesinin varsayımlarını baskın kılmıştır. İç dünyalarında olaylara karşı bazen farklı yaklaşımları olsa da özellikle dış olaylarda realist ve rasyonel davranmayı başarabilmişler ve “ben değil biz anlayışı” ile ülkenin menfaatlerini kendi şahsi düşünsel yaklaşımlarının üstünde tutmasını bilerek uzlaşabilmişlerdir.

Yönetim kademesinde yer alan kurucu kadroyu ortak noktada aynı istikamette birleştirerek yönlendiren ve mevcut yüce hasletleri uyandıran liderlik ise Mustafa Kemal Atatürk’e nasip olmuştur. O’nun önderliğindeki karar biriminin dış politikada elde ettiği neticeler, mevcut realist ve rasyonalist tutumun oldukça isabetli olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1995). Modern Türkiye'nin Oluşumu, Türkçesi: Alogan, Y., İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Akın, R. (2016). Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Devrimi Üzerine Düşünceler, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (2), ss.3-69.
- Altınkaş, E. (2011). "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri", CTAD, Sayı 14, ss.114-132.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, (1997). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atay, F. R. (1999). Çankaya V, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
- Aydemir, Ş.S. (2015). Tek Adam-Mustafa Kemal (1922-1938), C.3, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erhan, Ç. ve Embel, E. (2015). Türk Dış Politikasında Karar Vericileri Yönlendiren Yapısal Faktörler, *Bilig*, (72), ss.145-170, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/25351/267645>.
- Gönlübol, M. ve Sar, C. (1990). Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- İnan, A. (2009). Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, 8.Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kongar, E. (2006). Tarihimizle Yüzleşmek, 20.Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lewis, B., (1993). Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Kıratlı, M., 5.Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). Türk Modernleşmesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2009). "Giriş: Türk Dış Politikasının (TDP)Teori ve Pratiği, İmparatorluktan Ulus-devlete Dış Politika: Benzerlikler ve Farklılıklar", Ed.: Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, C. I, 15.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s.19.
- Oran, B. (2009). "Dış Politikanın Ekonomi Politikası", Ed.: Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, C. I, 15.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.38-43.
- Ortaylı, İlber (2010). Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, 3.Baskı, Ankara: Cedit Neşriyat.
- Özdemir, N. (2007). Atatürk'ün Bağımsızlık Anlayışı. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1 (14), 191-201. DOI: 10.11616/AbantSbe.213
- Sönmezoglu, F. (2019). Uluslararası Politika ve Dış politika Analizi, 7. bs., İstanbul: Der Yayınları.
- Turan, Ş. (1982). Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler,

- Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uyar, H. (2014). Millî Mücadele ve Cumhuriyet Kadrolarının İkinci Meşrutiyet'ten ve Birinci Dünya Savaşı'ndan Çıkardığı Dersler, *Belgi Dergisi*, (7), ss.829-835. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belgi/issue/35047/388767>.
- Yalçın, A. K. (2012). “Osmanlı Devleti ile Olan İlişkileri Bağlamında Sırp Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Ankara, ss.61-76.
- Yalçın, A. K. (2013). “Milliyetçilik Teorileri ve Türleri Üzerine Bir Tartışma”, 5th International Social Sciences Conference In Balkans, 2-7 June 2013, Novi Pazar, Sırbistan, ss.191-204.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev: Gönen, Y.S., 7.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

BÖLÜM 6

BATI DEMOKRASİSİ KARŞISINDA OSMANLI ÖRNEĞİ: İNGİLTERE, FRANSA VE OSMANLI DEMOKRATİKLEŞME SÜREÇLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRİLMESİ

Öğr. Gör. Dr. Mustafa MALHUT*

* Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Antalya, Türkiye, mustafamalhut@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0421-3818

GİRİŞ

Demokrasi ve modernleşme açısından Avrupa/Batı, merkezi ve öncü role sahiptir. XIX. yüzyılda ABD dâhil olmak üzere birçok Avrupa devleti dünyaya örnek teşkil edecek demokrasi anlayışını geliştirip yerleştirmeye başladı. Ancak Avrupa/Batı demokrasisi veya modernleşmesi tek ve ortak bir yapıdan meydana gelmeyip farklı süreçlerden ve aşamalardan geçerek olgunluk kazandı.

Batı dışı modernleşmelerin ve demokratik gelişmelerinin kaynağı genel itibariyle Avrupa/Batı olarak görüldüğü için Osmanlı İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi çağını yakalamaya çalışan ülkelerin modernleşme çabalarında “Batılılaşma” veya “Avrupalılaşma” tanımı yaygınlık kazandı (Malhut, 2021: 301). Ancak Avrupa/Batı ifadesi Avrupa devletlerinin tek bir yapı gibi algılanmasına neden olabileceği gibi bu devletlerin farklı gelişim çizgilerinin olduğunun geri plana itilmesine yol açabilmektedir.

Bu çalışmada İngiltere ve Fransa'nın demokratikleşme bağlamında modernleşme serüvenleri karşılaştırmalı olarak ele alınarak ne Avrupalı devletlerin aynı süreçten geçtikleri ne de tamamen aynı yapılara sahip oldukları gösterilmeye çalışılacaktır.

İngiltere ve Fransa'nın tercih edilmesinin sebebi ise Avrupa medeniyeti içinde özellikle yakınçağda merkezi konumda bulunan ve kendilerine özgü farklı karakteristik gelişime sahip bulunan ön plandaki iki devlet olmasındandır. Çalışmada öncelikle İngiltere ve Fransa'nın demokratikleşme süreçleri ve aşamaları ele alınacak ardından iki devlet arasındaki bu aşamaların benzerlikleri ve farklılıkları incelenecektir.

Ayrıca son olarak Avrupa'nın gelişim çizgisine ayak uydurmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu'nun demokratikleşme çabalarına değinilerek tam anlamıyla ne İngiltere ne de Fransa örneğine benzeyen ama Batılılaşma temelinde kendisine özgü karakteristik bir yol bulmaya çalışan Osmanlı'nın demokratik gelişimi değerlendirilecektir.

İNGİLTERE'NİN DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ

İngiltere, Batı demokrasisinin ve parlamenter gelişiminin doğduğu yerdir. Dünyanın en eski ve köklü parlamenter yapısına sahip olan İngiltere'de rejim ve hükümetler, yüzyıllardan beri istikrar içinde yaşamaktadırlar (Gürbüz, 1987: 35).

Önceleri iktidar, tanrı-kral anlayışı çerçevesinde ortaya çıkmışken zamanla monarkın kendisinin tanrı olmadığı ama iktidarını tanrıdan aldığı bir

anlayış biçime dönüşmüştü. Bu nedenle yetkilerinin bir sınırı yoktu. Monarkın yetkileri ilk olarak 1215 yılında İngiltere’de kısıtlandı.

İngiltere, V. yüzyıl ortalarında Anglo-Sakson işgali sonucu Batı Roma İmparatorluğu’nun etkisinden kurtulmuş ancak siyasi bir birlik kuramamış, küçük senyörlükler ve krallıklar XI. yüzyıl başlarına kadar feodal bir düzende varlıklarını devam ettirmişlerdi. XI. yüzyılda Normanların işgali ve Norman kralının adayı yerel feodal beylerden alıp, kendi baron ve şövalyelerine dağıtmasıyla merkezi bir birlik oluşturmuş ve adada güçlü bir krallık yönetimi ile siyasi düzen kurmuştu (Göze, 1989: 339-440). Krallık yönetimi zamanla kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmişti ve kralın yetkilerine ilk karşı geliş yaşanmıştı.

İktidarın mutlak kullanımına karşı, İngiltere’de çıkan tepkinin ilk belgesi olan ve Papa III. Innocentins ile girdiği mücadeleyi kaybeden ve 1214’te Fransa kralına karşı yenilgiye uğrayan Kral John’a (Yurtsuz John), 1215’te imzalatılan altmış üç maddelik Magna Carta’nın (Büyük Şart/Sözleşme) belirleyici özelliği, kralın yetki ve gücünün, feodal aristokrasinin çıkarlarını ifade eden isteklerle sınırlayan bir belge olmasıdır. Bu belgenin 12. maddesi uyarınca, Büyük Konsey’in onayı olmadıkça vergi alınamayacağı kabul ediliyordu (Göze, 1989: 440-442; Onar, 1995: 47). Bu belge ile demokrasi yönünde ilk adım atılmıştı ama geniş halk kesimlerinin isteklerinin söz konusu olması için uzunca bir süreye ihtiyaç vardı. Belgenin asıl önemi, onu takip eden yıllarda ortaya çıkan olumlu sonuçlarda ve İngiliz halkında yarattığı etkide kendini göstermesiydi (Cihangir, 2007: 23).

Kral John’un Magna Carta’yı kabul etmesini izleyen yıl ölmesiyle III. Henry tahta çıktı. III. Henry’nin Magna Carta hükümlerine tam olarak uyduğu söylenemese de 1254 yılında yeni vergiler alabilmek için topladığı kurulun yapısını genişletti. Böylece Büyük Konsey’e feodal senyörlerin ve yüksek düzeyde din adamlarının yanı sıra her kontlukta iki şövalyenin katılımı sağlandı (Onar, 1995: 47).

XIII. yüzyılın sonlarında nispeten geniş bir kesimi temsil etmeye başlayan İngiliz Parlamentosu, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren iki meclisli bir yapıya dönüştü. Feodal beyler ve din adamlarının oluşturduğu Lordlar Kamarası ile şövalyeler ve çıkarlarını kendilerinininkine daha yakın gördükleri şehir temsilcilerinin oluşturduğu Avam Kamarası bu dönemde doğdu.

Feodal düzenin hâkim olduğu Ortaçağ İngilteresinde, toprak sahipleri ile kral arasında genellikle vergiler ve kısıtlamalar yüzünden önemli anlaşmazlıklar yaşandı ve kralın siyasi otoritesi sarsıldı. XV. ve XVI.

yüzyıllarda Tudor ve Stuart Hanedanları'nın kralları, otoritelerini güçlendirmeye çalıştılar ama başarılı olmadılar (Cihangir, 2007: 19).

Kendi kökleri feodal toplum içinde olan Tudor monarşisi burjuvazi ve ileri esnaf ile feodal beyler arasında sınırlı da olsa bir denge sağladı. Tudor Hanedanı 1485'ten 1603 yılına kadar 118 sene İngiltere'yi yönetti. Güller Savaşı (1455-1485) ile büyük feodal aileler zayıfladı ve XVI. yüzyılda monarşi burjuvaziye bu güçlü rakiplerine karşı kullandı (Hill, 2005: 43-45). Yine bu dönemde VIII. Henry 1529-1540 "Reformasyon"una öncülük ederek kilise zenginliğinin bir kısmının ve siyasal gücünün krallığa geçmesini sağladı (Hill, 2005: 43). Tudor Hanedanı döneminde çıkar ilişkisine dayalı olarak kral ile parlamento arasında bir iş birliği yapıldı. Ancak bu iş birliği zamanla bozulacaktı.

Kralın yetkilerinin sınırlanması XVII. yüzyılda hızlı bir sürece girdi. İngiliz devrimi dediğimiz olaylar bu yüzyıl içerisinde meydana geldi. Kral I. Charles (1625-1649) zamanında kral ile parlamento arasındaki mücadele, 1628'de kralın, parlamentonun isteklerini belirleyen dilekçeyi kabul etmesiyle sonuçlandı. I. Charles'ın, parlamentonun onayı olmadan vergi almak istemesi, kral ile parlamento arasında mücadeleyi başlatan neden oldu. Bu sırada kralın Fransa'ya karşı sürdürdüğü savaşta uğradığı yenilgi parlamento tarafından eleştirildi. Bunun karşılığında Kral 1628'de Hak Dilekçesi'ni kabul etti. Esas olarak, parlamento kendi rızası olmadan vergilendirmenin ve keyfi tutuklamanın yasadışı olduğunu ilan etti ve diğer maddelerde ise kralın sürekli ordu bulundurmasını olanaksızlaştırmaya çalıştı (Hill, 2005: 52). Charles, bir yıl sonra parlamentoyu feshedip on bir yıl boyunca iktidarı eline aldı. Bu on bir yıl süresince muhalefet bir yandan örgütlenirken diğer yandan büyüyordu. 1640 yılında kral tarafından toplantıya çağırılan parlamentonun kral ile mücadelesi ülkeyi bir iç savaşa sürükledi (Onar, 1995: 49).

1639'da İskoç ordusu İngiltere'yi işgal edince, olanaksızlıklara ve İngiliz ordusunun ihtiyaçlarına ek olarak, halkın desteğinin yokluğu, Charles'ı uzlaşmaya zorladı. Kral 1640'ta parlamentoyu toplantıya çağırdı. Parlamento bu toplantı sırasında 148 oya karşı 158 oyla krala 'Büyük Uyarı'da bulunma kararı aldı. Bu, devrimci önderler tarafından Charles'ın hükümetine karşı, geniş bir suçlama belgesi niteliğindedi ve propaganda amacıyla yayınlanmıştı. Büyük Uyarı, mecliste bir çatışmaya yol açtı ve bundan sonra bölünme uzlaştırılmaz bir duruma geldi. Bu belge kralın keyfi işlemlerini önleme amacı güden Hak Dilekçesi'nden farklı olarak, kamu güçlerinin işleyişiyle ilgili yapıcı bir belge niteliği taşımaktaydı. Belli bir yönetim biçiminin öngörüldüğü bu belgede parlamento, kralın daimî ve mecburi

iktidar ortağı yapılmaktaydı. Bu belgede kralın, yetkilerini kötüye kullandığı durumların uzun bir listesi açıklanır. Kralın iktidarı artık parlamento lehine kısıtlanacak ve parlamentonun onayı olmadan kral, parlamentoyu dağıtamayacaktı. Parlamento kralın daveti olmadan kendiliğinden ve sık sık toplanacaktı (Hill, 2005: 56-57). İktidarının sınırlanabileceğini kabullenemeyen ve uzlaşma denemelerini reddeden kral, parlamentoya karşı mücadeleye girdi. Kralın kuvvetleri ile parlamento kuvvetleri arasındaki savaş 1642 yılında başladı. 1648 yılında Oliver Cromwell önderliğindeki parlamento zafer kazandı ve yenilgiye uğrayan krala ölüm cezası verildi. Bu ceza 1649 yılında infaz edildi (Onar, 1995: 49).

Bu tarihten sonra hiçbir kral mutlakıyetçiliği ciddi olarak düşünmedi (Moore, 1989: 19). İngiltere’de Cumhuriyet (1649-1653) kuruldu. Zamanla Cromwell diktatörlük kurma çabasına girdi ancak 1658 yılında öldü.

İngiltere tarihinin önemli olaylarından biri de 1688 İngiliz Devrimi’dir. II. James 1688 Şanlı Devrimi ile ülkeden çıkarıldı. Bu devrime ‘Şanlı’ dendi çünkü kan dökülmemişti, toplumsal bir kargaşa ve anarşi olmamıştı. II. James, bağınaz Katolikliği yüzünden, Anglikanlarla Püritenlerin kendine karşı birleşmesine neden oldu (Russell, 1973: 185). II. James’in tahttan indirilmesiyle İngiltere’de Katolikliğin tekrar kuvvetlenme olasılığını da ortadan kalktı (Cihangir, 2007: 29).

1688 Devrimi sonucunda iktidar sahibinin ve niteliğinin değişmesi yolundaki gelişmeler hız kazandı. Yeni sınıfı oluşturmaya başlayan burjuvazi yeni bir sosyal düzen kurarken, kendi dünya görüşünü bir bütün içinde ortaya koyuyordu. Ayrıca siyasi iktidarın kullanılmasına da kendi çıkarına uygun şekilde müdahale edecekti. 1688 Devrimi, parlamentonun üstünlüğünü kesinleştirdi; kral elindeki gücü paylaşmak zorunda kaldı. Stuart’lardan (1603-1714) sonra İngiltere’de, idari hukuk ve imtiyaz mahkemeleri ortadan kalktı. Kanun, herkes için eşitti ve fertlere karşı ne kadar sert ise devlete karşı da aynı derecede sert olacaktı. Bu devrimden hemen sonra John Locke siyasi düşünüşte, mutlak monarşiye öldürücü darbeyi vuracaktı (Cihangir, 2007: 28-29). Ayrıca 1688’den Napolyon Savaşları’nın sonuna kadarki dönem büyük toprak mülkiyetinin altın çağı olarak adlandırıldı (Moore, 1989: 25).

İngiltere’de demokratik sürece ve parlamenter hayata damgasını vurmuş belgeler tarihsel sırayla şöyleydi: 1215 tarihli Magna Carta Libertatum (Özgürlüklerin Büyük Şartı), 1628 tarihli Hak Dilekçesi (Petition of Right), 1679 tarihli Kişi Güvenliği Yasası (Habeas Corpus Act) ve 1689 tarihli Haklar Bildirisi (Declaration of Rights/Bill of Rights). Bu hak ve özgürlükler, kralın yetkilerinin kısıtlanmasını ve aristokratlarla iş birliği

içinde bulunan burjuvazinin kendi hak ve varlıklarını krala kabul ettirmesini sağladı (Cihangir, 2007: 22).

26 Mayıs 1679 tarihli Kişi Güvenliği Yasası, II. Charles zamanında çıkarıldı. Kişi özgürlüğü ve güvenliğinin korunmasına yönelik hükümler içeren toplam yirmi bir maddelik bir belgedir ve İngiltere’de kişi haklarının temel direklerinden biridir. Bugün bile ülkenin hukukçuları bu hukuk yapısındaki kararlardan yararlanmaktadır. Bu belgeyle kişilerin hakim kararı olmaksızın keyfiyeten tutuklanmaları, hapsedilmeleri, öldürülmeleri yasaklanmıştı. Kralların keyfi işlemlerine karşı kişinin güvenliği kanunlarla koruma altına alınmıştı. 1689’da Haklar Bildirisi’nin kabul edilmesiyle, yasa yapma ve vergi koyma yetkisi, bundan böyle parlamentonun tekelinde olacaktı.

1640 Devrimi’nden sonra meclis üyeleri komisyonlar halinde örgütlendi ve isteklerini yasa tasarısı olarak meclise sunmaya başladılar. Kralın bu yasa tasarılarını reddetme yetkisi olmasına rağmen XVIII. yüzyılın başında bu yetkisini terk etti. 1707’de Kraliçe Anne son defa olarak bu yetkiyi kullandı ve o tarihten itibaren bu yetkiye parlamento sahip oldu (Duverger, 1977: 23).

1640 Devrimi, Püriten Devrimi olarak da adlandırıldı. Püritenizm I. Elizabeth’in (1558-1603) iktidarı sırasında doğdu ve Oliver Cromwell’in 1658 yılındaki ölümüne kadar en etkili zamanını yaşadı. Birçok tanımı olmasına rağmen Püritenizm’in genelde kabul edilen tanımı, Püritenlerin amacına dayalı olarak yapılan tanımdır. Buna göre Püritenler, kiliseyi arındırmak niyetinde olduklarından dolayı bu adla anıldılar. Püritenler İngiliz reformunu yetersiz buluyorlardı. Çünkü kilisenin etkisi ve yapısı yeterinde değiştirilememişti. 1660 yılında monarşinin restore edilmesi, Anglikanizm’in de restorasyonuna neden oldu ve Püriten din adamları, 1662 yılında çıkarılan Birlik Kanunu (Act of Uniformity) uyarınca İngiliz Kilisesi’nden uzaklaştırıldılar. Bundan sonra Püritenler, Anglikan Kilisesi’ne bağlı olmayanlar anlamındaki “nonkomformists” sıfatıyla anıldı (Şahin, 2003).

İngiltere’de demokrasinin gelişimine katkı sağlayan diğer bir gelişme partilerin ortaya çıkmasıydı. Muhafazakârlar (Tory) ve Liberaller (Whig) olarak anılacak olan İngiltere’nin en eski partileri XVIII. yüzyılda oluşmaya başladı (Gürbüz, 1987: 42; Roskin, 2007: 31). İngiltere’de parlamento XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren en üstün gücü ama tam olarak demokratik ya da temsili değildi (Roskin, 2007: 31). Üç aşamada ele alınan İngiliz demokratikleşme süreci XVIII. yüzyıldan sonra olgunlaşmaya başlayacaktı: 1. XI. ve XVII. yüzyıllar arasında, kralın iktidarının sınırlanması ve meşruti

monarşiye geçiş çabaları; 2. XVII. ve XVIII. yüzyıllar, parlamenter rejimin, kurumları ve kurallarıyla kurulması yolundaki gelişmeler; 3. XIX. ve XX. yüzyıllar, parlamenter rejim artık işlemektedir ve siyasal demokrasi gerçekleşme yolundadır (Göze, 1989: 439; Çam, 1982: 16).

İngiliz Parlamentosu gerçek bir temsile ulaşabilmek için çeşitli yollardan geçti. İlki 1832 ve ardından 1867, 1868, 1884, 1918 ve 1928 tarihli reformlar sayesinde İngiliz seçmenlerinin oy hakkı genişletildi. Seçmen hakkını sınırlayan servet ve cinsiyet şartları kaldırıldı. Avam Kamarası'nın sınıfsal yapısı zamanla iyileştirilebildi. 1868 tarihinde Avam Kamarası'nın üçte ikisi hala büyük toprak sahiplerinden oluşuyordu. 1886'da bu oran %50'ye XX. yüzyıl başında ise %10'a düştü (Onar, 1995: 50).

İngiltere'deki sınıfsal yapılar, üretim ilişkilerine, ticarete ve kültürel gelişime bakıldığında zaman demokratikleşme süreci daha iyi tahlil edilebilir. İngiliz toplumu yüzyıllardır kendi için üretim yapan bir sınıfsal yapıya sahipti. XIV. yüzyıldan itibaren ticaretin hem kırsal alanda hem de kentlerde gelişmesi ticari ilişkilerin feodal düzenden uzaklaşmasına ve mutlak monarşinin kuvvet kazandığı yeni bir evrenin başlamasına yol açtı. (Moore, 1989: 10). Bunu XV. ve XVII. yüzyıllar arasında tarımsal kesimin yapısındaki değişiklik izledi (Hill, 2005: 25). İngiliz ticaretinin dinamiğini yün oluşturuyordu. Moore, *“merkezi krallığın sağladığı barış ile yünün özgül biçimde bir araya gelişleri, İngiltere'yi bir yandan kapitalizme, öte yandan da bu kapitalizmi sonunda demokratik duruma getirecek olan bir evrime doğru sürükleyen en önemli etmenlerden birini hazırlamaktaydı”* demektedir (Moore, 1989: 12).

Ticaretin gelişmesi zamanla toplumsal yapıda da bazı değişimlere yol açtı. Pazar için üretimin yapılması tüccar ve burjuva sınıfını ortaya çıkardı. Bu şartlar altında İngiltere'yi özgün kılan gelişme ise aristokrat sınıfın bu yapıya ayak uydurmasıydı. Toprak, İngiltere'de tüketimin karşılanması için geleneksel yöntemlerle işleniyordu ve nadiren el değiştiriyordu. Ekonomik gelişmeler karşısında toprak, alınıp satılan bir meta haline gelerek artık kapitalist üretim tarzının başat aktörü oldu.

Ekonomik bireycilik burjuva arasında doğdu. Ancak İngiltere'de İç Savaş öncesinde büyük toprak sahiplerinin “çitleme” hareketine girişmesiyle bu öğretiyeye katkı sağlandı (Moore, 1989: 13). Tarım devrimi denebilecek toplumsal bir değişiklikle feodalizmin çözülüşü hızlandı ve kırsal alana kapitalizmin tohumları atıldı (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 215-216). Çitleme hareketi ile toprak sahibi bey yeni düzene ayak uydururken pek çok köylünün yaşamsal şartları hızla düşüyordu. Bu alışkanlıklar sadece büyük toprak

sahiplerine has değildi. Köylüler arasında da çitleme hareketleri görüldü. Köy burjuvazisi denilebilecek olan yeomanler boş veya ortak toprakları çitleyerek gelişmeye başladı (Duverger, 1977: 21). Krallar ise mutlak yetkilerini muhafaza etmek için çitleme olaylarına sıcak bakmadı ve kuvvetli oldukları sürece bu işlemlerle ilgili yasal düzenleme yapmadılar. İç Savaş kralın erkini kırmakla, çitleme hareketine girişen toprak beylerinin önündeki en büyük engeli kaldırmış oluyordu, aynı zamanda İngiltere'yi bir toprak beyleri kurulunun yönetimine hazırlıyordu. Bu nedenle İç Savaş'ın çıkmasında en önemli rolü toprak sahibi yukarı sınıfla, daha sınırlı bir ölçüde olmak üzere yeomanler arasındaki tacir grubu oluşturdu. XVII. yüzyıldaki gelişmelerden sonra parlamentoda kral göstermelik bir erke sahipti ve aristokratlar ile kentlerdeki ticaret çevreleri parlamentoda hâkim duruma geldi. Bunun sonucu olarak da çitleme hareketleri yasal olarak düzenlendi ve çitleme, açık ve demokratik bir işlem olarak görüldü. İç Savaş'tan Napolyon Savaşları'nın sonuna kadar çitleme hareketleri devam etti ve 1832'den sonra yavaş yavaş yok olmaya başladı (Moore, 1989: 18-26).

Kömür madenciliği de İngiliz modernitesini tetikleyen etkenlerden birisiydi. 1640'larda İngiltere, Avrupa'da üretilen bütün kömürün beşte dördünden fazlasını üretmekteydi. Kömür, sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Demir, teneke, cam, sabun, gemi yapımı buna bağlantılı olarak gelişti (Hill, 2005: 35). Büyük mülklerin ticaret ilkelerine göre işletilmesi ve sanayinin gelişmesi sonucunda Ortaçağ'ın köylü toplumu İngiltere'de yıkılmış oldu.

XIX. yüzyılda İngiltere'nin demokrasiye doğru ilerlemesi, az çok güçlü ve bağımsız bir parlamentoya sahip olmasına, kendi ekonomik temellerine oturmuş ticaret ve endüstri çıkar çevrelerinin varlığına ve ciddi bir köylü sorununun bulunmayışına bağlıydı.

Kültür Devrimi olarak da adlandırılan bu dönemde İngiltere'de Thomas More, Thomas Hobbes ve John Locke insana ve akla verdiği değerle ve bilimsel gelişmelerden etkilenerek yarattıkları hümanist, aydınlanmacı felsefeleri ile siyasal yönetim şekillerini ve insanın bu düzendeki yerini, önemini incelemişlerdi. İngiltere, demokratikleşme çabalarıyla, Erasmus etkisindeki hümanizmiyle, yöneticilerin öncülüğünü yaptığı reform hareketleriyle, Hobbes, Locke, Newton gibi düşünürlerin, deizmi, ampirizmi, liberalizmi, bilimsel devrimleriyle, Aydınlanma'nın unsurlarını oluşturdu (Cihangir, 2007: 104).

FRANSA'NIN DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ

Merovenj, Karolenj, Capet ve Bourbon hanedanlarının hâkimiyetinde kalan Fransa'daki krallık yönetimi XVII. yüzyılda XIV. Louis (yönetimi: 1643-1715) döneminde doruğuna ulaştı. V. Henry mutlakiyetçi ve merkeziyetçi monarşinin kuruluşunu sağladı. Güçlenen krallık otoritesi XIV. Louis döneminde doruğuna ulaştı ve devrime kadar devam etti (Nitas, 2003: 203).

Fransa'da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren feodal düzenin yerini merkezi mutlak monarşi alırken kral, soylular üzerindeki hâkimiyetini arttırdı (Göze, 1989: 554-555). Soyluların elinde bulunan yargı görevlerinin çoğu alındı ve topraklarından vergi ve asker toplandı. Kralın kurduğu parlamentoda onun sözü dinledi (Moore, 1989: 39).

Fransa'da paraya dayalı ekonominin egemen olmaya başladığı ve burjuvazinin ortaya çıktığı zamanlar mutlak monarşinin kuruluş yıllarıydı. Burjuvazi zamanla gelişmiş ancak aristokrat sınıf ticari tarıma önem vermemişti. Fransa'da bir çitleme hareketi de görülmedi. Kentlerde servet yapan burjuvazi sıkıntıya düşen soyluların topraklarını alıyordu. Bu süreç XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar devam etti (Moore, 1989: 39-44). XVII. yüzyıl Fransız burjuvasının henüz güçsüz olduğu yıllardı. XIV. Louis zamanında çağdaş bir toplumun temellerini atma çabaları burjuvaziden çok krallık yönetiminden geldi. Devlet memuriyetleri burjuvaya satıldı ve krallık burjuva kaynaşması sağlandı. Burjuva feodal nitelikler kazandı ve ticaret ile sanayiye aktarılması gereken para buraya kaydı (Moore, 1989: 49-50).

Fransız Devrimi'ne yaklaşılırken şöyle bir sosyo-ekonomik tablo gözleniyordu. Üç sınıfa ayrılan toplumsal yapının en üstünde toplam nüfusun yaklaşık %2'sini oluşturan asiller (*Noblesse*) vardı. Asiller, ülke topraklarının %25'i kadarına hükmediyor, vergi ayrıcalıklarından yararlanıyor, üst bürokratik kadro ve orduda önemli görevler üstleniyordu. Son dönemde görevli 36 bakandan 35'i soyluydu. Ancak asillerin ekonomik durumları giderek kötüleşmiş, yetersiz mali birikimleriyle kapitalist süreci kaçırmış ve toplumsal önderlik işlevini yitirmişlerdi. Asillerin ardından gelen ruhban (*Clerge*) sınıfının nüfus içindeki payı neredeyse %1'di. Buna rağmen vergi vermeyen kilise, toplam toprakların %10'unu elinde bulunduruyordu. Ruhban sınıfında sadece üst kadrolar ayrıcalıklı bir konuma sahip oldukları için Fransız Devrimi alt kademedeki rahiplerden büyük destek alacaktı. Nüfusun %97'sini oluşturan halk (*Tiers Etats*: üçüncü sınıf) ise toprakların ancak yarısından yararlanabilmekteydi. Ayrıcalığı bulunmayan bu sınıf, vergilerin tüm yükünü sırtlanmak zorundaydı. Fransız Devrimi'ni en çok

etkileyenlerden üçüncü sınıf yani halk, devrime kadar mecliste temsil edilmeyip devamlı engellenip, eziliyordu (Nitas, 2003: 204). Bu sosyal dengesizlik, toplumsal huzursuzluğun kaynağıydı ve merkezi krallık otoritesi zayıflar zayıflamaz, ihtilali gerektiren şartlar meydana gelecekti.

1789 yılında Fransa halen “Eski Krallık Rejimi” denilen bir idare altında yaşıyordu (Soboul, 1969: 13). Fransa, birçok çabadan sonra ancak bir devrim ile Eski Rejim’den kurtulacaktı (Çam, 1982: 155). Son bir yüzyıl içinde daha iyi bir idari, siyasi ve toplumsal düzen kurulabilmesi adına fikri temelleri Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Diderot gibi isimlerle atılan devrim tohumları, özellikle son iki sene zarfında meydana gelen olaylar neticesinde cereyan etti (Armaoğlu, 2010: 71-75).

Vergilerin ezdiği kesim dolayısıyla köylüler oldu. Krallığın müzmin hastalığı olan ve devrimin en belirgin sebeplerinden olan bütçe açığı Amerika Savaşı yüzünden son derece kabardı. Krallığın mali dengesi o zamanlar büsbütün bozuldu (Soboul, 1969: 98). Toplum, genelde toprak serveti doğuştan gelen aristokrat bir yapıdaydı. Fakat bu eski yapı iktisaden önemini arttıran burjuva karşısında güçsüzdü.

Fransız Devrimi’nin önemli nedenlerinden bir diğeri halkın birbirine eşit olmayan ve aralarında uçurumlar bulunan sınıflara ayrılmış olmasıydı. Yüksek memuriyetleri ve ordudaki büyük rütbeleri elinde tutan asiller köylünün işlediği toprakların sahibiydi ve devlete hiç vergi vermezlerdi. Rahiplerin önemli bir takım siyasi, idari ve mali imtiyazları vardı. İktisadi gücü aşar vergisinin toplanmasına ve toprak mülkiyetine dayanıyordu (Soboul, 1969: 20-26).

Halk sınıfı ise tüccarlar, bankacılar ve sanayicilerden oluşan büyük burjuvazi, doktor, memur vb. aydınlardan oluşan küçük burjuvazi ve nihayet köylülerdi. Vergi yükü siyasi ayrıma sahip olmayan bu sınıftaydı. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Fransa’da Kral-Kilise-Aristokrasi ağırlıklı bir yönetim hakimdi. Bunların karşısında genelde horlanan ve Fransız Devrimi’nin itici gücünü oluşturan burjuvazi ve köylüler vardı.

1789 yılında XVI. Louis soyluları topladı ve toprak mülkiyeti üzerinden vergi alınmasını istedi. Soylular, parlamentonun toplanmasını talep ettiler. Parlamento 1614 yılından beri toplanmadığı için toplumsal yapıdaki çelişkiler hemen kendisini gösterdi. Soyluların ve din adamlarının ayrıcalıklı durumu burjuvazi ve halktan temsilcilerin bulunduğu parlamentoda ciddi sorunları beraberinde getirdi. Parlamentonun toplanmasıyla orta sınıftan halk, özellikle varlıklı sınıflar, monarşiyi hedef aldılar. Monarşinin yetkilerinin sınırlandırılması, vergilerin yeniden düzenlenmesi, iç gümrük duvarlarının

kaldırılmasıyla iç ticaretin serbestleştirilmesi ve daha fazla haktan yararlanmak istediler. XVI. Louis bu talepleri kabul etmedi. Orta sınıf, halktan diğer kesimlerin de desteğiyle 14 Temmuz 1789'da Bastille Hapishanesi'ne saldırdı. Hapishane basılıp mahkumlar serbest bırakıldı. Fransız Devrimi farklı dönemler yaşayarak 1815 yılına kadar devam etti.

Devrim soylulardan gelen saldırı ile başladı ve ilerledikçe daha radikal bir duruma geldi. Üç büyük halk ayaklanması oldu. Önce 14 Temmuz 1789'da Bastille basıldı. 10 Ağustos 1792'de Tuileries Sarayı ele geçirildi. Sonuçta XVI. Louis idam edildi. Son olarak 31 Mayıs 1793'te terör yöntemiyle Robespierre'in kısa süreli üstünlüğüne yol açan olaylar zincirinin bir halkasını oluşturan ayaklanma meydana geldi. Bu ayaklanmaları sağlayan kesim "Baldırıcıplaklar" yani ayak takımıydı (Moore, 1989: 64).

1789 Devrimi bir açıdan burjuvazi ile aristokrasinin, diğer açıdan ise zenginlerle yoksulların savaşıydı. Mücadelenin sonunda burjuvazi zafere ulaştı ve Etats-Generaux'u ulusal meclis haline getirdi. Meclis 1791 Anayasası'nı yaptı. Anayasa ile Montesquieu'nun görüşlerine uygun olan kuvvetler ayrımı ilkesiyle liberal devlet teorisyeni Constant'ın ileri sürdüğü servet sahiplerine üstünlük tanıyan meşruti bir monarşi kuruldu. Ulusal meclis bir süre sonra kendini feshederek yeni bir anayasa yapmak üzere Ulusal Konvansiyon adını alacak başka bir meclisin toplanmasının önünü açtı (Nitas, 2003: 205).

Hocaoğlu, Fransız Devrimi'nin sonuçlarını şu şekilde özetler: Devrimin dört temel prensibi olan Hürriyet, Adalet, Kardeşlik, Eşitlik yaygınlık kazandı; "Demokrasi"nin beşiği İngiltere iken "Cumhuriyet"nin beşiği de Fransa oldu; Uluslaşma ve Ulus-Devlet'in oluşmasında büyük bir katkı sağlandı; Devrim "Laiklik" ve "Laikçilik"i doğurdu; Fransız Devrimi aynı zamanda Demokrasi ve Hürriyet fikirlerine zıt olan "Despotizm"i de ortaya çıkardı (Hocaoğlu, 1998).

Fransız Devrimi, 1688'deki İngiliz devrimci atağının gerçekleştirilmeyi başardığı uzlaşmayla sonuçlansaydı Moore göre, Fransa'da da demokrasi yavaş yavaş gelişirdi ve bunca kan dökülmezdi. Ancak devrim çok kanlı oldu, yaklaşık 24 milyon nüfuslu Fransa'da aşağı yukarı 35-40 bin insan hayatını kaybetti (Moore, 1989: 85-86).

1789 ile 1799 arasında geçen on yıl, Avrupa kamuoyunu temelinden sarstı ve artık Avrupa'da monarşik ve aristokratik sistem eskidi, anlamını yitirdi ve yıkılmaya yüz tuttu (Duverger, 1977: 36).

1799'dan 1804'e kadar Fransa Konsülü olarak Fransa Cumhuriyeti'nin ilk başkanı olan Napolyon, 1804-1814 arasında sürecek

imparatorluğunu ilan etti. “*Bonapartçılık, gerçekte uygulanmış olan tek akılcı despotluk biçimidir*” der Duverger. Çünkü Batı sisteminde var olma mücadelesi veren liberal kurumlar çerçevesinde bulunan burjuvazinin halk kitlelerine rağmen yerleşme ve gelişmesi bu dönemde sağlanmıştı (Duverger, 1977: 32).

1814’te Napolyon iktidarının son bulması üzerine XVIII. Louis Fransa kralı oldu ve yeni bir anayasa kabul edildi. Bu anayasayla meşruti bir rejim kuruldu. Napolyon’un kısa süreli dönüşünün ardından uygulama alanı bulan yeni anayasayla ilk defa yumuşak bir kuvvetler ayrılığı ve parlamenter sistem denendi. Ancak İngiltere’deki gibi bütün kurallarıyla işleyen parlamenter sistemle eş değer değildi. Yürütmeye halen kral söz sahibiydi (Göze, 1989: 581-582). Ayrıca meclis üyelerinin adaylık ve seçiminde belli miktarda vergi verenlere hak tanınması mecliste zengin ve kral taraftarlarının çoğunluğuna neden oldu. 1824 yılında XVIII. Louis’in vefatı üzerine tahta çıkan X. Charles selefi kadar bile demokratik gelişmelere yakınlık göstermeyip mutlakiyetçi rejimi kuvvetlendirmek için her gün yeni tedbirlere başvurunca 1830 Devrimi’nin önü açıldı (Armaoğlu, 2010: 184-185).

Liberal-burjuva güçlerinin baskılandığı 1814-1830 arasındaki Bourbon Restorasyon dönemini sonlandıran 1830 Devrimi neticesinde anayasada demokratik ilkeler boy gösterdi ve artık kral “Fransa Kralı değildir”, 1791’de olduğu gibi “Fransızların Kralıdır” anlayışı getirildi (Göze, 1989: 582-583).

1830-1848 yılları arasında Fransa’da tarım çalışanlarının en yoksulları ülke sanayisinde yaşanan gelişmenin verdiği ümitle kentlere hücum ettiler. Göç eden nüfusun çoğu mevcut iş imkânları dolayısıyla beklentilerini karşılayamadı ve işsiz kaldı. İş bulanlar ise çok kötü şartlar altında çalışmak zorunda kaldı. İşgünü 12 ile 14 saat arası değişiyor, ücretler son derece düşük, konutlar sefil bir durumda, 6–8 yaş aralığında çocuklar dahi yaşayabilmek için çalışmak zorunda kalıyorlardı. İşçisine daha fazla ücret ve daha iyi şartlar sağlamak isteyen bir işverenin maliyetleri yükselecek ve iflase sürüklenecekti. Bu durum aslında sadece Fransa’ya özgü bir durum değildi. Sanayileşen tüm toplumlarda buna benzer sıkıntılar yaşanmıştı. Bu noktada İngiltere’de madenlerde çalışan işçilerin yaşam koşulları, çalışma ve hayatlarını idame ettirme şartları dikkate alındığında bu durum Fransa’dan farklı değildi. Avrupa’da yaşanan bu durum Marx’a Komünist Manifesto’yu yazdıracaktı. Sermayenin boyunduruğu altında ve burjuvanın çıkarları karşısında ezilen proleteryanın durumuna değinilen bu eser, 1848 devriminden birkaç gün önce yayımlandı (Duverger, 1977: 42-43; Marx ve Engels, 2014: 50).

Sanayileşme süreci yeni bir sınıfı; proletaryayı doğurdu. Sanayinin hızla gelişmesine rağmen tarımın egemen pozisyonunun sürdürdüğü bir zamanda gerekli örgütten ve liderlikten yoksun proletarya kendi görüşlerini diğer sınıflara kabul ettirebilecek kadar kuvvetli değildi. Ancak iyi bir müttefik olabilme kapasitesi bulunmaktaydı. Bunu 1848 İhtilali'nde gösterdi; krallığın kaldırılıp, cumhuriyetin ilan edilmesinde proletarya Paris burjuvasına yardım etti. 23 sene sonra proletarya tekrar sahneye çıkıp 1871 Paris Komünü'nü ilan etti ve bu yönetim iki ay iktidarda kaldı.

Nüfus artışı, kentleşme ve sanayileşme gibi unsurların tetiklediği Avrupa'daki gelişmeler 1914'e kadar çok fazla bir engelle karşılaşmadan yoluna devam etti. Çeşitli milliyetçiliklerin ortaya çıktığı, sömürgeci fetihlerin ve emperyalizmin ilerlediği bir dönemdi bu. Savaşların azaldığı nispeten barışçı bir dönemdi. Ekonominin, sanatın ve bilimin geliştiği dinamik bir dönemdi.

I. Dünya Savaşı ve sonrasında II. Dünya Savaşı süresince meydana gelen olaylar örgüsü Avrupa ve dünya tarihinde derin yaralar açtığı gibi sosyal ve siyasal yaşamı da derinden etkiledi. Savaştan önce hükümet bunalımı yaşayan sayılı ülkelerden biri olan Fransa'da 1875-1914 döneminde hükümetler yaklaşık 9 ay iktidarda kalmışlardı. 1918-1939 arasında bu süre 6 aya düştü. İngiltere ise istikrarsızlık dönemi 1922-1924 ve 1929-1931 arasında yaşandı. Kurulan istikrarsız hükümetler ülkenin gelişimini yavaşlatan başlıca unsur haline geldi. Fransa, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra istikrarlı hükümetler kurmayı ancak 1958 yılından sonra başarabildi (Duverger, 1977: 112-172).

İNGİLTERE VE FRANSA'NIN DEMOKRATİKLEŞMESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

İngiliz ve Fransız demokratikleşme süreçleri farklı zamanlarda ve farklı koşullarla ilerleme sağladı. İngiltere'deki oluşum 1215 yılında Magna Carta ile başlayarak zaman içinde yavaş yavaş gelişerek bir evrim süreci ile gerçekleşti. Fransa'da ise bu süreç 1789 Fransız Devrimi ile kanlı ve keskin bir şekilde gerçekleşti.

İki örnekte de hükümdarlar, yetki ve siyasal gücünü koruyabilmek için mücadele ettiler. Ama bu durum Fransa'da daha geç başladı ve git gellerin yaşandığı daha çalkantılı bir hal aldı. Fransa'da kral, otoritesini koruyabilmek için sürekli mücadele etmek zorunda kaldı. Dağınık feodal düzende güçsüz bir krallık olan Fransa'nın siyasal gelişimi, İngiltere'den farklı oldu, ancak XVII. yüzyılda güçlü bir Fransa Krallığı olarak kendini

gösterebildi. Mutlak monarşinin sınırlanması mücadelesi İngiltere’de, XII. ve XVII. yüzyıllar arasında görülürken, Fransa’da bu gelişme XVIII. yüzyıl sonrasındaydı (Göze, 1989: 440).

İngiltere’de idari, siyasi ve toplumsal alanda dinin etkisi II. James zamanından sonra kırılırken Fransa’da kilise 1789’da imtiyazlarından mahrum kaldı. Fransız Devrimi devletin meşruiyet temelini dinden millete dönüştürmesi nedeniyle Ancien Regime’den kopuşu sağladı. 1789 Devrimi ile laisizm, Fransa’da aktüel, fiili bir realite olarak sahneye çıktı (Hocaoğlu, 1994: 46). 1905 yılına gelindiğinde Kilise-Devlet Ayrılığı Yasası ile kilisenin malları kamulaştırıldı. Böylece devletin resmi dini Katolikliktir ibaresi sona erdi (Çitak, 2006: 145-147). Ancak Katolikliğin etkisi Fransa’da uzun yıllar devam etti ve Fransa’nın siyasal yaşamında dinin etkisi yakın zamanlara kadar etkisini hissettirdi. Fransa’da sol partiler laik Fransa’yı savunurken sağ partiler geleneksel Katolik Fransa’nın savunucusu oldular (Gürbüz, 1987: 108). Farklı modernleşme süreçlerinden geçen İngiltere ve Fransa’nın demokratik modelleri de ayrıydı. Anglo-Sakson Modeli, seküler meşruti demokrasiyi; Fransız modeli ise laik demokratik cumhuriyeti doğurdu (Uyar, 2014).

İngiltere’de demokrasinin gelişmesini belirleyen en önemli etmeler Moore’a göre toprak sahibi soyluların ve gentrynin tahta bağımlı olmamaları, burjuvaya karşı bu sınıfların ticarete yönelik tarımı benimsemeleri ve köylü sorununun ortadan kalkmasıdır. Fransa’da ise soylular kralın yanında toplanmıştı. Bu gidiş XVIII. yüzyılda tersine döndü ama aristokrasinin yıkılışı engellenemedi. Fransa’da soylular ticarete yönelmedi, daha çok köylülerin sırtına yüklenen yükümlülüklerle yaşadı. Fransa’da köylü mülkiyeti yıkılmadı, bu devrim öncesi ve sonrasında yavaş yavaş sağlamlaşmıştı. XVI-XVIII. yüzyıllarda Fransa’daki yapısal değişkenler ve tarihsel eğilimler İngiltere’den farklılık gösterdi. Moore, Fransız Devrimi olmasaydı aralarında bir benzerlik olmayacaktı demektedir (Moore, 1989: 37).

XVII. yüzyılın ikinci yarısı ve XVIII. yüzyılın başında Fransa’nın ticari tarıma yönelişi İngiltere ile karşılaştırıldığında Fransa’da büyük bir atılım olmadığı görülür. İngiltere’de yün ticari tarımın itici gücünü oluştururken Fransa’nın şarabı aynı etkiyi sağlayamadı (Moore, 1989: 40-41). Buradan Fransa’daki burjuvanın güçsüz olduğu anlaşılmalıdır. Fransız burjuvasının da ekonomik gücü vardı. Ancak bu İngiltere’dekinden farklı bir şekilde gelişti. Burjuva sınıfının kendine sosyal ve ekonomik alanda bir yol açabilmek için iki güzergâhı bulunuyordu. Meclislerini monarşik iktidarı destekleyen ve sınırlayan gerçek bir parlamento haline getirerek aristokraziyle

birleşebilirdi. Ya da asillerin vesayetinden kurtulabilmek için krala yardım edebilirdi ki böyle bir durum meclislerin dağıtılmasına ve mutlak monarşinin kuvvetlenmesine neden olabilirdi. İlk yol Britanya’da ikincisi ise Fransa’da izlendi. İngiltere’de asillerle burjuva ittifakının, Fransa’da ise kralla burjuva ittifakının kurulması iki ülkenin evrim çizgilerini birbirinden ayırdı. (Duverger, 1977: 16).

İngiltere’yi çağdaş ve laik bir toplum durumuna ticaret adamları getirdi. Fransa’daki durumun tersine yani kralın koruyuculuğunu kabul etmeyerek kendi istedikleri yolda ilerlemeyi seçtiler. Fransa’dan farklı olarak İngiliz tahtı kırsal kesimde çok fazla söz sahibi değildi. Burada iki ülkenin iktidarının sınırları ve bu sınırları belirleyen yasalar kuşkusuz etkiliydi.

İngiltere’de yukarı doğru hareketlilik ve üst katmanlarla bütünleşme kralın etki alanı dışında ve krala karşı gerçekleşti. Fransa’da ise monarşi, halktan gelen insanları korunmaya muhtaç toprakbeyleri durumuna dönüştürdü ve krala yaklaştırdı. 1790 yılında iş başında olan 943 parlamentlerden en az 394’ü (%42’si) avam kökenli soyluydu. Bu da pek çok burjuvanın soyluluk içine alınıp eritildiğini gösteriyordu (Moore, 1989: 56-57). İngiltere’de ekonomik bireycilik, burjuvaların katkıları kadar büyük toprak sahiplerinin “çitleme” eylemleri ile de uygun ortama kavuştu. Bu nedenle olsa gerek İngiliz İç Savaşı’nın doğurduğu etki Fransız Devrimi’nin doğurduğu sonucun tam tersine, toprak sahibi yukarı sınıfların daha da güçlenmesine neden oldu. XVIII. yüzyılda İngiliz yönetici sınıfları ne surlarla çevrili şatolarda ne de saraylarda kalıyorlardı. Topraklarının ortasında kurulmuş köşklere yaşıyorlardı (Moore, 1989: 13,24). “İngiliz lordları kendi malikanelerinde kralcıklar olarak hükmederken, Fransız soyluları saray mensuplarına indirgenmişlerdi.” (Roskin, 2007: 109).

İngiliz ve Fransız devrimlerinde kapitalizm geliştikçe zenginleşen ve güçlenen orta sınıf siyasal, ekonomik ve dinsel iktidar için mücadele girişti (Hill, 2005: 16). İngiliz burjuvazisi XVII. yüzyıldan başlayarak, XIX. yüzyılın büyük bir bölümünü kapsayan süre boyunca rakipleri henüz güçlü olmadığı için, insanlara özgürlük tanınmasından çok büyük maddi yararlar sağlayan bir konumdaydı. Bunun yanı sıra İngiliz deneyiminde, kentlerdeki ve kırlardaki yukarı sınıfların önemli kesimlerinin iş birliği parlamenter demokrasinin gelişimine elverişli bir ortam yarattı (Moore, 1989: 329). Fransızların kapitalist zihniyetle bütünleşmesi İngiltere’de kapitalist bir girişimciye dönüşen feodal senyörün durumundan farklıydı. Sombart, Fransızların servetlerini kapitalist şirketler için sarf etmek yerine gereksiz ve lükse dayalı

harcamalarından ve girişimcilik yerine servetlerin daha çok resmi bir görev satın almak için harcadığını ifade eder (Sombart, 2008: 148, 155).

Fransa'da tahtın çevresinde olan hukukçuların Roma Hukuku'nu kullanması, kralın "*kendi krallığında imparator*" olarak gösterilmesi, ona siyasal güç vermiş ve monarşik mutlakiyetçiliğin gelişmesine olanak tanımıştı. İngiltere'de ise kral dâhil herkesin kabul ettiği uygulamalar, görenekler ve yargı kararlarının bütünü olan "*common law*" (toplumsal-ortak yasa) anlayışı İngiltere'yi bu konuda Fransa'dan farklı kılıyordu (Duverger, 1977: 22).

İngiliz sistemi reformlarla gelişti. Ancak Fransa'da Fransız Devrimi'nin patlak vermesi, işlerin reform ile çözülme yollarını tıkamıştı. IV. Louis'in oğlu William Pitt reformdan bahseden herkesi susturdu ve bu baskı dönemi Napolyon Savaşları'na kadar sürdü (Moore, 1989: 30).

İngiliz sisteminde daha önce bahsettiğimiz kanunlar, evrim şeklinde bir gelişimin göstergesiydi. İngiliz kanunlarında belirtilmesi gereken özelliklerinden biri de bu belgelerin, kendisinden sonra ortaya çıkan Amerikan ve Fransız bildirilerinde olduğu gibi, bir ideoloji içermemeleri, daha çok uygulamadaki ihtiyaçlara göre şekillenmeleriydi. Ancak Fransız Devrimi'nden sonra kabul edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi gerçekten geniş bir etki alanına sahip olup ve ününü günümüze kadar sürdürdü. Montesquieu, Rousseau, Auguste Comte, Voltaire, Diderot gibi Fransız düşünürlerinin devrime olan etkisinin, İngiltere'deki düşünürlerin evrim sırasındaki etkisinden daha belirgin ve belirleyici olduğu iddia edilebilir. Bu konuda Roskin şunları belirtiyor: "*Fransız siyasi düşünürleri, büyük, çok kapsamlı değişikliği arzu etme eğilimindedirler; buna karşılık İngiliz düşünürler, genel sistemi koruyan, yavaş, dikkatli değişimden yanadırlar. Fransız düşünürler kendi devletlerinden köklü biçimde nefret etmişlerdir, İngilizler ise böyle değildir.*" (Roskin, 2007: 110).

İngiltere'de 1648 ve 1688 Devrimleri aristokrasinin burjuvayla uzlaşmasına yol açmasına rağmen Fransa'da aksi yönde bir gelişme yaşandı. Fransız aristokrasininin uzlaşmaz tavrı büyük burjuvazinin kimi zaman küçük burjuvazi ve halkla iş birliği yapmasına ve doğal olarak onların çıkar ve isteklerini de gündeme almaya zorladı (Tanilli, 1990: 36-36). Modernleşme sürecinde köylü devrimlerinin katkısı Fransa'da son derece önemli olmasına rağmen İngiltere'de çok azdı (Moore, 1989: 353). İngiliz Devrimi aristokrasiyi temsil eden "atlılar" ile burjuvayı temsil eden "yuvarlak kafalı" arasındaki bir sınıf mücadelesine indirgenemezdi (Duverger, 1977:

40). İngiliz Devrimi hiçbir aşamasında üst ve alt tabakalar arasında Fransız Devrimi'ndeki gibi açık bir mücadele biçimini almadı.

Fransa'da bir ulusun temsil organına benzeyen yegâne kurum olan Etats-Generaux, İngiliz Parlamentosu gibi feodal bir yapıda işleyişe başladı. Din adamları ve aristokratlardan oluşan bu meclise zamanla halkın temsilcileri de katıldı. Yaptırım açısından işlevi olmayan Etats-Generaux, bir danışma organı niteliği taşıyordu ve son sözü kral söylüyordu (Göze, 1989: 555; Roberts, 2016: 421). İngiliz parlamentosu ise halkın temsilinde ve "halkın halk adına" anlayışı çerçevesindeki uygulamalarının gelişimi açısından daha başarılı bir yol izledi (Thomson, 1940: 10).

İNGİLİZ VE FRANSIZ DEMOKRASİLERİ KARŞISINDA OSMANLI DEMOKRATİK GELİŞİMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahın yetkilerinin kısıtlanması bakımından demokratikleşmenin başlangıcı XIX. yüzyılın başlarına kadar götürülebilir. Berkes'e göre, Kabakçı İsyanı sonucu tahta çıkan IV. Mustafa'nın yenicilerle ceza vermeyeceğini bildirdiği 1807 tarihli Şer'i Hüccet padişahın mutlak otoritesinin kısıtlanması yolunda atılmış ilk adımdı (Berkes, 1973: 127-132). Yaklaşık bir sene sonra Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın yardımıyla padişah olan II. Mahmut, ayanlarla arasında 1808 tarihli Sened-i İttifak'ı imzaladı. Sened-i İttifak hukuki biçimi itibarıyla iki taraflı bir belge, bir misak, bir sözleşmeydi. Misak, anayasa hukukunda hükümdar ile karşısındaki feodal beyler, halkın temsilcileri arasında yapılan bir anlaşma, bir sözleşme olarak tanımlanmaktadır. Bu itibarla, Sened-i İttifak 1215 tarihli İngiliz Magna Cartası'nı andırmaktadır. Magna Carta'da Yurtsuz John, baron ve asillerin haklarını tanıyordu. Sened-i İttifak'ta ise II. Mahmut ayanların haklarını tanıyıp kendi iktidarının sınırlandırılmasını kabul etti (Tanör, 2006: 50-56).

Sened-i İttifak Şer'i Hüccet'ten daha ayrıntılıdır ve belki basit bir anayasa taslağı olarak nitelenebilir (Berkes, 1973: 133). Sened-i İttifak tam bir anayasa olarak düşünülmesi de Osmanlı-Türk anayasacılık tarihinde ve demokratikleşme sürecinde önemli bir kilometre taşıdır. Orhan Aldıkaçtı, Server Tanilli, Tarık Zafer Tunaya, Bülent Tanör gibi pek çok yazar Osmanlı-Türk anayasal gelişiminin başlangıcında Senedi İttifak'a işaret eder (Aldıkaçtı, 1982; Tanilli, 1990; Tanör, 2006; Tunaya, 1975; vd.)

II. Mahmut'un iktidarı döneminde özellikle yenicilerin 1826'da kaldırılmasını takip eden yıllarda muhtarlık teşkilatından yerel meclisler ve ilk

bakanlıklara, kolluk kuvvetlerinden seraskerliğe, ilk resmî gazeteden ilk nüfus sayımı ve posta teşkilatına, Tıbbiye ve Harbiye'nin açılışından Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine kadar idari, siyasi, sosyal, hukuki, askeri ve eğitime ilişkin birçok alanda modernleşme yönünde atılımlar yapıldı (Malhut, 2021: 312). Avrupa bilgi ve deneyimine sahip üst düzey bürokratların sahneye çıktığı bu dönemde Koca Mustafa Reşit Paşa öncülüğünde imparatorluğa yeni bir düzen getirilmeye ve Avrupa'nın demokratik yapısıyla, kişilerin hak ve özgürlüğüne yönelik görüşlerinin imparatorlukta karşılık bulunmasına çalışıldı (Anderson, 2010: 125; Lewis, 1970: 106-107.). Bu karşılığın nüvesi II. Mahmut'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Abdülmecid zamanında ortaya çıktı.

1 Temmuz 1839'da padişah olan Abdülmecid'in adet olduğu üzere imparatorluğa ve dünyaya ilan ettiği Hattı Hümayun, Gülhane Hattı Hümayunu veya daha yaygın olarak Tanzimat Fermanı olarak anılacaktı. Kamuoyunu Osmanlı tarafına çekmek ve Avrupalı devletlerin desteğini elde etmek (Davison, 2004: 121-122; Engelhardt, 1999: 13-14) bir tarafa bırakılırsa Tanzimat, Osmanlı modernleşmesi ve demokratikleşme sürecinde önemli bir kesit olacaktı.

Tanzimat Fermanı'nın hazırlanması ve uygulanmasında başat role sahip olan Mustafa Reşit Paşa'nın Londra ve Paris Büyükelçiliği sırasında edindiği bilgi ve deneyimlerin, Tanzimat Fermanı'nda tebaanın can, mal ve namus güvenliğinin güvence altına alınması ve yargılamalarda açıklık ve eşitlik getirilmesi esası dikkatte alındığında, Fransız Devrimi ardından kabul edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nden etkilenmiş olduğu ihtimalini doğurmaktadır (Karal, 1964). İslahat Fermanı ise Tanzimat Fermanı'nın devamı, destekleyicisi ve ileri taşıyıcısı konumundadır ve gayrimüslim tebaayla Müslüman tebaa arasındaki eşitlik sağlanarak din farkını ortadan kaldırılmıştır.

1856 tarihli İslahat Fermanı'nı içine alarak 1876'ya kadar uzanan Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı demokratikleşmesi hem ilerlemeye hem de yukarıdan tabana doğru yayılmaya devam etti. Kurumsallaşmanın ve bürokratikleşmenin yaşandığı, vilayet, arazi, eğitim, ticaret gibi pek çok nizamname ve kanunnamenin hazırlandığı bu dönemde yeni bir aydın sınıfı ortaya çıkarak gelişmeleri yönlendirecekti. Namık Kemal, Mustafa Fazıl, Ali Suavi, Ziya Bey gibi tanınmış kişilerden oluşan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, basın-yayın faaliyetleriyle edindikleri Avrupalı fikirleri yaymak ve eleştirdikleri keyfi ve baskıcı yönetimi değiştirmek için çabaladılar. Anayasalı ve meşruti bir yönetimin kurulmasında etkili oldular (Malhut, 2021: 315).

Hukuki biçimi açısından Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı birer fermanı ve Sened-i İttifak gibi iki yanlı bir işlem, misak, sözleşme değil, tek yanlıydı. Maddi anlamda Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı anayasal nitelikteydi. Şekli anlamda ise, bu fermanlar anayasal bir nitelik taşımamaktaydı (Gözler, 2000: 17-18; Tanör, 2006: 92-93).

Avrupa'daki fikir akımlarının benimsenmeye başlandığı Tanzimat Dönemi'nde meydana gelen gelişmelerin oluşturduğu alt yapı sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda tam anlamıyla ilk anayasa Kanun-i Esasi ile hayat buldu (Davison, 2005: 7). Aydın kesimin fikri ve yönlendirici etkisiyle Mithat Paşa başta olmak üzere üst düzey bürokratların desteğiyle imparatorluğun en buhranlı zamanlarından birinde 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi ilan edildi.

Balkan Buhranı'nın yarattığı kriz ortamında İstanbul'da Büyük Devletlerin katıldığı İstanbul Konferansı'nın açılış oturumuna denk getirilen Kanun-i Esasi içinde bulunulan kötü durumdan kurtulma ve dış baskıyı engelleme amacı taşırken öte yandan Osmanlı modernleşmenin ve Tanzimat döneminin getirilerinin demokratikleşme açısından o zamana kadar ulaştığı düzeyi gösteriyordu. Bununla birlikte yedi ay kadar geri giden çalışmalarıyla Kanun-i Esasi'yi hazırlamakla görevli komisyon Avrupa'da bilinen anayasa örneklerinin çoğunu inceledi. Osmanlı Devleti'ne yıllardır baskı malzemesi yapılan ıslahat istekleriyle konferansta gündeme getirilecek taleplerin çoğunu karşılayacağı düşünülen imparatorluğun ilk anayasası manidar zamanlamayla ilan edildi (Davison, 2005: 387; Karpas, 2006: 374; Lewis, 1970: 163; Ortaylı, 2001: 124; Tunaya, 1985: 28). Ancak Kanun-i Esasi konferansta ve uluslararası boyutta beklenen tesiri yaratamadı. Mithat Paşa, anayasanın önemi ve değerini layığıyla anlatmak, uygulama konusundaki samimiyeti garanti etmek ve özellikle İngiltere ve Fransa'nın desteğini alabilmek için güvendiği dostu ve çalışma arkadaşı Odyan Efendi'yi çeşitli temaslarda bulunmak üzere Avrupa'ya gönderdi (Malhut, 2021b).

İçinde bulunulan uluslararası boyuttaki çıkmazdan çıkışı sağlayamayan Kanun-i Esasi, 93 Harbi olarak anılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkışını engelleyemedi. II. Abdülhamit savaşın sonundaki barış girişimleri sırasında Meclis-i Umumi'nin yani Ayan ve Mebusan Meclislerinin tatiline karar verdi. 20 Mart 1877 tarihinde açılan Meclis-i Mebusan, birinci devrede 56 ikinci devrede ise 29 toplantı yaptı ve II. Abdülhamit, Kanun-i Esasi'nin 7. maddesi uyarınca meclisi 14 Şubat 1878'de tatile soktu (Tanör, 2006: 155; Tunaya, 1985: 328; Us, 1954). Böylece I. Meşrutiyet dönemi son bularak meşrutiyet yeniden ilan edilinceye kadar yaklaşık 30 yıl sürecek II. Abdülhamit'in mutlak iktidarı başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun demokratikleşme sürecinde önemli bir kesiti ifade eden I. Meşrutiyet döneminde padişahın yetkileri ilk kez bir anayasa ile kısıtlandı. Kanun-i Esasi hem şekli anlamda hem de maddi anlamda bir anayasaydı (Gözler, 2000: 25). Ancak bir anayasanın genel karakterlerini taşımasına rağmen Kanun-i Esasi, Tunaya'ya göre gerçek anlamda bir anayasa olmaktan uzaktı (Tunaya, 1975: 327). Tanör de Kanun-i Esasi'yi meşrutiyet düzenine geçişten çok mutlakiyetten çıkış olarak değerlendirmektedir (Tanör, 2006: 149).

İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi tabandan gelen bir istek ve baskı sonucu ortaya çıkmayan anayasal düzen padişahın sunduğu lütufların uzantısıydı. Kanun-i Esasi'nin ilke ve niteliklerine bakıldığı zaman padişahın yetkilerinin halen çok fazla olduğu ve padişahın yetkilerinin anayasaya eklendiği görülür. Kanun-i Esasi'ye göre bir yasanın kabul edilmesinde izinden onaya kadar padişah belirleyicidir. Örneğin bir yasa tasarısı önce padişahın izniyle onaya sunulur. Padişah istemezse tasarı meclise giremez. Eğer bir yasa tasarısı izinden geçip meclise girse dahi son olarak yine padişahın onayıyla kabul edilir. Yani alınan hiçbir karar padişahın isteğine aykırı olamaz. Zaten padişahın tabiiyeti altında bulunan Ayan ve Mebusan Meclisi'nden, Ayan Meclisi'nin tüm üyeleri padişah tarafından seçilirdi. Meclis üyelerinin yeminlerinden biri de padişaha sadakatti (Tanör, 2006: 149-150).

3.-7. maddelerde hak ve yetkileri garanti altına alınan padişah kutsaldı ve alınan kararlarda bir mesuliyeti yoktu. 113. madde ise anayasanın en tartışmalı maddelerinden biriydi. Çünkü bu maddede sadece polis soruşturması sonucu hükümetin emniyetini ihlal eden kişilerin yargılama olmadan sürgüne gönderilmesinin önü açılyordu (anayasa.gov.tr). Kanun-i Esasi'nin mimarı sayılan Mithat Paşa anayasanın ilanından birkaç ay sonra sadareten azledilerek 113. madde uyarınca sürgüne gönderildi.

Olumsuz ve eksikliklerine rağmen Kanun-i Esasi ile birlikte Osmanlı tebaası ilk defa seçme seçilme hakkı kazanarak ülke yönetimine katıldı. Tanzimat döneminde açılan taşra idare meclisleri ile vilayet meclislerinde deneyim sahibi olan birçok mebus, yeni sisteme uyum sağlamakta zorlanmadı (Ortaylı, 2001: 161-162). I. Meşrutiyet dönemi kısa sürüp uzun bir kesintiye uğramış olsa bile Osmanlı aydınları ve tebaası bir kere yönetime ortak olmanın ne demek olduğunu öğrenmişlerdi.

I. Meşrutiyet döneminin Osmanlı modernleşmesi ve demokratikleşmesinde bıraktığı izler ve gelinen noktada ulaşılan olgunluk

meşrutî idarenin tekrar talep edilmesinin itici gücünü oluşturdu. İmparatorluk sınırları dışında Londra, Paris, Cenevre ve Mısır gibi çeşitli şehirlere yayılan ve genellikle basın-yayın yoluyla II. Abdülhamit'in yönetimine karşı yükselen eleştirel sesler imparatorluk içindeki gizli örgütlenmelerle kuvvetlenerek Balkanlarda bulunan 3. Ordu'daki askerlerin katılımıyla örgütlenmesindeki son hali aldı.

II. Abdülhamit'in istibdat olarak niteledikleri yönetimini eleştiren ve İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşen muhalefet adalet, özgürlük ve meşrutîyetin getirilmesini arzuluyordu. İttihat ve Terakki'nin baskısı ve zorlamasıyla Padişah II. Abdülhamit, 23 Temmuz 1908'te ilan edilen meşrutîyeti kabul etti. Böylece Osmanlı İmparatorluğu tarihinde II. Meşrutîyet olarak anılan yeni bir dönem başladı (Ahmad, 2004; Akşin, 2006; Hanioglu, 1986; Mardin, 2007). 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutîyet'in ilanıyla birlikte Kanun-i Esasi yeniden işlerlik kazandı. Kanuni Esasi II. Abdülhamit'in iktidarı zamanında devlet yıllıklarında (salnamelerde) her yıl yayımlanmıştı ama bu dönem zarfında anayasa uygulanmamıştı (Tunaya, 1975: 329). Tatile gönderilen meclis ise yapılan seçimlerin ardından 17 Aralık 1908 tarihinden tekrar açıldı.

Osmanlı demokratikleşme sürecinde Avrupa'daki devrimlere en çok benzeyen gelişme II. Meşrutîyet'in ilanıdır. II. Meşrutîyetin ilanını "*1789 Fransız Devrimi'ni örnek alan 'geç kalmış' burjuva devrimi*" olarak nitelendiren Kansu'ya göre bu olayın bir devrim olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur (Kansu, 2002: 1-34). Fransız Devrimi'ndeki gibi geniş halk kitlelerin talep ve isteği sonucu tabandan yükselen bir eylem olmasa da Osmanlı tarihi içinde tabana en çok yayılmayı başarmış örnek II. Meşrutîyet'ti. İstek ve talepler padişaha zorla kabul ettirilmişti. Bir devrime nazaran çatışmasız ve kansız sonuçlanan olayın sonunda padişah tahta oturmaya devam etti ve görünürde kendi rızasıyla meşrutîyeti ilan ettiği imajını korumaya çalıştı. II. Abdülhamit, 31 Mart Vakası sonrasında 27 Nisan 1909 tarihinde hal edilecekti.

31 Mart Vakası'nı takip eden aylarda Kanun-i Esasi'de ciddi değişiklikler yapıldı. Ağustos 1909'da yapılan düzenlemeyle Kanun-i Esasi'nin 21 maddesi değiştirildi, 1 madde kaldırıldı ve anayasaya 3 yeni madde eklendi (anayasa.gov.tr; Gözler, 2000: 38; Tanör, 2006: 192). Yapılan değişiklikler o kadar önemliydi ki yeni bir anayasa anlamına gelecek şekilde "*1909 Anayasası*" olarak da ifade edildi. Padişahın mutlak idaresini pekiştiren 3.-7. maddelerdeki değişikliklerle padişah artık Meclis-i Umumi'de anayasaya bağlılık yemini edecek (m.3), ödenekleri yasaya bağlanacak (m.6) ve Meclis-i

Umumi'yi keyfe göre değil "miadında küşad ve tatil" edecekti (m.7). En tartışmalı maddelerden olan 113. maddede padişahın sürgüne gönderme yetkisi kaldırıldı. 54. maddede ise padişahın mutlak veto yetkisi elinden alındı. Bu değişikliğe göre meclisten çıkan yasa tasarısını padişah geri gönderdiğinde bu tasarı mecliste üçte iki çoğunlukla kabul edildiğinde padişah yasayı onaylamak zorundaydı (anayasa.gov.tr; Tanör, 2006: 192-194).

1909 değişiklikleriyle Kanun-i Esasi'de Osmanlı tebaasının temel hak ve özgürlükleri de düzenlendi. Kanunu Esasi'nin 8. ve 26. maddeleri arasında "*Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi*" başlığı altında düzenlenen temel hak ve özgürlükler şunlardı: Vatandaşlık hakkı (m.8), kişi hürriyeti (m.9), kişi güvenliği (m.10), ibadet hürriyeti (m.11), basın hürriyeti (m.12), şirket kurma hürriyeti (m.13), dilekçe hakkı (m.14), öğretim hürriyeti (m.15), eşitlik ilkesi (m.17), devlet memurluğuna girme hakkı (m.19), mali güce göre vergi ilkesi (m.20), konut dokunulmazlığı (m.22), kanuni hakim güvencesi (m.23), müsadere, angarya yasağı (m.24), vergilerin kanuniliği ilkesi (m.25), işkence yasağı (m.26) (anayasa.gov.tr). Birçok alanda yapılan düzenlemeler sosyal ve kültürel hayatın değişim ve gelişimini sağladı. Bununla birlikte siyasi partiler, sosyal nitelikli cemiyetler, örgütler, sivil toplum kuruluşları, dernekler, sendikalar açıldı (Tunaya, 1984). II. Meşrutiyet döneminde ekonomiye yönelik milli bir iktisat politikası gelişti. Ayrıca Türkçülük fikir akımının güçlendiği bu dönemde Türk-Müslüman unsuru önem kazandı (Malhut, 2021: 317).

1909 değişiklikleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun rejimi meşruti parlamenter bir monarşi durumunu aldı ve mutlak monarşiden kesin olarak çıkılarak sınırlı/kısıtlı bir monarşi dönemine girildi. Yasama yetkisi halkın temsilcilerinin oluşturduğu yasama organına devredildi; yürütme yetkisi yasamanın güvencesi altında bulunan hükümete bırakıldı. Padişahın yasama ve yürütme sahasındaki yetkileri sembolik bir düzeye indirildi (Gözler, 2000: 41)

1909 değişiklikleriyle daha demokratik bir siyasal yönetim hayata geçirildi. Egemenlik saltanat makamında olmasına karşın egemenliğin kullanılmasında halkın ortaklığı daha belirginleşti. II. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebusan görüşmeleri ve tartışmaları incelendiğinde demokratik yaşamdaki gelişimin ve parlamenter olgunlaşmanın izleri kendisini gösterecekti (Malhut, 2011).

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan modernleşme ve demokratikleşme aşamalarının geldiği son noktaydı. Ancak

halen saltanatın kutsal bir makam olarak etkisini sürdürmesi, tam anlamıyla anayasal bir düzenin sağlanamaması ve demokratik yaşamın geniş kesimlere yayılarak benimsenmesi ve uygulanması konusundaki eksikliklere rağmen Osmanlı mirasına eklenen bu gelişim ve ilerlemeler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve sonrasında gerçekleştirilecek köklü reformlar ve demokratikleşme hareketlerinin temelini oluşturdu.

SONUÇ

Avrupa'nın modernleşme süreci ve demokratik gelişimi tek bir model ya da benzer gelişim çizgisi üzerinden gerçekleşmedi. İngiltere örneğinde bu süreç 1215'e kadar uzanan tarihiyle evrimsel olarak uzun ve yavaş bir gelişim seyri izlerken Fransa'da birçok çabadan sonra 1789 tarihli Fransız Devrimi ile demokratik gelişim daha hızlı ve keskin oldu. Buna rağmen Avrupa'nın geçirdiği dönüşüm itibarıyla içinde benzerlikler de barındırıyordu. Avrupa'nın Ortaçağ'dan çıkıp yeni bir çağ başlatmasında etkili olan kent yaşamının canlanması, Rönesans, Coğrafi Keşifler, Reform ve Aydınlanma gibi gelişmelerin oluşturduğu alt yapı üzerinde Modern Avrupa yükselişe geçti. Avrupa'nın sanayileşmesi, üretim ve ticaretle zenginleşmesi, kentleşme ve kentlileşmesiyle sınıfsal bir yapı oluşturması, feodal yapı ve kilisenin toplumsal hayattaki öncü rolünün kırılması, burjuva sınıfının doğuşu, kültürel ve bilimsel mirasa adına yazdıracak aydınlar yetiştirmesi, okur-yazar oranlarını arttırması gibi demokratikleşmeye gidecek yolu açması bakımından Osmanlı'dan ayrılıyordu. Osmanlı'nın bu gelişmeleri tam olarak yakalayamamış olması Osmanlı'nın demokratikleşme serüvenindeki eksikliklerinin ve olumsuzluklarının ardında bulunan başat nedenlerdendi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun demokratikleşme süreci Avrupa örneğinde ele alınan İngiltere ve Fransa'dan farklıydı. Osmanlı'nın Avrupa'da olduğu gibi feodal toplum yapısı ve aristokrat sınıfı yoktu. Yine Avrupa'da olduğu gibi etkinliğinin azaltılması gereken bir ruhban sınıfı, yönetimi etkileyecek bir burjuva sınıfı ya da hak ve özgürlük talebinde bulunacak bir işçi sınıfı da bulunmuyordu. Osmanlı demokratikleşme süreci İngiltere'de olduğu gibi uzun bir zaman dilimini içine alan evrimsel bir model değildi. Fransa'da olduğu gibi bir devrimle de meydana gelmedi.

İngiltere ve Fransa örneklerinde belirtildiği üzere bu gelişme farklı zamanlarda ve farklı şekillerde ortaya çıktı. Ancak ortak olan noktalardan biri Avrupa'da modernleşmenin bir sonucu olarak demokratikleşmenin yerleşmesiydi. Demokrasi ile modernleşme arasında güçlü ilişki bulunuyordu. Ülkelerin zenginliği, refahı, sanayileşmesi, kentleşmesi, eğitim seviyesi gibi

modernleşme karakterleri demokrasiyle yakında bağlantılıydı (Hague ve Harrop, 2014: 64). Osmanlı'nın modernleşmenin geç başlaması ve Avrupa'yı yakalama çabalarının yavaş ve yetersizliği ile Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıl boyunca uğraşmak zorunda kaldığı pek çok iç ve dış sorun demokratikleşme için gerekli zeminin hazırlanmasını geciktirdi ve güçleştirdi.

Osmanlı İmparatorluğu II Mahmut döneminde özellikle yeniçerilerin kaldırılmasıyla modernleşme çabalarına hız verdiği zaman bir taraftan milliyetçilik akımının (Yunan İsyanı), diğer taraftan iç sorunların (Kavalalı Mehmet Ali İsyanı) yükü altında eziliyordu. 1838'de kabul ettiği Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi sonucu kötü giden ekonomi ağır bir darbe daha yedi. 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında ilk dış borç alındı ve 20 sene içinde borçların faizini bile ödeyemeyecek duruma düşen Osmanlı yönetimi 1875'te moratoryum ilan ederek iflasa sürüklendi ve 1881'de Düyun-ı Umumiye İdaresi kuruldu. 1876'da Balkan Buhranı olarak anılacak ve 3 yıl sürecek olaylar patlak verdi. Kanun-i Esasi bu zor zamanlar yaşanırken ilan edildi.

Sorunların yoğunlaştığı zamanlarda modernleşme ve demokratikleşme atılımlarının yapılması tesadüf değildi. Bu konuda Avrupa'nın takibi ve etkisi başat olmakla birlikte Avrupalı devletlerin desteği, teşviki ve yönlendirmesinin yanı sıra baskısı, zorlaması hatta Osmanlı üzerindeki çıkarları da sürece yön verdi. Tanzimat, Islahat veya Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı'nın kendi içinde geçirdiği bir dönüşümün uzantısıydı ama aynı zamanda kötü gidişata çare olarak düşünülen çözümlerdi. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun kronikleşen problemleri aşılamadı.

Modernleşme çabalarında görüldüğü gibi Osmanlı demokratikleşmesi de yukarıdan aşağıya yani padişahın müsaadat-ı şahaneleri ile sınırlı şekilde kendisinin bahsettiği veya kabul ettiği ihsanlar çerçevesinde yolculuğuna başladı. Üst düzey bürokratların ve ardından aydın kesimin süreç içerisinde etkinliğinin artmasıyla demokratik gelişim belirginleşti ve imparatorluğun son zamanlarında sınırlı şekilde tabana kadar inmeyi başardı. İdeal demokrasi tanımındaki haliyle halkın halk için, halk tarafından yönetilmesi anlayışı ise tam olarak karşılığını bulamadı. Süreç üst düzey bürokratların ve küçük bir aydın kesimin çabalarıyla şekillendiği için ekonomik meselelerde köylülerin ve alt tabakadaki tebaanın menfaatleri ve hayat şartları geri planda kaldı. XX. yüzyıl başında İttihat ve Terakki milli bir ekonomi için çabalamasına rağmen Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik şartlar ve dışa bağımlı ekonomisi ciddi atılımlarla iyileştirilemedi (Karpat, 1996: 86-87).

Osmanlı'nın demokratikleşme aşamalarında Avrupa'nın izlediği yolların izleri silik bir şekilde görülmektedir. Mesela biraz da zorlamayla

Şer'i Hüccet ve Sened-i İttifak ile başlayan demokratikleşme çabalarının bir yüzyılı aşkın bir zaman zarfında ilerlemesi İngiltere'deki gibi evrimsel bir gelişimi andırırken II. Meşrutiyet'in ortaya çıkışında yaşananlar açısından Fransız Devrimi'nin izleri kendini gösterir. Ancak iki model de Osmanlı demokratikleşmesini açıklamak için tam olarak uygun değildir. Osmanlı'nın demokratik gelişimi Batılılaşma temelinde ama kendine özgü bir gelişim çizgisinde ilerlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu demokratikleşme açısından Avrupa'daki örneklerle karşılaştırıldığında nihai hedefe ulaşması bakımından başarılı sayılamaz. Yine de demokratikleşme konusunda kat ettiği yol ve her aşamada biraz daha çehresini değiştirmesi bakımından ilerleme sağlanmış, II. Meşrutiyet döneminde padişahın yetkilerinin kısıtlanması, halkın yönetime katılımının artması, Meclisi Mebusan'daki tartışmalar ve faaliyetler, grevler, sivil toplum örgütleri gibi örneklerle değişim hızlanmıştı. Nihayetinde Osmanlı zamanında temelleri atılan gelişmeler neticesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte pek çok alanda olduğu gibi demokratikleşme açısından da köklü bir değişim gerçekleştirilerek çağını yakalama konusunda ciddi atılımların önü açılmıştı.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları M. A. ve Köker, L. (1991). *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Ahmad, F. (2004). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. (Yavuz N. Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akşin, S. (2006). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Aldıkaçtı, O. (1982). *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul: İstanbul Üni. Hukuk Fak. Yayınları.
- Anderson, M. S. (2010). *Doğu Sorunu (1774-1923) Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Eser, İ. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2010). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınevi,
- Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Berkes, N. (1973). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Cihangir, M. (2007). *İngiliz Aydınlanmasının Düşünsel ve Dinsel Kökenleri*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üni. SBE, Ankara.
- Çam, E. (1982). *Devlet Sistemleri*, İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi.
- Çitak, Z. (2006). “Fransa’da Laiklik ve Milliyetçilik: 1905 Kilise-Devlet Ayrılığı Yasası”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, 38, 145-160.
- Davison, R. H. (2004). *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*, (Moralı, M. Çev.). İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Duverger, M. (1977). *Batı’nın İki Yüzü*, (Eroğul, C ve Sağlam, F. Çev.), Ankara: Doğan Yayınevi.
- Engelhardt. (1999). *Tanzimat ve Türkiye*, (Ali Reşad. Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Göze, A. (1989). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Gözler, K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Gürbüz, Y. (1987). *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Hague, R ve Harrop, M. (2014). *Siyaset Bilimi, Karşılaştırmalı Bir Giriş*, (Yıldız, İ. vd., Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1986). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hill, C. (2005). *1640 İngiliz Devrimi*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hocaoğlu, D. (1994). “Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi”, *Türkiye Günlüğü*, 29.
- Hocaoğlu, D. (1998). “Geçmişten Günümüze Etkileriyle Fransız İhtilali”, *Zaman*. http://www.durmushocaoğlu.com/data/yazipdf/DHocaoğlu_119_Fransiz_Ihtilali.pdf?rnd=1516707658 (Son erişim, 20.10.2022).
- <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/#:~:text=MAD DE%20113.%2D%20M%C3%BClk%C3%BCn%20bir%20cihetinde,idarei>

- %20% C3%B6rkiye)%20il% C3%A2n% C4%B1na%20hakk% C4%B1%20var d% C4%B1r. (Son erişim, 20.10.2022).
- Karal, E. Z. (1964). “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, XXVIII (112), 581-601.
- Karpat, K. H. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller*, İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Karpat, K. H. (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. (Özdemir, D. Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Lewis, B. (1970). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Kıratlı, M. Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Malhut, M. (2011). *Meclis-i Mebusan'da İmtiyaz Sorunu ve Tartışmaları (1908-1914)*. Antalya: İlkim Ozan Yayınları.
- Malhut, M. (2021). “Osmanlı-Türk Modernleşmesi ve Modernleşme Aşamalarının Değerlendirilmesi”, *Sanat ve Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı*, (Nagihan Çetin vd., Ed.). Çanakkale: Paradigma Akademi, 2021, 297-325.
- Malhut, M. (2021b). “Odyan Efendi ve Gizli Görevi: Midhat Paşa'nın Talimatıyla Kanun-i Esasi ve İstanbul Konferansı İçin Paris ve Londra'da Destek Arayışı” *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 99-129.
- Mardin, Ş. (2007). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moore Jr, B. (1989). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Ankara: Verso Yayınları.
- Nitas, K. (2003). “Fransa Yönetim Sistemi”, *Yirmi Birinci Yüzyılda Yönetim*, Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı Yayını.
- Onar, E. (1995). “Dünyada Parlamento Kavramının Doğuşu, Gelişimi ve Günümüzdeki Görünümü”, *Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı*, TBMM Ankara: KSYK Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Roberts, J. M. (2016). *Avrupa Tarihi*. (Aytuna, F. Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Roskin, M. G. (2007). *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür*, (Seçilmişoğlu, B. Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Russell, B. (1973). *Batı Felsefesi Tarihi, Modern Çağ-Yakın Çağ*, (Sencer, M. Çev.). İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Soboul, A. (1969). *1789 Fransız İnkılabı Tarihi*, (Hulusi Ş, Çev.) Cem Yayınevi, İstanbul, 1969.
- Sombart, W. (2008). *Burjuva, Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, (Adanır, O. Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları,
- Şahin, M. (2003). “İngiliz Püritenizmi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (15), 105-120.

- Tanilli, S. (1990). *Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş*, Ankara: Say Yayınları.
- Tanör, B. (2006). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul: YKY.
- Thomson, D. (1940). *The Democratic Ideal in France and England*, Cambridge at the University Press.
- Tunaya, T. Z. (1975). *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul: Sulhi Goran Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (1984). *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt:I, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1985). “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:1, İstanbul: İletişim Yayınları, 27-39.
- Us, H. T. (1954). *Meclis-i Meb’usan 1293-1877*, II. Cilt, İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa Kütüphanesi.
- Uyar, H. (2014). “Utangaç Modernleşme’den Köktenci Modernleşme’ye: Osmanlı Modernleşmesi ile Kemalist Modernleşme Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin 90. Yılına Armağan*, (Üreten H. vd., Ed.). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2014, 171-184.

BÖLÜM 7

TÜRKİYE'DE HASTALIK VE SAĞLIĞIN REKLAMLARDA GÖRÜNÜMÜ (1929-1960)*

Arş. Gör. Dr. Elif AŐCI¹

¹Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,. (elifasci@sdu.edu.tr)
Orcid ID 0000-0003-2955-0447

*Bu makale “Reklamlarda Türkiye'nin Toplumsal Değişimi (1929-1960)” Doktora çalışmasından üretilmiştir.

GİRİŞ

Son yıllarda tarih araştırmalarına katkı sağlayan unsurlar çeşitlenmiştir. Bu unsurlardan biri olan reklamlar, resmi kayıtları destekler nitelikte olması, incelenen dönemin özelliklerini taşıması sebebiyle tarih ile ilişkili olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Reklamın bir ürünü veya hizmeti satmak üzere tasarlanan ikna edici mesajlar olması,² içeriğinde abartılı, yönlendirici ve yanıltıcı özellikleri taşıması tarihçilerin bu kaynağa mesafeli yaklaşmasına neden olmaktadır. Öte yandan reklamlar ikna yöntemini kullanırken toplumun kültürünü, psikolojisini ve mevcut ihtiyaçlarını dikkate almak zorundadır. Bu yönü ile reklamlar dönemin koşullarını yansıtır niteliktedir.³ Özellikle cumhuriyet dönemi gerçekleşen değişimlerin izleri sürülürken reklamlar toplumun ihtiyaçlarına hizmet eden ürünlerin tanıtımında önemli rol oynamıştır. Cumhuriyet dönemi hastalıkla mücadelede toplumu bilinçlendirmek, toplumun ihtiyacı olan sağlık koşullarına ulaştırabilmek için devletin bireye ulaşım aracı konumundadır. Bu çalışmada da reklamlar, toplumun kültürel yapısını ve ihtiyaçlarını yansıtan, dönemin koşullarına göre şekillenen ve devlet uygulamalarını halka benimsetmeye destek sağlayan bir araç olarak ele alınmıştır. Çalışma siyasi ve ekonomik değişimler ile birlikte reklamın yazılı basında etkin olduğu 1929-1960 yılları arası dönemi kapsamakta, ulusal ve yerel basından sağlık alanına dair örnek reklamları içermektedir.

1. SAĞLIK VE HASTALIK KAVRAMLARININ DEĞİŞİMİ

Sağlık kavramının geçmişten günümüze birçok tanımı yapılmıştır. Çoğunlukla hastalığın yokluğu sağlık olarak tanımlanmıştır. Fakat sadece hastalığın olmayışı sağlık kavramı için yetersiz kalmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü sağlığı, kişinin ruhsal, fiziksel ve sosyal yönden tam bir iyilik haline kavuşması şeklinde daha geniş bir tanımlama ile yapmaktadır. Duygusal, zihinsel ve bedensel iyilik halini çevre, davranış, kalıtım ve sağlık hizmetleri doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir.⁴

Sağlık ve hastalık kavramları düşünüldüğünde öncelikle akla gelen tıp alanıdır. Bu algıya göre de hastalıklar biyolojik sorunlar olarak

² Erol Mutlu, *İletişim Sözlüğü*, Ütopya Yayınevi, İstanbul 2017, s.242.

³ Cumhuriyetin ilk yıllarında reklamcılığın niteliği ilancılığa yakındır. Tanıtım ve bilgi verme özelliği ağır basar. Ayrıca yabancı markalar reklamlarda yer alırken akılda kalıcı olması için daha çok söyleniş tarzı nasıl ise reklamda o şekilde yer almaktadır.

⁴ Yunus Emre Öztürk -Ramazan Kıraç, "Sağlık ve Hastalık", Scientific Developments, Ed. Mehmet Dalkılıç, Gece Akademi, Ankara 2019, s.382.

görüldüğünden çözümleri de bu alanda aranmaktadır. Oysa sağlık ve hastalık tıbbi olduğu kadar sosyal ve kültürel alanı da ilgilendirir. Modern Batı tıbbi da dâhil olmak üzere bütün sağlık sistemleri kendi tarihinin bir ürünü olup, belirli bir çevresel ve kültürel bağlamda ortaya çıkar⁵. Sağlık evrensel bir kavram olmasına rağmen farklı kültürel değer ve normlara sahip toplumlarda ya da aynı toplumda zaman içerisinde sağlık ve hastalık tanımlamalarında değişiklikler olabilmektedir. Sağlık ve hastalık kavramları kültürel ve toplumsal olarak tanımlandığında kültürler neyin sağlıklı, neyin normal olduğuna ilişkin kabuller bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Batı toplumlarının son üç yüzyıllık gelişmesi sonucunda ortaya çıkan modern tıp öncesinde hastalıklarla ilgilenen kurum aile olmuştur. Bunun yanında, hastalıkları doğal ve büyülu ilaçların karışımı ile tedavi eden, uzmanlaşmış şifacılar bulunurdu. Batılı olmayan kültürlerin çoğunda bu tedavi usulleri halen devam etmektedir. Modern tıbbı da eşlik eder durumdaki bu tedavi yöntemleri alternatif tıp olarak tanımlanmaktadır.⁶

Tarihsel süreç içerisinde, sosyal, politik ve ekonomik alanda toplumsal değişimler yaşanırken tıp alanında da gelişmeler olmuştur. Tüm bu değişimlerin etkisi ile ortalama yaşam süresi uzarken; hastalık türleri, hastalık nedenleri ve hastalığa özgü tedavi şekilleri de önemli ölçüde değişiklik geçirmiştir.⁷ Bu değişimler neticesinde sağlık ve hastalığa anlamını veren ise toplum ve toplumun onu algılayış biçimi olmuştur. Örneğin şişmanlık geçmişte arzu edilen, istenilen ve zenginlik göstergesi iken, günümüzde bir hastalık olarak kabul edilmektedir. Değişen yaşam koşullarına bağlı olarak yeni hastalıklar tanımlanmakta ve bazı hastalıklar geçmişte kalmaktadır.⁸

19. yy'da yoksulluk hastalıkları olarak bilinen enfeksiyon hastalıkları yaygındır. Tifo, dizanteri, kolera gibi hastalıklar önemli ölçüde beslenme yetersizliği, olumsuz çevre koşulları ve tedavi olanaklarının olmaması nedeniyle kısa sürede salgınlar yoluyla çok sayıda kişinin ölmesine neden olmaktadır. Günümüzde ise zenginlik hastalıkları olarak bilinen kronik hastalıklar yaygınlaşmıştır. Yaşam biçiminin değişimine bağlı olarak aşırı beslenme, hareketsiz bir yaşam sürme, sigara kullanımı, alkol ve ilaç

⁵ Ömer Aytaç-Muzaffer Çağlar Kurttaş, "Sağlık - Hastalığın Toplumsal Kökenleri ve Sağlık Sosyolojisi" Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. 25, S.1, s.231.

⁶ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Yayına Haz. Cemal Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2008, s.301.

⁷ Ayşe Tekin, "Sağlık-Hastalık Olgusu ve Toplumsal Kökenleri (Burdur Örneği)", (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2007, s.1.

⁸ Aytaç-Kurttaş, a.g.m.,247.

bağımlılığı, stresli iş ve yaşam koşullarının neden olduğu kalp-damar hastalıkları, diyabet, kanser gibi hastalıklar sıklıkla görülmektedir. Tıp alanındaki gelişmeler enfeksiyon hastalıklarını azaltmış, ancak kronik hastalıklar artmaktadır. Sağlık ve hastalıkla ilgili olarak gözlenen bu değişikliklere paralel olarak, sağlık kavramı hastalık kavramına göre daha fazla önem kazanmış; toplum içerisinde hastalıkların tedavisinden çok hastalanmadan önce bireyleri koruma ve sağlığın geliştirilmesi kavramları öne çıkmıştır.⁹

2. Türkiye’de Hastalıklarla Mücadele

Hastalıklarla mücadele edebilmek sağlık alanında bilgi birikimini ve bu alanda hizmet verebilecek teşkilatlanmayı gerektirir. Türk toplumunda sağlık ve hastalığa dair bilgiler de tıp tarihinin gelişimine paralellik göstermektedir. Eski Türklerde yaşam tarzlarına uygun, basit ve halk hekimliğine dayanan uygulamalar mevcuttur. Anadolu Selçuklulardan itibaren başlayan sağlık yapılanması Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Hekimliğin usta çırak ilişkisi içerisinde yürütülmüş ve sağlık hizmetlerinin vakıflar aracılığı ile sağlanmıştır. Anadolu’nun birçok şehrinde Darüşşifa, Darüssihha, Bimaristan, Maristan ve Bimarhane yapılmıştır. Bu sağlık sistemleri de hekimbaşına bağlı olmuştur. Osmanlıda sağlık sistemi saray ve orduya yönelik olmuş, vakıflara bağlı olan hastaneler dışında toplum serbest çalışan ücretli tabiplerden hizmet almıştır. 19.yüzyıldan itibaren sağlık alanında batıya yöneliş ile birlikte toplum sağlığı ile ilgilenilmeye başlanmış, nezaretler kurulmuş, hekimlik için tıp mezunu olma şartı getirilmiştir. Yaygın sağlık hizmetleri verilmek üzere tabipler görevlendirilmeye başlanmıştır. Ayrıca 1854’ten sonra sağlık hizmetlerinde belediyelerde görev almış sağlık personelinin atama ruhsat verme iş yeri açma gibi işleri yürütmüşlerdir.¹⁰

Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele’nin ardından savaşların getirdiği maddi ve manevi çöküntülere yoksulluk ve bulaşıcı hastalıklarda eklenmişti. 1920’de Meclis açılır açılmaz bu sorunları çözmek için uğraşmaya başlamış, sağlık teşkilatının yeniden kurulması, sağlık hizmetlerinin köylere kadar götürülmesi, sağlık personeli yetiştirilmesi, sıtma, verem, trahom, çiçek, kızıl, frengi başta olmak üzere bütün bulaşıcı ve sosyal hastalıklarla mücadele

⁹ Tekin, a.g.t, s.1.

¹⁰ Umut Beylik,-İbrahim Halil Kayral-Ümit Çıraklı, “13. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türk Sağlık Sisteminin Gelişim Süreci Üzerine Bir Derleme”, *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, C.2, S.4, s.186.

edilmesi için çalışmıştı. Ayrıca ihtiyaç olan aşı, serum ve diğer ilaçları üretecek müesseselerin kurulması da öncelikli sağlık politikaları arasındaydı.

Cumhuriyetle birlikte başta enfeksiyon hastalıkları olmak üzere toplum sağlığına dair pek çok sorunla baş edilmek zorunda kalınmıştır. Birinci dünya savaşı sonrasında Nüfusu 13 milyon olan ülkenin %50'ı sıtma¹¹ üç milyona yakın trahom¹² bir milyonu veremli olduğu tahmin edilmekteydi. Hastalığa yakalanmada fakirlik ve sefalet önemli bir sebepti ayrıca temizlik kurallarına uyulmaması da hastalığı yaygınlaştırmaktaydı.¹³ Anadolu'nun pek çok yerinde çiçek, kızıl, frengi hastalıkları da görülüyordu. Bu durumda öncelikle sağlık sisteminin halka ulaşması ve örgütlenmesinde hızlı girişimlerde bulunulmuştur.¹⁴ Bunun için 1920'de TBMM'nin açılışının hemen ardından Sağlık Bakanlığı kurulmuş, 1923–1937 yıllarını kapsayan Cumhuriyetin ilk döneminde sağlık sektörüyle ilgili temel kanunlar çıkarılmış, koruyucu halk sağlığı hizmetlerine önem verilerek, bulaşıcı hastalıklarla mücadele programları uygulanmıştır. 1938–1960 döneminde il ve ilçelerde sağlık merkezlerinin sayısı artırılmış ve hastanelerin yönetimi yerel yönetimlerden Sağlık Bakanlığı'na devredilmiştir. Bu dönemde çıkarılan Türk Tabipler Birliği Kanunu (1953), Eczacılar ve Eczaneler Kanunu (1953), Hemşirelik Kanunu (1954) gibi kanunlarla ve düzenlemelerle bazı tıp mesleklerinin hukuki altyapıları oluşturulmuştur. Sosyal güvenlik alanında da 1946'da Sosyal Sigortalar Kurumu ve 1950 yılında da Emekli Sandığı Kanunu yürürlüğe girmesi ile bireylerin sağlık hizmetleri güvence altına alınmıştır.¹⁵

2.1. Reklamlarda Sağlık Hizmetleri

Sağlık hizmetleri Cumhuriyet ile birinci derecede devletin görevi olarak görülmüş, ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında önceki dönemlerin usullerine de bir süre daha devam ettiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmetleri devlet, vakıf ve özel kişilerce sunulmaktaydı. İdari örgütlenmenin saray ve askeri olması sebebi ile sağlık hizmetleri de

¹¹ Söhrab Mustafayev, "Cumhuriyet Döneminde Sıtma ile Mücadele ve Yasal Düzenlemeler (1923-1946)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C6, S.2, s.1117

¹² Sadet Altay, "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı Ve Mücadele Çalışmaları (1924- 1938)", *CTAD*, C.12, S.23, s.173.

¹³ Fatih Tuğluoğlu, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.0, S.13-14, 2008, s.4.

¹⁴ Beylik- Kayral- Çıraklı, a.g.m, s.186.

¹⁵ Aysun Yılmaztürk, "Türkiye'de Sağlık Reformlarının Tarihsel Gelişimi ve Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın Küresel Niteliğinin Değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.1, s.178.

çoğunlukla saraya ve orduya yönelikti. Devletin sağlık işlerini düzenleyen tabip, cerrah ve diğer sağlık personelinin atama yetkisi Reis-ül Etibba (hekim başı) kurumundadır. Halk genellikle serbest çalışan tabip ve cerrahlardan hizmet almaktadır. Bunun yanında kimsesiz ve yoksullar için, padişah ve yakınlarının hayra yönelik olarak kurduğu hastane ve şifa evleri, askeri tabipler ve özel nitelikli vakıflarca da bir kısım sağlık hizmetleri verilmiştir. Gerek devlet ve hayır kurumlarınca ve gerekse özel kişilerce sunulan bu hizmetler ise İstanbul, Bursa, Edirne, Kayseri ve Selanik gibi büyük kentlerle sınırlı kalmıştır. Devlet, içme suları ve besin kontrolü, kanalizasyon ve ölü defni, çeşitli sosyal yardım hizmetleri gibi toplum sağlığını ilgilendiren konularda genellikle büyük kentlerde hizmet vermiştir. Yaygın kitlelere sağlık hizmeti sağlama konusunda devletin yetersiz kalması sağlık sorunlarının bilimdışı kurum ve davranışlarda aranmasına sebebiyet vermiştir.

19.yüzyılın sonundan itibaren sağlık alanında batı örnek alınmaya başlanmıştır. Böylece, devlet eliyle götürülen sağlık hizmetlerinin kapsamı genişletilerek, yaygın kitlelere de hizmet götürme anlayışının ilk adımları atılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 3 Mayıs 1920’de kabul ettiği 3 Sayılı Yasa ile, Sıhhiye ve Muavenatı İçtimaiye Vekaleti’ni kurarak, sağlık hizmetlerini ayrı bir bakanlıkça yürütülen, asli bir devlet görevi haline getirmiştir. TBMM Hükümeti’nin 1921’de ilk sağlık bakanı olarak atadığı Dr. Adnan Adıvar ve 1937’de Dr. Refik saydam sağlık hizmet ve örgütünün kurulmasında önemli rol oynamıştır. Sağlık personellerinin yetişmesi ve sayısının artırılması da önemli olmuştur. Özellikle ülkenin ihtiyacı olan hekim ve hemşirelik mesleğini teşvik devlet politikası olmuştur.¹⁶

Modern tıp eğitimi ve hekim yetiştirilmesi konusunda Üniversite reformu ve Alman hocaların İstanbul Üniversitesi’nde ve tıp fakültesinde çalışmaya başlamasıyla Türkiye büyük bir atılım yapmıştır. Bu hocaların yetiştirdiği Türk tıp hocaları sayesinde tıp eğitimi Avrupa ve dünya standartlarına kavuşmuştur. Batı eğitim sistemini benimseyen tıp fakültelerinde yetişen hekimlerin çalışmaları ve devletin düzenlediği programlar sayesinde, sağlık alanında büyük gelişmeler kaydedilmiştir.¹⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarında pek çok hastalıkla mücadele edilmesi, hastane kapasitelerinin yetersizliği gibi sorunlar olduğu bilinmektedir.¹⁸ Bu

¹⁶ Recep Akdur, Sağlık Sektörü: “*Temel Kavramlar Türkiye ve Avrupa Birliği’nde Durum ve Türkiye’nin Birliğe Uyumu*”, Ed. Çağrı Erhan, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Ankara 2006, s.24.

¹⁷ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi, Üçer Matbaacılık, İstanbul 2016, s.333.*

¹⁸ 6 Nisan 1929 Milliyet- Gazetede Veremle Mücadele Cemiyetinin Toplantısında Konuşulanlar Hakkında Bilgiler Verilmiştir. “Vereme karşı mücadele şiddetlenecek Adana

gibi sorunlar karşısında iyi nitelikte doktor bulmak ve ondan hizmet almanın önemi oldukça artmaktadır.¹⁹ 1925 yılında ülkedeki tüm resmi kurumlardaki (Sağlık Bakanlığı, Askeri, İl Özel İdareleri gibi) hekim sayısı 1631'dir. Bunun yanında 600 kadar da serbest çalışan hekimin bulunduğu tahmin edilmektedir. O tarihte 74 il ve 326 ilçe bulunmakta, il merkezlerinden 61'inde sağlık müdürü görev yapmaktadır. İlçe merkezlerinden 96'sında hükümet tabibi bulunmamaktadır. Diğer yandan ise Sağlık Bakanlığı'nın elinde hekim ve öteki sağlık elemanının sayıları ise hekim 560, sağlık memuru 554, ebe 136, hemşire 69, eczacıdır.²⁰

Sağlık hizmetlerinin yetersizliği sebebi ile hizmet alamayan hastalar çoğunlukla eşi dostundan aldıkları tavsiyeler doğrultusunda özel muayenehanelere rağbet göstermektedirler. Şartların elverişsizliği, hastanın çaresizliği ve doktorun kötü muamelesi dönemin basınına ve edebiyatına da yansımıştır.²¹ Sabahattin Ali'nin "böbrek" ve "sulfata" hikayeleri de trajik hasta-doktor ilişkilerini ele almakta, muayenehanelerin suiistimal durumuna işaret etmektedir. Eş dost tavsiyesinin yanı sıra dönemin reklam ve ilanlarında doktorlar yer alır.²² Hastanın çaresizliğinin suiistimal edilmemesi için hekimlere ilişkin birtakım hukuki düzenlemeler ile reklamlar sınırlandırılmıştır. 1928 yılında 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı Sanatların Tarzı İcrasına Dair Kanun'un 24. maddesi reklamın sınırlarını ve çerçevesini çizmiştir.

*RG. 14.4.1928-863, m. 24: "İcrayı sanata eden tabipler hasta kabul mahal ve muayene saatlerini ve ihtisaslarını bildiren ilanlar tertibine mezun olup diğer suretlerle ilan, reklam ve saire yapmaları memnudur."*²³

Mersin hattının vaziyeti çok sarihtir" diye başlayan yazıda veremle mücadelede eldeki vesait yetmiyor şeklinde devam etmiş ve Dr. Tevfik Salim Paşa veremden bir senede kaybettiklerimiz sadece istanbul'da 2500 kişiden fazladır ki en büyük salgınlar bile bu kadar tahribat yapamıyor. Şehremaneti 100 yataklı bir hastane yapacak ama 2500 yataklı hastaneye ihtiyaç var" diye beyanatta bulunmuştur.

¹⁹ Tan, 5 Mart 1955.

²⁰ Erdem Aydın, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi, 2002, C.31,S.3, s187.

²¹ Ayrıca Sağlık hizmetlerinin eksikliğine dair haber,2 Ağustos 36 Cumhuriyet Gazetesinin 5.Sayfasındaki Sıtma ile İlgili Haberde "Sıtma Adanayı Kasıp Kavuruyor Muhitteki Hastalıkların %93'ü Sıtma Teşkil Ediyor" 80-90bin nüfuslu adana şehrinde sadece bir muayenehane evi olduğu ve 3 sıhhat personelinin sıtma için ayrıldığı, daha radikal daha ciddi bir uğraşma tarzına ihtiyaç olduğu belirtilmiştir.

²² Basında yer alan doktor ve ilaç tanıtımları daha çok ilan özelliği göstermektedir. Ancak bu tanıtımların da reklam olduğunu Türkiye'nin en eski reklamcılardan ilancılık reklam ajansının sahibi Baraugh'un ifadelerinde geçer. Bakınız Ayhan Yılmaz, "İlanattan İnternete Türkiye'de Reklamcılık", *Kurgu Dergisi*, S.18, s.357.

²³ Resmi Gazete, 14 Nisan 1928, S.863, m.24.

Hekimlere getirilen reklam sınırlamalarının amacı, hekimler arasında haksız rekabete yol açmamak olduğu kadar, bireyleri ve toplumu, olumsuz etkenlerden korumaktır. Hastalar ya da hekimin yardımına ihtiyaç duyan kimseler, sağlıklarına tekrar kavuşmak ya da onu muhafaza etmek hususunda dış etkilere oldukça açıktırlar. Onların sağlıklı karar verebilmelerini sağlamada ise hekimlere getirilen reklam sınırlamalarının payı oldukça büyüktür.²⁴

Bahsi geçen sınırlamalar çerçevesinde reklamlar incelendiğinde sinir, bel soğukluğu ve üroloji, kulak burun boğaz, saç ve cilt, kadın doğum, göz diş, beviye ve tenasüliye, intaniye, dahiliye, diş, sünnetçi, veteriner gibi branşlarda doktorların özel muayenehanelerde hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Doktorların özellikleri vurgulanırken de en başta mezun olduğu okul ve tecrübesinden bahsedilir:

*Amerika Tıp Fakültesinden Mezun Doktor Fatma Doğum Ve Kadın Hastalıkları Muayenehanesi.*²⁵

*Abdullah Arif Paris Fakültesi Monitörü Beviye Ve Tenassüliye Mütahassısı.*²⁶

*Dr. Sıtkı Fırat Birinci Sınıf Göz Hastalıkları Mütahassısı İstanbul Haydarpaşa Hastanesi Sabık Göz Mütahassısı Ve Gülhane Hastanesi Sabık Göz Bal Muavini.*²⁷

*Veteriner hekim Mehmet Nalıncıoğlu: 34 yıl fasılasız devlet hizmetinde vazife gören tecrübeli veteriner hekim hayvan hastalıklarını muayene ve tedavi eder.*²⁸

Muayenehanenin hangi gün ve saatlerde açık olduğu, öncesinde randevu alınması gerektiği, adresi ve nadiren de olsa telefonu reklamda yer almaktadır. Ayrıca bazı doktorların evlerini muayenehane olarak kullandığı, gece ve gündüz her saat hizmet verilebileceği hatta gerekirse hastaların evlerine gidebileceği de bu reklamlarda yer almaktadır:

*Doktor Kazım İdil Kadın Hastalıkları Mütahassısı. Hastaları Her gün Her gece Muayenehanesinde Kabul Eder. Muayenehane ve Ev Adresi.*²⁹

Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2. 11-38-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1928-)

²⁴ Yusuf Büyükyay, "Hekimin Reklam Yasağı", *E-Akademi Hukuk, Ekonomi Ve Siyasal Bilimler İnternet Dergisi*, Kasım 2003, S.21. [Http://Www.E-](http://www.E-Akademi.Org/Makaleler/Ybuyukay-6.Htm)

[Akademi.Org/Makaleler/Ybuyukay-6.Htm](http://www.E-Akademi.Org/Makaleler/Ybuyukay-6.Htm)

²⁵Hakimiyeti Milliye, 6 Kanuni Evvel 1929.

²⁶ Hakimiyeti Milliye, 6 Mayıs 1929.

²⁷ Ulus, 26 Aralık 1939.

²⁸ Edirne Postası, 20 Haziran 1953.

²⁹ Demokrat Canik, 16 Mayıs 1952.

*Diş tabibi Fikret Bayram: Pazar hariç her gün 9-12 ve 14-17ye kadar hastaları kabul eder. Adres ve Telefon..*³⁰

*Dahiliye mütehasısı Fahri Badur saat 9'dan 18'e kadar hastalarını istasyon caddesi no 10'daki evinde kabul etmeğe başlamıştır. Gece gündüz acil vakalar için evlere gider.*³¹

Dönemin reklamlarında laboratuvar çalışmaları yapan doktorlar da yer almaktadır. Bunlardan biri de Bakteriolog olduğu belirtilen ve laboratuvarı da bulunan Dr. İhsan Sami'nin, kan idrar, ultra mikroskopi, frengi taraması, aşı, tifo ve sıtma teşhisi yapmakta olduğu belirtilmiştir.³² Ayrıca Dr. İhsan Sami adı ile anılan ve eczanelerde bulunan öksürük ve nefes darlığı için ilacı da vardır. Kimyager Hüsameddin Bey'in de idrar tahlili yaptığı ve laboratuvarı olduğu reklamlarda belirtilir.³³

Sağlık görevlisine olan ihtiyaç sebebi ile ilaç firmaları gençleri sağlık alanında çalışmaya özendirme görevini üstlenmiştir. İlaç firmaları sağlık hizmetinin önemini ve özellikle hemşirelik mesleğinin tanıtımını yapmış, genç kızların bu mesleğe ilgisini artırmaya çalışmıştır. Kadınların ilgi ile takip ettiği Hayat mecmuasındaki hemşirelikle ilgili bir reklamında Modern hemşireliğin Türkiye'de doğduğunu, Florance Nightingale'nin Kırım Harbi sonrasındaki çalışmaları neticesinde hemşireliğin dünyada şerefli bir meslek haline geldiği anlatılmıştır. Ayrıca Türkiye'nin o günlerde 3000 mevcuda mukabil 30.000 hemşireye ihtiyacı olduğu, kadının yüksek meziyetlerine ve mizacınıza en uygun işin hemşirelik olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca yine aynı mecmuada bahsedilen "Hemşire olabilir miyim?" broşürlerinde "*Felaket günlerinde harpte sulhta her türlü felaket anında... genç kızlar siz de beyaz melekler ordusuna katılarak memleketimize ve insanlığa şerefli hizmetlerde bulunabilirsiniz... Veremle savaşta hemşirenin rolü.. hemşire doktorun sağ koludur*"³⁴ gibi ifadelerle yer verilerek genç kızlara çağrıda bulunulmuştur.

Hemşirelik mesleğine özendirici ifadelerle Amerikan Hastanesi Özel Hemşire okulu reklamında da rastlanmaktadır: "*Genç kızlar vatanınıza, cemiyete ve kendinize faydalı olunuz. Şerefli ve emin bir istikbal vadeden hemşirelik mesleğini seçiniz. Kayıt ve kabul şartı Türk vatandaşı olmak, en az*

³⁰ Kurşun, 15 Kasım 1951.

³¹ Keçiborlu, 16 Ekim 1954; Eğirdir Göl Sesi 10.Aralık.1953;Anadolu 10 İkinci Kanun 1938;Cumhuriyet 4 Haziran 1930; Cumhuriyet 3 Eylül 1950; Milliyet 31 Mart 1932;Milliyet 1 Nisan 1932;Milliyet 8 Haziran 1934; Milliyet 17 Haziran 1934;Milliyet 19 Haziran 1934;Tan 5.Ekim 1936, Tan 3 Temmuz 1934.

³² Cumhuriyet, 7 Haziran 1930.

³³ Cumhuriyet 4 Temmuz 1934.

³⁴ Hayat, 10 Mayıs 1957, No 31; Hayat 30 Ağustos 1957 No 47; Hayat 22 Ağustos 1957 No 59.

ortaokul mezunu olmak, 18 yaşından aşağı 25 yaşından yukarı olmamak; ruh ve beden sağlığı bakımından hemşireliğe elverişli olmak, iyi hal sahibi olmak, evlenmemiş olmak.”³⁵

Sağlık personeline duyulan ihtiyaç dönemin basınına da yansımıştır. Reklamları destekler nitelikteki bu haberlerden biri de Tan gazetesinin 5 Mart 1955 tarihli sayısında yer almaktadır. Habere Göre 8266 Doktor,734 Diş Hekimi, 400 Eczacı, 4717 Hemşire, 2311 ebeye ihtiyaç vardır. Anadolu’ya nazaran İstanbul’da doktorların çoğunlukta olduğu ve Anadolu’nun daha çok doktora ihtiyacı olduğundan bahsedilmiştir.³⁶

2.2. Reklamlarda Hastalıklar ve İlaçlar

Çağdaş değerleri ilke edinen Cumhuriyet yönetimi toplumun sağlığının korunması ve sürdürülmesini temel bir görev olarak benimsemiştir. Bu konuya verilen önem Atatürk’ün “*Ulusumuzu güvenlik içinde yaşatmak temel amaçlarımızdan biri olduğu gibi onun sağlığına özen göstermek ve olanaklarımız ölçüsünde toplumsal acularımıza çözüm bulmak hükümetimizin genel görevlerinden biridir*” sözleri ile vurgulanmaktadır. Sağlıklı bir toplumun inşası için, pek çok alanda çalışma yapılması gerekmektedir. Sağlık hizmetleri için personeller, kurumlar, düzenlemelerin yanı sıra hastalılara yol açan sorunlar ile de mücadele gerekiyordu. Toplumun beslenme ve hijyen konusunda bilinçlendirilmesi de hastalıklar ile mücadelenin bir parçası olmuştur. Beslenme yetersizliğine bağlı olarak kadın ve çocuk hastalıkları ve ölümleri, yaşanan mekanların ve kullanılan suların temiz olmaması da devletin sağlık politikasının bir parçası olduğu görülmektedir. Atatürk’ün, “*Çocukların sağlıklı ve gürbüz olmaları için yaşadıkları bölgenin sağlıklı olmasını sağlamak devlet halindeki siyasi kuruluşların en birinci görevidir*” şeklinde ifadeleri toplumsal sağlık ve hastalıklar konusunda devletin sorumluluk sahibi olduğunu vurgular.³⁷

Sağlıklı bir toplum, güçlü bir devlet inşa etme anlayışına dönemin basını da destek vermektedir. Hastalıklarla mücadele ve hastalıkları önleme konusunda topluma bilinç kazandırmanın sadece uygulanan politikalar ile başarılı olması mümkün değildi. Bireylere beslenme, hijyen, ilaçlar ve koruyucu aşılar konusunda en kolay ulaşılabilir ve farkındalık kazandırma yolu da reklamlar ile olmuştur. Bu sebeple geleceğin teminatı olarak görülen çocukların yetiştirilmesi konusundaki bu hassasiyeti, dönemin reklamlarında

³⁵ Cumhuriyet,17 Eylül 1956.

³⁶ Tan, 5 Mart 1955.

³⁷ Aydın, a.g.m., s.186.

da görmek mümkündür. Çocuk beslenmesinde kullanılan süt, mama ve unların besleyici özellikleri ile gürbüzlük ifadelerine yer verilir. Yetersiz beslenmenin hastalıklara sebep olabileceği belirtilip annelerin bu konuda dikkatli olması istenir.

Çocukların noksan gıdadan sebebiyle mahvolduğu, anne sütü kadar sıhhi ve vitaminli olduğu belirten³⁸ ek gıdaların kullanılması gerektiği reklamlarda vurgulanmaktadır. Yabancı markalı olan bu besinlerin yanı sıra yerli ve doğal özellikte olan hububat unları da annelere tavsiye edilir. Yerli markalarda Arı pirinç unu³⁹ Çapamarka⁴⁰ ve Hasan marka hububat unları⁴¹ öne çıkmaktadır.⁴²

Çocuk hastalıklarının yetersiz beslenme kaynaklı olduğu reklamlarda sıklıkla yer alır. Bu sebeple reklamlarda hastalıkların uzun şekilde anlatımı yapılır ve ebeveynler bilinçlendirilmeye çalışır. Fosfatın Faliyer mamasının reklamında, hastalığa ve bunun önlenmesine yönelik bilgilerin verildiği görülmektedir. Reklamda çocuklara az ve besleyici yedirmek gerektiği bilgisinin yanı sıra medeni dünyanın çocuklarının da beslendiği vurgusu ile özendirme yapılmaktadır:

“Fosfatın faliyer: çocuklarda kemik hastalıkları en ziyade iyi beslenmemekten doğar. Vitamin ve gıda maddeleri az olan yiyecekler, maatteessüf çarpık bacaklı şişkin kemikli ve koca kafalı yapabilirler. Çocuğa çok yedirmekten ziyade az fakat besleyici maddeler vermek gerekir. Gıdai cevherlerin en mükemmeline havi olan fosfatın faliyer süt çocuklarının dişlerinin muntazam çıkmasına kemiklerin ve adelerinin güzel neşvünema bulmasına hizmet eder. Amerika Avrupa ve bütün medeni dünyada milyonlarca ailenin büyüttükleri kuvvetli bir gıdadır. Fosfatın faliyer katıyen bozulmaz sıcak ve soğuk bütün iklimlerde muhafaza edilir. En nazlı yavrular bile fosfatından hoşlanır. Onu severek ve isteyerek yerler. Çocuklarınıza 3 aylıktan itibaren 4 yaşına kadar fosfatın faliyer vermek suretiyle esaslı bir gıda temin etmiş olursunuz. Fosfatın faliyer ile yapılmış bir muhallebi, nefaset itibari ile daima eşsiz ve emsalsiz lezzettedir. Bütün tanınmış eczane ve

³⁸ Ulus, 6 Eylül 1929; Cumhuriyet, 11 Temmuz 1951; Ulus, Birinci Teşrin 1934; Cumhuriyet, 18 Teşrin Sani 1931.

³⁹ Cumhuriyet, 13 Temmuz 1951; Ulus, 11 Aralık 1950.

⁴⁰ Cumhuriyet, 16 Şubat 1949.

⁴¹ Cumhuriyet, 12 Eylül 1932; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1936; Cumhuriyet, 28 Birinci Kanun 1936; Tan, 5 Şubat 1939; Tan, 25 Ocak 1948; Yedigün, No:159-1936.

⁴² Cumhuriyet, 25 Mayıs 1942.

bakkaliye mağazalarında elverişli fiyatlarla satılmaktadır. Aileler çocuklarını kemik hastalıklarından fosfatın falyer ile korurlar".⁴³

Çocuklardaki vitamin yetersizliği ve hazımsızlık gibi sebepler hekimleri sağlıklı besin tavsiyelerine yöneltmiştir. Hekim işi olarak çıkan ve içeriğinde fosfor ve vitaminler bulunduğu belirtilen *Dr. Ali Vahit Yıldız çocuk unu*⁴⁴ ile *Dr. Hakkı Şinasi mamasında*⁴⁵ kullanılan "doktor" ifadesi annelere güven telkin etmektedir.

Sağlıklı nesil yetiştirmenin devlet görevi olduğunu Atatürk'ün "*Ulusun, ulus gençlerinin, çocuklarının sağlıkları, sağlamlıkları, gürbüzlükleri devletin üzerine düşmesi gereken çok önemli bir sağlık işidir*" ifadelerinden anlaşılmaktadır. Sağlıklı nesil yetiştirmek için çocukların tombul ve gülbüz olması önemlidir. Savaşlarla dolu yakın geçmişten Cumhuriyet'e sağlık sorunları olan bir nüfus miras kalmıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bebek ve çocuk ölüm oranlarının yaklaşık yüzde 80-90 olduğunun tahmin edildiği bu dönemde nüfusun sağlıklı bir şekilde beslenmesi öncelikli olmuştur.⁴⁶ Meclis'te ve basında çocuk ölümlerinin önlenmesi ve gülbüz çocuk yetiştirilmesi gündeme gelmiş,⁴⁷ ülkede nitelikli nüfusu temin edebilmek için halkın bilinçlendirilmesi ve teşvik edilmesi şeklinde politikalar uygulanmıştır. Bu amaçla Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuş, 1926-1935 yılları arasında yayımladığı aile ve çocuğa yönelik içeriklere sahip Gülbüz Türk Çocuğu Dergisi de Türkiye'nin nüfus konusuna bakışının yansımalarını ortaya koymaktadır. Dergi 1926 yılından itibaren düzenlediği "Gülbüz Çocuk Yarışması" ve "Çok Evlatlılar Yarışması" ile çok çocuklu ailelere cesaret ve destek vermiştir.⁴⁸ Geleceğin teminatı olarak görülen çocukların yetiştirilmesi konusundaki bu hassasiyet, dönemin reklamlarında da görülür. Çocuk beslenmesinde kullanılan süt, mama ve unların besleyici özellikleri ile gülbüzlük ifadelerine yer verilir. Yetersiz beslenmenin hastalıklara sebep olacağı-ve annelerin bu konuda dikkatli olması istenir.

Devletin bu görevini destekler nitelikte ifadelerinin dönemin reklamlarında sıklıkla yer aldığı görülür. Çocukların sağlıklı büyümesinin ölçütü ise tombul, semiz ve neşeli olmasıdır. "*Fosfatın Necati ile*

⁴³ Ulus, 19 Ocak 1939.

⁴⁴ Milliyet ,21 Teşrin Sani 1931; Ulus, 25 Nisan 1931; Ulus, 27 Nisan 1933.

⁴⁵ Milliyet, 14 Kanuni Evvel 1931.

⁴⁶ Zafer Toprak, "Erken Cumhuriyet, Nüfus Sorunu ve Çocuk Ölümleri", Toplumsal Tarih, S.281, s.24.

⁴⁷ Cumhuriyet, 20 Temmuz 1934 .

⁴⁸ Makbule Sarıkaya, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Nüfus Konusunun Dönemin Dergilerine Yansıması Örneği: Gülbüz Türk Çocuğu Dergisi", *Atatürk Dergisi*, C.1.S.1.s.204.

yavrularınızı besleyiniz. Gürbüz kuvvetli olur, çabuk yürür, neşeli büyür”.⁴⁹ Aynı markanın bir diğer reklamında ise, çocukların *Fosfatın Necati* kullanılırsa tombul olacağı⁵⁰ belirtilir. Biranın posasından yapılan ve Osmanlıdan beri kullanılagelen Şark Malt Hülasesi ise yine küçük çocuklar için besleyici ve kuvvet verici özelliğe sahip olduğu reklamlarda vurgulanır.⁵¹ Çoğu zaman bira sanılan bu içeceğin biradan farkı içeriğinde kalsiyum gliserofosfat bulunması ve karbonhidratlar, azotlu maddeler, gliserin ve mineral maddeler bakımından daha zengin bir içeriğe sahip olmasıdır. Özellikle, içerdiği kalsiyum gliserofosfat sayesinde çocukların gelişme ve büyümesinde etkili olmaktadır Ayrıca kansızlık, kloroz iştahsızlık, süt anneleri ve nekahet devresi için ideal bir şurup niteliğindedir.⁵²

Cumhuriyetle birlikte başta enfeksiyon hastalıkları olmak üzere toplum sağlığına dair pek çok hastalıkla baş edilmek zorunda kalınmıştır. Yaygın olarak sıtma, trahom, verem ile Anadolu'nun pek çok yerinde çiçek, kızıl, frengi hastalıkları da görülüyordu. Hastalarının yaygınlaşması ve iyileşme sürecinde fakirlik, bilgisizlik yetersiz beslenme ve temizlik kurallarına uyulmamasının da etkisi olmaktadır. Bu durumda öncelikle sağlık sisteminin halka ulaşması ve örgütlenmesinde hızlı girişimlerde bulunmak gerekiyordu.⁵³ Bu örgütlenmenin yanı sıra şüphesiz sağlık personeline destek durumda olan ilaçlar önemli yer tutmaktadır. Özellikle ilaç reklamlarında hastalıklar hakkında bilgiler verilmesi toplumun hastalıklar konusunda bilinçlendirilmesine yardımcı olmuştur.

Reklamlardaki ilaçlar incelendiğinde, dönemin yaygın olan hastalıkları ve bu hastalıklar için tavsiyeler görülür. Hastalıkları tedavi etmeye yönelik ilaçlara bakıldığında ağrı kesiciler, soğuk algınlığı, öksürük, nezle, grip, ateş düşürücüler, romatizma, sinir ve cinsel hastalıklar için ilaçlar öne çıkmaktadır.⁵⁴ İlaçların soğuk algınlığı, ağrı kesici ve ateş düşürücü özelliği

⁴⁹ Cumhuriyet, 9 Nisan 1930; Tan,5.Ekim 1936.

⁵⁰ Cumhuriyet, 29 Kanuni Evvel 1932.

⁵¹ Cumhuriyet, 19Kasım 1930.

⁵² İhsan Erdinçli, “Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı’da Birahaneler ve Birahaneçilik (İstanbul Ve İzmir Örneği)”, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2012, s.128.

⁵³ Beylik- Karal- Çıraklı, a.g.m., s.187.

⁵⁴ Cumhuriyet, 19 Şubat 1931; Yedigün, No: 344 1939; Edirne Postası, 28 Şubat 1953; Yedigün, 27 Eylül 1933 No: 29 C.2; Cumhuriyet, 18 Kanuni Evvel 1931; Cumhuriyet, 18 Teşrin Sani 1931; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1931; Ulus, 13 Kanuni Sani 1929; Cumhuriyet, 6 Kasım 1948; Cumhuriyet, 25 Kanuni Sani 1932; Ulus, 7 Kanuni Sani 1929; Demokrat İzmir, 14 Mart 1957; Cumhuriyet, 8 Birinci Teşrin 1942; Cumhuriyet, 4 Kanuni Evvel 1932; Cumhuriyet, 17 Kasım 1948; Yeşil Ilgaz, 5 Temmuz 1955; Cumhuriyet, 30 Ekim 1948; Cumhuriyet, 19 Aralık 1952; Ulus, 19 Kasım 1945.

ile kininli olduğu da belirtilir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sıtma hastalığı ile mücadelede kinin önemli rol oynamıştır. Buna yönelik gazetelerde yazılar ve haberler yer almaktadır.⁵⁵ Sıtma ile mücadele için ilaç reklamlarında sıtma hastalığı hakkında bilgi verilerek kininli ilaçlara yönlendirilir. Verem ve frengi kadar tehlikeli bir hastalık olduğu vurgulanır ve yakalanmaktan sakınmak gerektiği belirtilir. Kininli ilaçların kullanılması tavsiye edilir.⁵⁶

*“Sıtma Kinin: İnsan hayatını en çok imha eden bir afettir. Bir sene zarfında asgari 300 milyon insan sıtmaya tutulur ve bunlardan 3 milyon kişi ölür.130 seneden beri size halaskar elini uzatan kinin alınır. Kinin sıtmanın sabit ve esaslı tedavisini teşkil eder 6-7 gün müddetle 1-1.3 gram kinin alınması had bir sıtma nöbetini tam olarak tedavi eder. Quinplex kompirimleri alınır. 3 hafta müddetle kullanınız.”*⁵⁷

Türkiye Kızılay Derneği'nin verdiği reklamda ise *“Sıtma venükslerinin ideal tedavisinde. Bütün dünya Quinplex kompirimelerini muvaffakiyetle kullanmaktadır 14 gün günde 4 kompirime”* kullanılması tavsiye olunmaktadır.⁵⁸ Sıtmanın bir diğer ilacı ise Sıtma Biogenine'dir. Bu ilacın reklamında da sıtma hakkında bilgi verilmiştir. *“Mikroskop gösteriyor ki sıtma sivrisinek iğnesi ile kana karışıyor ve müthiş bir afet olan sıtmayı vücudumuza aşıyor. Hayat makinesini arızasız işleten bizi sağlıklı yaşatan kudret kanımızın terkinde bulunan kırmızı yuvarcıklardır. Bu melun parazitler ise mütemadiyen bu kırmızı yuvarlacıkları yiyerek çoğalıyor nesiller ve her nesil uzviyetimizde sıtma nöbeti dediğimiz titreme ürperme ve yanma hallerini artırıyor. Vatanda sağlığını bu afetten koru! Kinin arsenik çelik ve birçok acı nebatat hulasaları ile hususi bir şekilde ihzar edilen ve sıhhat vekaletinin resmi ruhsatına haiz bulunan biogenin drajeleri sıtma parazitlerinin en amansız düşmanıdır. Sıtmadan kurtulmak ve korunmak için birinci deva biogenine dir.”*⁵⁹ Beşir Kemal'in Kınakına Hulasası da sıtmaya neden olan sivrisineklerin etkilerinden korunmak için üretilmiş bir ilaçtır.⁶⁰

Cinsel yolla bulaşan hastalıklar da yaygın olarak görülmekteydi. Birinci Dünya Savaşı sonrası terhis edilen askerlerle birlikte ülkede frengi hastalığı görülmüştü. Ekim 1923'te çıkartılan bir kanunla hastalıkla mücadele başlamış, gerekli ilaçlar devlet eliyle yurtdışından ithal edilmişti. Hayat

⁵⁵ Cumhuriyet, 2 Ağustos 1936.

⁵⁶ Ulus, 23 Ekim 1949.

⁵⁷ Cumhuriyet, 10 Kasım 1951.

⁵⁸ Ulus, 29 Teşrin Evvel 1930.

⁵⁹ Ulus, 1 Eylül 1938; Tan, 3 Haziran 1938.

⁶⁰ Cumhuriyet, 9 Mayıs 1934.

kadınları düzenli olarak muayene edilerek hastalığın yayılması engellenmişti.1930'da çıkarılan Umumî Hıfzıssıhha Kanunu ile frengi ve bel soğukluğunun devlet tarafından parasız şekilde tedavi edileceği hüküm altına alındı. Zührevi hastalık taşıyıcılarının cebren kontrol altına alınması, kadın ve erkeklerin evlenmeden önce muayene olmaları zorunlu oldu. Hastaların tedavi süresince evlenmeleri de yasaklandı. Ancak tedavinin tamamlanmasından sonra evlenmelerine müsaade edilmiştir.⁶¹ Hastalığın devlet eli ile kontrol altına alınmasına çalışılırken hastalıktan korunmaya yönelik ilaçların da piyasada olduğu görülmüştür. Belsoğukluğu, Frengi ve Sarı hastalıkları gibi cinsel yolla bulaşan hastalıklara tutulmamak için Prezervatifler⁶² ve ilaçlar, melhemler önerilmektedir.⁶³ Kanzuk eczanesinin ürettiği melhemlerin daha güvenli olduğu “*Kapotun yırtmak tehlikesi vardır hâlbuki bu merhem tam emniyet bahşedici iki tüp derununda bulunur*”⁶⁴, şeklinde ifade ile vurgulanmaktadır. Merhemle korunma yöntemi bir başka reklamda ise şu şekildedir: “*Profilan merhem: zührevi hastalıklardan korunmak için en kati çare profilan melhemi kullanmaktır. Medeni milletler gençlerini korumak için profilan ile teçhiz ederler. Profilan ismine dikkat ediniz*.”⁶⁵ Cinsel gücü artırmaya yönelik kadın ve erkekler için ilaçların da reklamı bulunmaktadır.⁶⁶

Hastalıklara karşı korunmak da oldukça önemlidir. Dönemin şartları düşünüldüğünde beslenme yetersizliği ve salgın hastalıklar sebebi ile bağıışıklığı güçlendirici takviye şeklinde ilaç kullanımı gerekli olmaktadır. Bu gereklilik özellikle kadın ve çocuklar için önem kazanır. Kadınlarda kansızlığa bağlı hastalıklara karşı kan yapıcı nitelikte olan ilaçlar, çocuklarda zayıflığın neden olabilecek hastalıklara karşı koruyucu nitelikte olan ilaçlar kullanıma sunulmaktadır. Bu dönemde kuvvet için çocuklar ve büyüklere balık yağı tavsiyesi görülür. Yerli ve yabancı pek çok koruyucu nitelikte olan kuvvet şuruplarıdır. Trikalsin Mukavvi reklamında “*Veremlilere, sıracalılara, uzviyet kemik zayıflıklarına, hamile ve süt veren kadınla, çocukların büyümesine kemik kırıklıklarına hastalıklardan kalkanlara*” kullanılabileceğini, Dechiens Şurup kansızlık tedavisinde çocuklara, genç

⁶¹ Süleyman Tekir, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalılarla Mücadele 1923-1930”,

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.65, s.427.

⁶² Cumhuriyet, 20 Kanuni Sani 1934

⁶³ Cumhuriyet, 23 Haziran 1932; Cumhuriyet, 4 Kanuni Evvel 1932; Milliyet, 5 Mart 1929.

⁶⁴ Cumhuriyet, 4 Mayıs 1934.

⁶⁵ Cumhuriyet, 14 Teşrini Sani 1934.

⁶⁶ Cumhuriyet, 20 Kanuni Sani 1934; Cumhuriyet, 4 Mayıs 1934; Cumhuriyet, 14 Teşrini Sani 1934; Cumhuriyet, 23 Haziran 1932; Cumhuriyet, 4 Kanuni Evvel 1932; Milliyet, 5 Mart 1929; Tan, 19.Eylül 1942; Tan, 1Ağustos1936; Yedigün No:159 1936; Cumhuriyet, 23 Haziran 1932.

kızlara ve kadınlar için kullanılmasının faydalı olacağını belirtmektedir. Arsenoferratoze reklamında ise dünyanın her tarafındaki validelerin büyük bir memnuniyetle kullandığı ve binlerce doktorun tavsiye ettiği ifadeleri ile ne kadar etkili olduğu vurgulanmaktadır. Fosfatlı şark malt ise süt veren annelerin sütünü artırır, zayıf, iştahsız, kuvvetsiz, hırçın, kansız olan çocuk ve gençlerde tesirli olduğu ve tüm eczanelerde bulunabileceği belirtilmiştir.⁶⁷

Hastalıklardan korunmak için uygulanan aşılar da reklamlarda yer almaktadır. Aşının ismi kimi zaman hastalık adıyla kimi zaman aşığı bulan veya uygulayan doktorun adı ile reklamlarda yer almaktadır. Reklamlarda Gonokok Aşısı yapıldığı görülür. Bel soğukluğu olarak bilinen cinsel yol ile bulaşan, gonokok adı verilen bakterinin yol açtığı enfeksiyon sebebiyle veya korunmak amaçlı yapılmaktadır. İstafilokok Aşısı ise Dr. İhsan Sami'nin uyguladığı ergenlik, kan çıbanı, koltukaltı çıbanı, arpacık ve bütün cilt hastalıklarına karşı tesirli olduğu anlaşılmaktadır. Tifobil Aşısı da Dr. İhsan Sami'nin Tifo ve Paratifo hastalıklarına yakalanılmasını önlemek amacı ile uyguladığı bir aşı olarak reklamlarda yer alır.⁶⁸

Hastalıkları tedavi edici ilaçlar kadar hastalığa karşı koruyucu nitelikte olan ilaçlar da reklamlarda yer alır. Dezenfekte etmenin öneminin sık sık reklamlarda vurgulandığı dezenfektan reklamında görülür. *Lysol: (dezenfektan olarak)sari hastalıklar zamanında hastanın kullandığı yatak ve çamaşırları le her şeyine mobilyaların ve döşemelerin yıkanişında ve ellerini dezenfekte etmek hususunda muntazaman Lysol kullanarak ailenizi himaye ediniz.*⁶⁹ Dezenfektanlar ile görünmeyen zararlı canlılar ile mücadele edilirken yaşam alanlarında hastalık ve ölüm saçan haşereler ile mücadele için de ilaçlar kullanımda olduğu görülmektedir. Özellikle sıtmayı yayan sivrisinekler olduğundan sıtma ile mücadelede ev ve iş yerlerinin ilaçlanması ve bu zararlı canlılardan arındırılması önem kazanmaktadır.

Günümüzde hariciye mütehasıslarının (genel cerrahların) ilgilendiği bağırsak hastalıkları, ürolojinin ilgilendiği böbrek ve cinsel rahatsızlıkları tedavi edici ve önleyici nitelikte olan ilaçların da reklamları bulunmaktadır. Ameliyatsız tedavi için basur, kum ve taş dökme, sık idrara çıkma, idrar

⁶⁷ Cumhuriyet, 29 Kanuni Evvel 1931; Milliyet,22 Teşrini Evvel 1930; Cumhuriyet 29 Teşrini Sani 1931; Cumhuriyet 18 Kanuni Evvel 1931; Ulus, 11 Eylül 1938.

⁶⁸ Cumhuriyet, 17Aralık 1930; Cumhuriyet 8 Şubat 1932; Cumhuriyet, 2 Kanuni Sani 1934; Cumhuriyet, 10 Ağustos 1936; Cumhuriyet, 13 Teşrini Sani 1931, Milliyet, 15 Haziran 1933; Tan, 30 Ekim 1936.

⁶⁹ Cumhuriyet, 7 Eylül 1932.

iltihapları ve bağırsak kurtlarını tedavi amaçlı ilaçlar bulunmaktadır.⁷⁰ Hijyen konusunda yetersizliklerden olduğu bilinen bağırsak kurtlarına yönelik *İSMET Solucan Bisküiti*⁷¹ tavsiye edilmektedir. Reklamın ayrıntıları ise şöyledir:

“İsmet solucan bisküiti: annelere pek mühim bir bilgi. Et ve sebzelerin iyi pişmemesinden, meyvelerin güzelce yıkanmamasından, suların temiz ve saf olmamasından hasil olan solucan dediğimiz bağırsak kurtları en muzur hayvanlardır. Bunlar ince bağırsağın iç zarına yapışarak ve kan emerek yetişir ve ürerler. Ekseriyetle çocuklarda bulunur. İsmet solucan bisküiti bu kurtların en birinci devasıdır. Büyük ve küçüklere emniyet ve itimatla verilir. Her çocuk seve seve yer. Senede birkaç defa ihtiyaten veriniz⁷² İsmet solucan bisküiti küçüklerin ve büyüklerin kanlarını emen barsak kurtlarından kurtarır.”⁷³

Bağırsak kurtları ile ilgili bir diğer ilaç ise *Timofuj* ve *Santa*'dır: *“Timofuj, abdest bozan dediğimiz bağırsak kurtlarının devasıdır bunlar sığır eti ile yapılmış pastırma ve sucukları yiyenlerde hasil olur uzunlukları 4 metreden 10 metreye kadar olur ki birçok tehlikeli hastalıklara yol açar. Timofuj bu kurtların devasıdır sıhhat vekaletinin müsaadesine haizdir her eczanede bulunur reçete ile satılır.”⁷⁴ Mikroplu suların ve yiyeceklerin neden olduğu çocuklarda dizanteri hastalığına karşı Nestle'nin imal ettiği **Eledon** ile tedavinin mümkün olduğu belirtilmiştir.⁷⁵*

Hastalıklar ile mücadele etmede temizliği sağlamanın en önemli yollarından biri de haşere ile mücadele etmektir. Bunun ile ilgili ise sinek ve fare ilaçları reklamlarda görülür. *“Tifo aşılaman haşereleri öldürünüz. Bunları ölüm takip eder. Her sene bu kadar kişinin ölümüne sebebiyet veren tifonun mikroplarını tüylü ve pis vücut ile nakleden karasinek hunhar ve çocuk öldürücüdür. Daima müzahrefat içerisinde yaşadığı için buradan aldığı hastalık tohumları ile yiyeceklerinizi zehirlerler.”⁷⁶ Far Hasan fare zehiri: hastalık ölüm ve pislik getiren⁷⁷ Haşere için Yoket haşere ilacı tekel idaresinden.⁷⁸*

⁷⁰Cumhuriyet, 13 Kanuni Evvel 1932; Cumhuriyet, 3 Mayıs 1936-Cumhuriyet 10 Eylül 1934; Ulus, 20 Şubat 1941; Demokrat Erzurum, 4 Ocak 1954; Demokrat Erzurum, 4 Ocak 1954; Tan, 1 Ocak 1938; Cumhuriyet, 12 Mart 1932; Cumhuriyet 23 Şubat 1942.

⁷¹ Reklamlarda bazı kelimeler günümüzdekinden farklı şekilde yazılır ve okunurdu.

⁷² Ulus, 20 Kasım 1938.

⁷³Ulus, 9 Mayıs 1939; Tan, 27 Şubat 1939.

⁷⁴ Ulus, 27 Ocak 1941; Tan, 1 Haziran 1940.

⁷⁵ Ulus, 25 Temmuz 1947.

⁷⁶ Ulus 26 Haziran 1932.

⁷⁷ Ulus 11 Şubat 1938.

⁷⁸ Ulus 1 Haziran 1947.

Hastalıkları tedavi etmek için kullanılan ilaçlar ile birlikte ilaç şirketlerinin de reklamlarda yer aldığı görülmektedir. İlaç şirketlerinin reklamlarında ise şirketin ne kadar köklü ve başarılı olduğu üzerine bilgi verilmektedir. “*SQUIBB: Dünya sağlığı hizmetinde 100.yıl 1858-1985. Yüzyıl önce zamanın sağlık ilacı anestezi eterdi Squibb ordu ve tebabetin ihtiyacı olan anestezi eter ve saf ilacı temin üzere New York'ta mütevazı bir laboratuvar kurdu. Bir asırda beri eterden vitamin aspirine kadar her türlü müstahzaratı araştırma ve kalite kontrolü yapma imkanı buldu*”⁷⁹ Eczacıbaşı İlk Türk İlaç Fabrikası: Türkün tıbbı verdiği kıymet Türk Tarihi kadar eskidir” ifadesi ile Türk tarihinde tıp ile ilgili bilgiler verilerek reklam yapmıştır.⁸⁰ İlaç firmalarının tarih vurgusu üç asra yakın yaratıcı ananeye sahip olduğu belirtilen Darmstadtlı E.Merck⁸¹ firması ile Bayer’de de görülür. Bayer, ıstırap çeken insanların sağlığı için çalıştığını vurgulayarak,⁸² özellikle sıtma konusundaki çalışmasının başarısını reklamında anlattığı yaşanmış hikâye ile destekler.⁸³ Şöyle ki;

“Allah’ın incisi:7 kilo ağırlığında olup dünyanın en büyük incisidir. Gayet iri bir tridacnadan, Filipin denizindeki mercan kayalıklarında gizlenmiş bir midyeden çıkarılmıştır. İlk sahibi bir Müslüman prens idi. Prens onu dini bir hürmetle saklıyordu. Çünkü onun ipek gibi parlaklığında peygamberin resmine benzettiği sarıklı bir baş görmüş olduğuna inanıyordu. İnciyi satmağı büyük bir günah addediyordu. Fakat incinin bulunmasından birkaç sene sonra 1936 senesinin nisan ayında inciyi ağır ve ilerlemiş bir sıtmadan kurtaran bir kâşife hediye etmiştir. Şifayı temin eden ilaç uluslararası ilimler tarafından kabule edilen ve fevkalade tesirlerini birçok vakalarda ispat eden Bayer markalı zintetik tanınmış sıtma ilaçlarından biri olan sarı sıtma komprimeleridir.”⁸⁴

İlaç reklamlarında korunma ve tedavi içerikli ilaçlar ile sağlık üzerinde kontrol sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ağrı kesicilerin tüm hastalıklar için çare gibi sunulması ve çeşitli türlerinin olması hastalıkları inceleyip teşhis etmenin mümkün olmadığı durumlarda hastayı teskin etmeyi sağlaması bakımından önemlidir. Vücudu güçlendirici takviyelere yapılan

⁷⁹ Ulus 11 Temmuz 1958.

⁸⁰ Hayat 9 Ağustos 57 No 44.

⁸¹ Cumhuriyet 27 Eylül 1942.

⁸² Cumhuriyet 1 Temmuz 1943.

⁸³ Basınında bahsi geçen inci olayına dair haberler bulunuyor.

<https://www.gazetevatan.com/dunya/allahin-incisi-45822>, (29.11.2021).

⁸⁴ Cumhuriyet 17 Haziran 1943.

vurgular ise sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmama, salgınlar ve beslenme sorunlarına karşı önlem olarak değerlendirilebilir. Haşereler sebebi ile hastalıkların yayıldığı bilincinin oluşması, zirai verimlilik için kimyevi ilaçların kullanılması gibi uygulamalar ise insanın koşulları kontrol altına alarak daha iyi bir yaşam mücadelesine işaret etmektedir.

3. REKLAMLARDA SIHHAT MEKANLARI

Hastalıkların tedavisinde ve önlenmesinde tıbbi çarelere ek olarak şifalı suların da faydalanılmaktadır. Geçmişten günümüze sıhhat için doğal bir tedavi yöntemi olarak görülen suyun tedavi edici özelliğinin Cumhuriyet döneminde de önemini korumuş olduğu dönemin reklamlarına yansımıştır. Bu suların çevresindeki mekanlar da bir nevi sağlık ve sosyalleşme adına önem kazanmıştır.

İnsanlar geçmişten günümüze tedavi edici ve sağlığı destekleyici olarak yeraltı sıcak ve soğuk sularından faydalanmışlardır. Kullanılan bu sular, içindeki minerallere ve sıcaklık oranlarına göre farklı şekilde adlandırılır ve faydalanılır. Suyun yerin derinliklerinden sıcak olarak yeryüzüne çıktığı kaynağa “kaynarca”, içinde birtakım madeni tuzlar bulunan ve içilerek şifa veren sulara “içme”, üzeri açık olan, banyo yapılan sıcak su kaynaklarına da “ılıca, kaplıca, termal” denilmektedir.⁸⁵

İlk çağlarda sıhhi ve dini düşünceler ile yeraltı sularına önem verilmiş, şifa verici gücü ilahların sağlık kudretlerine bağlanmış, bu suların bulunduğu yerlerde tapınaklar yapılmıştır. Kaplıcaya dair ilk bilgiler MÖ. 450 yılında Herodot'un eserinde görülür. Romalılar Avrupa'nın çeşitli yerine termaller kurmuş ve şifalı suların kullanımını geliştirmişlerdir. Şifalı suların tıbbi olarak değerlendirilmesi ise 16. yüzyılda İtalya ve Fransa'da gerçekleşmiş, suyun fiziksel ve kimyasal özelliklerinin ölçülerek, uygulamaların hekim kontrolü altında yapılması ilkeleri ortaya atılmıştır.

Anadolu'da yüzyıllar öncesinde kurulmuş olan medeniyetlerden kalan birçok kaplıcalar, Türk kültürüne uygun biçimde yenilenmiştir. Selçuklular ve Osmanlılar yerleştikleri yerlerdeki kaplıcaları muhafaza ederek ve yeni mimariler yaparak şifalı sulara özen göstermişlerdir.⁸⁶ 19.yüzyılda bütün dünyada kaplıca turizmi yaygınlaştığı dönemde Osmanlı devletinde de imar ve tahlilleri yapılan gözde mekanlar haline gelmiş, ikinci altın çağını

⁸⁵ TDK SÖZLÜK, <https://sozluk.gov.tr/>,

Banu Erdönmez, Türkiye’de Bulunan Kaplıcalar Ve İlgin Kaplıcasının Tarihi Gelişimi, (Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Uşak 2014,s.1.

⁸⁶ İkbâl Sucu, “Şifalı Suların Halk Hekimliğinde Yeri Ve Önemi” *Bilimsel Araştırmalar Dergisi*,S15,,s81.

yaşamıştır. Öyle ki 1911 yılında Roma’da yapılan kaplıcalar arası yarışmaya katılan Yalova Termal “Suları En Şifalı Kaplıca” unvanını kazanmıştır.⁸⁷ Cumhuriyet döneminde de Atatürk’ün direktifi ile Yalova kaplıcalarında modern tesisler yapılarak bu kültür devam etmiştir.⁸⁸

Kaplıcalar tarihî süreçte hem içerdikleri bol sıcak su sayesinde hem de şifalı özellikleriyle insan sağlığına katkı yapan sıhhat mekânları olmuşlardır. Bu mekânlar kendine özgü bir yapılaşma içermiş hamamları ve içmeleri ile hem kendi yörelerinde yaşayan insanlar için hem de başka diyarlardan şifa bulmak üzere gelenler için aynı zamanda bir sosyal hareketlilik sağlamışlardır. Ayrıca çevrelerinde sosyal ve iktisadî amaçlı başka yapılar da oluşarak kaplıcayı paylaşan bir bütüncülük ortaya çıkartmışlardır.⁸⁹

Sıhhat mekânları olan kaplıcalar reklamlarda incelendiğinde çoğunlukla Bursa, Yalova Kaplıcaları ile Tuzla içmeleri görülmektedir. Bu kaplıcalarda şifalı sular ile romatizma, siyatik, cilt ve sinir hastalıkları gibi hastalıklar tedavi olurken, eğlencelere katılma imkânı da bulunmaktadır. İçmelerin karaciğer, mide bağırsak hastalıklarını tedavi etmesi amaçlanır. Termale verilen önem sağlık turizminin gelişmesine de sebep olmuş, İtalya’daki şifalı sulara ulaşımı sağlayan seyahat acentelerinin reklamları da görülmüştür.

Reklamlarda Yalova kaplıcaları, Tuzla içmeleri, Bursa Adapalas Sıhhat Otel ve Banyosu, Samatya Deniz Banyoları, Vişi Kaplıcaları (Menba, Otel, Gazino, Spor Hamam) sıklıkla görülen sıhhat mekânlarından. Dinlenirken aynı zamanda eğlenmek isteyenler için de uygun özellikte olan bu mekânların konumu da tercih edilmelerinde öncelikli etken olmuştur. Türkiye’de pek çok şifalı su kaynakları bulunmakla birlikte reklamlarda genellikle İstanbul çevresindeki kaplıcalar görülmüştür. Şehir yaşamının getirdiği tatil anlayışı ve bu mekânların tatil, dinlenme ve eğlenme yerleri olarak da değerlendirilmesi sebebi ile öne çıkması muhtemeldir.

Yalova Osmanlı döneminden itibaren kaplıcaları ile meşhur bir merkez olmuştur. Atatürk’ün 1929’da ziyareti sonrasında modern tesisleri ile gelişen bu ilin öne çıkan mekânlarından biri Zümrüt Yalova kaplıcalarıdır. Reklamlarda tabiatın incisi olarak tanımlanan bu kaplıca romatizma, siyatik,

⁸⁷ Mustafa Noyan, “İstanbul’un Sayfiye Yeri Yalova Kaplıcaları”, [https://www.zdergisi.istanbul/makale/istanbulun-sayfiye-yeri-yalova-kaplicolari-121-Http://www.Yalovatermal.Com/Tarihce \(21.11.2021\).](https://www.zdergisi.istanbul/makale/istanbulun-sayfiye-yeri-yalova-kaplicolari-121-Http://www.Yalovatermal.Com/Tarihce (21.11.2021).)

⁸⁸ Erdönmez a.g.t., s.23.

⁸⁹ Yusuf Oğuzoğlu, “Bursa Kaplıcası ve Çekirge’de Bir Kasaba Oluşturan Gücü”, Avrupa’da Spa Kültürü Sempozyumu Özet Kitapçığı, Bursa 2012, s.58.

kadın hastalıkları, teneffüs cihazı hastalıkları, cilt ve özellikle de baş ağrısı, sinir, buhran gibi asap hastalıklarını yeşillikler arasından fişkırان hayat suyu ile tedavi etmektedir. Kaplıcada büyük otel, büyük lokanta, büyük gazino da bulunduğu, fizyoterapi, radyoterapi, elektroterapi uygulandığı, İstanbul'un en iyi orkestra ve cazbandı ile hizmet verdiği, otel ve yemek fiyatlarında indirimler yapıldığı belirtilmiştir.⁹⁰

Kaplıcaları ile öne çıkan merkezlerden biri de Bursa'dır. Şehirde pek çok mekân hizmet vermektedir. Bursa Çekirgede Adapalas sıhhat otel ve banyosu ile Gönül ferah oteli reklamlarda görülür. Bu otellerde banyolar, yeşil manzara, temiz hava, nefis gıdaları ile istirahat etmek isteyen en müşkülpesentleri bile memnun edecek şekilde olduğu belirtilmiştir.⁹¹ Ayrıca Avrupa kaplıcalarındaki bütün tesisatı haiz olarak açılan Siyotis banyoları ve karaciğer, mide, bağırsak hastalıklarına iyi gelen Tuzla içmeleri de suları ile şifa veren gözde mekânlardandır.⁹²

SONUÇ

Sağlık ve hastalık kavramları toplumsal koşullara ve kültüre göre şekillenmekte, dönemsel olarak da değişmektedir. Cumhuriyet'le birlikte toplum sağlığı devletin başlıca görevlerinden biri olmuştur. Mevcut koşullardaki hastalıklar ile mücadele etmek için teşkilatlanmak ve toplumu hastalıklara karşı bilinçlendirmek gerekmektedir. Bu noktada devletin sağlık alanındaki mücadelesine reklamların destek olduğu görülür. Sağlık personeline olan ihtiyaç sebebi ile reklamlarda sağlık alanında çalışması için gençleri yönlendirici ifadeler kullanılmıştır. Hastalıklar hakkında toplumun bilgilendirilmesi de bu alandaki mücadelenin bir parçası olduğundan hastalıkların nedenleri ve korunma yöntemleri de ilaç reklamlarında anlatılarak bireyler sağlık konusunda bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. İlaç reklamları dönemin yaygın hastalıklarına işaret ederken kullanılabilecek mevcut ilaçları da göstermektedir. Ayrıca şifa amaçlı sıhhat mekânları olan kaplıcalar ve içmeler de reklamlarda yer alır. Geleneksel ve doğal tedavi yöntemi olan bu mekanların sosyal ve kültürel hareketliliği de sağladığı reklamlara yansımaktadır. Reklamlarda dikkat çeken bir diğer husus da "Medeni toplumlar da (Avrupa -Amerika) bunu kullanıyor" ifadesidir. Modern toplumu örnek göstererek özendirmek, güven vermek ve ikna etmek

⁹⁰ Milliyet, 6 Temmuz 1930; Cumhuriyet, 30 Mayıs 1931; Cumhuriyet, 28 Mayıs 1931; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1932; Ulus, 23 Aralık 1941.

⁹¹ Cumhuriyet, 3 Temmuz 1934; Cumhuriyet, 30 Mayıs 1943.

⁹² Cumhuriyet, 17 Ağustos 1931; Cumhuriyet 16 Mayıs 1934.

amaçlı bu ifade dönemin devlet politikalarının yansıması olarak değerdendirilebilir. Sonuç olarak, reklamlar bu süreçte devletin genel politikaları ve sağlık hizmetini yerine getirme işlevini destekleyerek, bireylerin hastalıklardan korunma ve şifa bulma yöntemlerini sunma konusunda önemli bir unsur olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKDUR, Recep, *Sağlık Sektörü “Temel Kavramlar Türkiye ve Avrupa Birliği’nde Durum Ve Türkiye’nin Birliğe Uyumu”*, Ed. Çağrı Erhan, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay, Ankara 2006.
- ALTAY, Sedat, “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı Ve Mücadele Çalışmaları (1924- 1938)”, *CTAD*, C.12, S.23, s.121-152.
- AYDIN, Erdem, “Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri”, *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 2002, C.31, S.3, s.183-192.
- AYTAÇ, Ömer -Muzaffer Çağlar Kurttaş, “Sağlık - Hastalığın Toplumsal Kökenleri ve Sağlık Sosyolojisi” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. 25, S.1, s.231-250.
- BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi, Üçer matbaacılık, İstanbul 2016.*
- BEYLİK, Umut -İbrahim Halil Kayral-Ümit Çıraklı, “13. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türk Sağlık Sisteminin Gelişim Süreci Üzerine Bir Derleme”, *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, C.2, S.4, s.183-189.
- BÜYÜKYAY, Yusuf, “Hekimin Reklam Yasağı”, *E-Akademi Hukuk,Ekonomi Ve Siyasal Bilimler İnternet Dergisi*, Kasım 2003, S.21.[Http://Www.E-Akademi.Org/Makaleler/Ybuyukay-6.Htm](http://Www.E-Akademi.Org/Makaleler/Ybuyukay-6.Htm), (21.11.2021)
- ERDİNÇLİ, İhsan, “Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı’da Birahaneler Ve Birahaneçilik (İstanbul Ve İzmir Örneği)”, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2012.
- ERDÖNMEZ, Banu, *Türkiye’de Bulunan Kaplıcalar Ve İlgin Kaplıcasının Tarihi Gelişimi*, (Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak 2014.
- GİDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, Yayına Haz. Cemal Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2008.
- MUSTAFAYEV, Söhrab, “Cumhuriyet Döneminde Sıtma İle Mücadele Ve Yasal Düzenlemeler (1923-1946)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C6, S2, s.1112-1137.
- MUTLU, Erol, *İletişim Sözlüğü*, Ütopya Yayınevi, İstanbul 2017.
- NOYAN, Mustafa, “İstanbul’un Sayfiye Yeri Yalova Kaplıcaları” <https://Www.Zdergisi.Istanbul/Makale/İstanbulun-Sayfiye-Yeri-Yalova-Kaplıcalari-121-> [Http://Www.Yalovatermal.Com/Tarihce](http://Www.Yalovatermal.Com/Tarihce) (21.11.2021)
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “Bursa Kaplıcası ve Çekirge’ de Bir Kasaba Oluşturan Gücü”, *Avrupa’da Spa Kültürü Sempozyumu Özet Kitapçığı*, Bursa 2012.
- ÖZTÜRK, Yunus Emre -Ramazan Kırış, “Sağlık ve Hastalık”, Scientific Developments, Ed. Mehmet Dalkılıç, Gece Akademi, Ankara 2019.

- SARIKAYA, Makbule, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Nüfus Konusunun Dönemin Dergilerine Yansıması Örneği: Gürbüz Türk Çocuğu Dergisi”, *Atatürk Dergisi*, C1. S1, s.733-747.
- SUCU, İkbâl, “Şifalı Suların Halk Hekimliğinde Yeri Ve Önemi” *Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, S15, s.79-87.
- TDK SÖZLÜK, <https://sozluk.gov.tr/>,(21.11.2021)
- TEKİN, Ayşe, “Sağlık-Hastalık Olgusu Ve Toplumsal Kökenleri (Burdur Örneği)”, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2007.
- TEKİR, Süleyman, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalılarla Mücadele 1923-1930”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* ,S65,s.407-430.
- TOPRAK, Zafer, “Erken Cumhuriyet, Nüfus Sorunu Ve Çocuk Ölümleri” *Toplumsal Tarih*, S.281, s.22-31.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C0, S13-14, 2008, s.1-26.
- Yılmaz, Ayhan, “İlanattan İnternete Türkiye’de Reklamcılık”, *Kurgu Dergisi*, S.18, s. 631-666.
- YILMAZTÜRK, Aysun, “Türkiye’de Sağlık Reformlarının Tarihsel Gelişimi Ve Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın Küresel Niteliğinin Değerlendirilmesi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.8, S1, s.176-188.

Gazete ve Dergiler

Cumhuriyet
Hâkimiyeti Milliye
Ulus
Tan
Milliyet
Edirne Postası
Demokrat Canik
Kurşun
Keçiborlu
Eğirdir Göl Sesi
Anadolu
Demokrat İzmir
Demokrat Erzurum
Yeşil Ilgaz
Hayat
Yedigün

BÖLÜM 8
CUMHURİYET'İN İLK DÖNEMİNDE
TÜRKİYE'DE EĞİTİM GÖREN AFGAN ÖĞRENCİLER¹
Bülent YAŞAR²

¹ Bu çalışma “İnönü Üniversitesi Uluslararası Asya Çalışmaları Lisansüstü Öğrenci Kongresi”nde (8-9 Nisan 2021) sunulan aynı adlı bildirden üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı, Malatya/Türkiye, bulentyasar21@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8990-4991

GİRİŞ

Asya'nın kalbi ve Horasan coğrafyasının başkenti olarak nitelendirebileceğimiz Afganistan; kuzeyde Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, doğuda Çin Türkistanı, Keşmir, Pakistan, güneyde Pakistan ve batıda İran topraklarıyla çevrilidir.³ Aşılamayan dağları ve önemli geçitleriyle erken devirlerden itibaren güneye yönelen istilacı güçler için İran, Hindistan ve sıcak denizlere; kuzeye yönelen güçler için ise Orta Asya bozkırlarına geçiş anahtarını elinde tutan Afganistan, bu stratejik önemini diğer devletler nezdinde de daima korumuştur.⁴

Avrupa'da başlayan sömürgecilik yarışında pozisyon almakta gecikmek istemeyen İngiltere, Hindistan topraklarında XVI. yüzyılın son çeyreği itibariyle kurduğu Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla kıyılarda ticarete başlarken, Rusya'nın ise “sıcak denizlere ulaşma” politikasının en büyük hedefi durumundaki İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgelerini ele geçirme arzusu iki hasmı, Orta Asya'nın kapısı konumundaki Afganistan üzerinde nüfuz kurma arayışına itmiştir.⁵ Çünkü İngiltere biliyordu ki Ruslar ideallerini gerçekleştirmek adına XVII. yüzyılın sonlarından itibaren çıktıkları bu meşakkatli yolda izleyecekleri güzergâh İran ve Afganistan üzerinden gerçekleşecekti.⁶ Bu nedenle Rusya, ileri yürüyüşü adına Afganistan üzerinde nasıl nüfuz kurmak arayışında ise İngiltere'de savunma hattını bu topraklarda oluşturmak adına aynı hedef peşindeydi. Böylece Afganistan, Hindistan'a

³ Bkz., Arnold Fletcher, *Afghanistan Highway of Conquest*, Cornell University Press, New York 1965, s. 3.; Meredith L Runion, *The History of Afghanistan*, Greenwood Press, London 2007, s. 2.

⁴ Mohammad E. M. Esmail, *Kominist İşgalden Liberal İstilaya Trajik Afganistan*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004, s. 19.; Afganistan ile Hindistan arasındaki bağlantıyı kurmak açısından Bolan, Kurram, Hayber, Gamel ve Toçi gibi geçitler önem ihtiva etmektedir. Bkz., Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000, s. 1 vd.; Erken devirlerden itibaren Afganistan topraklarında hakimiyet kuran kavim ve devletler hakkında bkz., Neslihan Durak, “Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002, s. 27-46.

⁵ W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan: A Study of Political Developments in Central and Southern Asia*, Oxford University Press, London 1967, s.64-65. ; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. I, çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989, s.424.

⁶ XVII. yüzyılın sonu itibariyle başlayan Rusya'nın sıcak denizlere ulaşma çabaları hakkında bkz., Akdes N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 271 vd. ; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 44 vd.

açılan geçitleri elinde bulundurmanın verdiği stratejik önem gereği uzun yıllar sürecek olan “büyük oyunun” bir aktörü haline gelmişti.⁷

Afganistan, bir asır kadar süren “büyük oyunda” dönemin emperyalist güçlerine karşı milli birliklerini ve toprak bütünlüklerini muhafaza edebildikleri bir dizi savaş ve diplomatik manevra ile Amanullah Han zamanında bağımsızlıklarını kazanırlarken (1921) aynı zamanda dış politikalarını da belirleme hakkına sahip olmuşlardır.⁸ İşte bu emperyalist güçlere karşı gerçekleştirilen milli mücadelenin bir benzeri de Anadolu’da, halkıyla beraber büyük inanç ve kararlılıkla yürüyen Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde sürdürülmekteydi. Afganlar tarafından Türklere duyulan ilgi ve yakınlık, emperyalist güçlere karşı verdikleri mücadeleleri örtüştürerek anlamlandırdıkları vakit başlamıştı.⁹ Uzun yıllardır süren bu yakın ilişki, Amanullah Han’ın İngiltere ve Rusya karşısında kazandığı anlamlı zafer sonrası yerini sağlamlaştırılmak adına, Türkiye ve İran önderliğinde ülkesinde başlatmak istediği modernleşme fikriyle devam etmiştir.¹⁰ Türkiye; kendi kendine yeterli, hasımlarına karşı mutlak bağımsız bir Afganistan’ın inşa ve istikrarı için zaruri olan eğitilmiş kadroların yetiştirilmesi adına bu topraklara birçok yardımda bulunmuştur.

⁷ Afganistan’ın stratejik önemi hakkında bkz., Orhan Yazıcı, "Afganistan'ın Jeopolitik Önemi," *Sosyolojca*, S. 3, (Ocak-Haziran 2012), s. 273-284.; Afganistan toprakları üzerinde İngiltere’nin sürdürdüğü “büyük oyun” hakkında bkz., Orhan Yazıcı, "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002, s. 51-82.

⁸ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, ASAM Yayınları, Ankara 2002, s. 33 vd. ; Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan’ın Kuruluşu (1834-1922)*, Mengüceli Yayınları, Malatya 2011, s. 34 vd.

⁹ Bilal N. Şimşir, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, s. 200. ; Osmanlı Rus Savaşı’ndan sonra (1877-1878) emperyalistlere karşı gerçekleştirilen mücadeleler Doğu halkları tarafından takip edilerek desteklenmiştir. 1897 Yunan saldırısı kınanırken Teselya’daki Türk zaferi alkışlanmıştı. İtalya’nın 1911 Libya saldırısında Osmanlı Devletine Güney Afrika, Bengal ve Afganistan’dan yardımlar gönderilmiştir. Bkz., Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, ASAM Yayınları, Ankara 2002, s. 16-17. ; Afganların Türklere duyduğu yakınlığı bir Türkistanlı genç 1918 yılında Türk basınına açıklamaktadır. Kâbil’e gelen telgraflarda Türk-Alman güçlerinin 12 padişahlığa karşı başarılarından bahsedilmekte olduğunu ve Habibullah Han’dan çıkacak onayla bütün Müslümanlar için cihâtin farz olacağını konuşulduğunu söylemektedir. Bkz., Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 20-21.

¹⁰ Orhan Yazıcı, “Afganistan’daki Otorite Boşluğunun Tarihi Temelleri ve Bölge Güvenliği Üzerindeki Etkileri”, *History Studies: International Journal of History*, II/1 (2010), s. 227.

1. KURULAN YAKIN İLİŞKİ VE YARDIMLARIN YAPILMA GAYESİ

Çağdaş milletler seviyesine erişmek adına bir dizi modernleşme hareketine başlayacak olan Amanullah Han, bu yolda kendisine örnek olarak mazlum milletlerin ve şarkın koruyuculuğunu üstlenen Türkiye'yi almıştır. Böylece Amanullah Han, Mustafa Kemal'in ıslahatlarını yakından takip ederek bunları kendi ülkesinde tatbik etmeye çalışsa da ülkesinin içinde bulunduğu şartları gözden kaçırdığı muhakkaktır.

Doğu halkları gözlerini nasıl İslâm'ın hamisi olarak gördükleri Türkiye'ye çeviriyorlarsa aynı şekilde Mustafa Kemal de Batı ile mücadelesinde yönünü doğuya çeviriyor ve Afganistan coğrafyasının Türklerin doğuya açılan kapısı olduğunun bilinciyle bu İslâm ülkesine her türlü desteği vermek adına gayret gösteriyordu.¹¹

Cemal Paşa, I. Dünya Savaşı'ndaki mağlubiyetten sorumlu tutulup Afganistan topraklarına geçerken burada vatanın geleceği adına İngiltere aleyhinde çalışma yürütmek düşüncesindedir.¹² Bu fikrini gerçekleştirmek adına çıktığı bu tehlikeli yolda amacını ve taleplerini anbean Mustafa Kemal'e gönderdiği ilk beş mektubunda bildirmiştir. Gönderdiği 3 Haziran 1920 tarihli mektupta¹³ kendisinin Hindistan devrimi ile görevlendirilmesini isterken 11 Haziran 1920 tarihli ikinci mektubunda¹⁴ ise emrindeki bir grup askerle beraber Türkistan yoluyla Kâbil'e girip burada bir "örnek alay" kurmak suretiyle Hindistan'da bir ihtilal hazırlığı oluşturacağını bildirirken aynı zamanda Afgan ordusunun ıslahı ve düzenlenmesi için subay gönderilmesini

¹¹ Mehmet Köçer, *Emanullah Dönemi Afganistan*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2002, s. 180. ; Mustafa Kemal Paşa, Doğu halklarına gösterdiği ilgiyi şu sözleriyle açıklamıştır: "Türkiye'nin bugünkü mücadelesinin yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı, belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitebilirdi. Türkiye azim ve mühim bir gayret sarfediyor. Çünkü müdafaa ettiği bütün mazlum milletlerin, bütün şarkın davasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar Türkiye kendisiyle beraber olan şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir." Bkz., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 44.

¹² Ali F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s. 286. ; 6 Mart 1920 tarihli Açıköz gazetesinin Times gazetesinden aldığı bilgiye göre; Rusya'nın İslâm dünyasını kurtarmak adına Anadolu, Hindistan, Afganistan ve İran ülkelerinde Şark-ı Vusta Heyeti (Orta Asya Kurulu) adında bir örgüt kurduğunu ve genel yönetim karargâhının ise Mustafa Kemal liderliğinde Ankara'da olduğunu yazmıştır. Bkz., Sarıhan, a.g.e., s. 68.

¹³ Gönderilen 3 Haziran 1920 tarihli mektubun tam metni içi bkz., Hülya Baykal, "Milli Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V/14, (1989), s. 379-439.

¹⁴ Hüseyin C. Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s. 348-350.

talep etmiştir.¹⁵ Ancak Cemal Paşa'nın bu mektuplarına bir cevap gelmemesine rağmen Mustafa Kemal tarafından Sovyet Hükümetine gönderilen 20 Haziran 1920 tarihli mektupta Enver, Talat ve Cemal Paşaların TBMM adına hiçbir siyasi teşebbüse girmeye haklarının olmadığı bildirmiştir. Bu olumsuz düşüncelerden haberdar olan Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 11 Temmuz 1920 tarihli mektupta yaşadığı hayal kırıklığıyla TBMM adına hiçbir girişimde bulunmayacağını söylerken sonraki faaliyetleri hakkında bilgi vermekten de vazgeçmemiştir. Cemal Paşa'nın bu hareketi vatanın kaderini tayin edebilecek kadar önemli gördüğü bu girişimin karşılıklı rekabet ve çekişmenin üzerinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Cemal Paşa'nın Afganistan'dan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 14 Eylül 1920 tarihli mektubu onun nihai amacına ışık tutmuştur. Kendisi “*Şarkta yapmak istediğim işlerde muvaffak olabilirim İngiliz dostlarımızın başına bela olacağıma ve sizin yükünüzü hafifleteceğime eminim.*”¹⁶ sözleriyle İngiltere'yi Hindistan'da meşgul ederek Anadolu'daki İstiklâl Harbine destek olma düşüncesini açıkça göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa, 11 Ekim 1920 tarihli mektubu ile ilk cevabı verecek ve Cemal Paşa'yı anladığından ve takdir ettiğinden bahisle Anadolu'daki subayların ihtiyaca ancak yettiğini bu nedenle de gönderemeyeceğini söylese de Fevzi Paşa'ya verdiği 21 Aralık 1920 tarihli talimatında imkânlar el verdiği vakit subay gönderilmesinin gerekli olduğunu ve bunun gelecekte İngilizleri uzakta meşgul etmek suretiyle Anadolu'yu harp sıkıntısından kurtarabileceğini bildirmektedir.¹⁷ Bu karşılıklı söylemler bize gösteriyor ki iki Türk paşası da vatanın geleceği adına zamanla aynı fikirde birleşmişlerdir.

Böylece Mustafa Kemal Paşa, “*Türkiye'nin savunması Afganistan'dan başlar.*” düşüncesini kabulen İstiklâl mücadelesinde Afganistan'ın yeni bir cephe özelliği taşıyabileceğini düşünmüştür. Çünkü biliyordu ki Afganistan ve Hindistan üzerinde hilafeti elinde bulundurmanın verdiği bir nüfuzla sahipti ve bunun birleştirici gücü İngiltere'yi Anadolu'dan uzakta zayıflatmak için kullanılabilirdi.¹⁸ Bu fikri tatbik etmenin yolu ise

¹⁵ Şevket S. Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, c. III, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 530 vd. ; Talep edilen subaylar hakkında geniş bilgi için bkz., Sarıhan, a.g.e., s. 72.

¹⁶ Baykal, a.g.m., s.400.

¹⁷ Sarıhan, a.g.e., s. 73. ; Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 37.

¹⁸ İngilizler istihbaratı tarafından söylenen iddiaya göre Mustafa Kemal tarafından Sivas'ta Afganistan, Hindistan ve İran gibi Müslüman ülkelerle Panislamcı temelli bir toplantı

güçlü bir Afganistan'ın tesisiyle mümkündür. Bu nedendir ki Mustafa Kemal Paşa, İstiklâl Harbi sırasında dahi Afganistan'ın isteklerine kayıtsız kalmayarak subay taleplerini karşılamak üzere çaba sarf etmiştir.¹⁹

Aslında Afganistan'a ilk Türk yardımları, Mahmud Tarzi'nin²⁰ Habibullah Han'a (1901-1919) verdiği Türklerin eğitimli kadrolarından yararlanılması fikri sonrası Kabil'e gelmiş olan uzmanlar ile başlamış²¹ ve zamanla burada sayıları artan Türk uzmanlar Harbiye ve Habibiye Mekteplerinin, Kâbil'de ilk devlet hastanesinin ve posta teşkilatının kurulması gibi ilklere öncülük etmişlerdir. İleri ki süreçte de artarak devam eden bu yardımlar nitelikli uzmanların eğitim vermek amacıyla Kâbil'e gönderilmesi

düzenlenecektir. Bkz., Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 58 vd. ; Mustafa Kemal, Ortadoğu coğrafyasında bir panislamist hareketi desteklemekte ve bunun önemli getirileri olacağını düşünmekteydi. Ancak Cemal ve Enver Paşaların bu söylemi çokça kullanmalarının Rusya ile aralarını bozacağından ve İstiklâl hareketini etkileyeceğinden tedirginlik duymaktaydı. Bkz., Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, c. II, Kültür Bakanlığı, Ankara 1995, s. 261. ; Ayrıca, II. Abdülhamid'in Ortadoğu coğrafyasındaki panislamist politikası hakkında bkz., Orhan Yazıcı, "Osmanlı-Rus Savaşında (1877-1878) Sultan II. Abdülhamid'in İttifak Arayışları ve Afganistan'daki Akisleri", İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi, III/5, (Aralık 2020), s.1-13. ; Osman Karacan, "Sultan II. Abdülhamid'in İttihâd-ı İslâm Siyasetinde İran", *Sabit Duman Armağanı*, Ed. Yahya Başkan, Sonçağ Akademi Yayınları, Malatya 2020, s. 285 vd.

¹⁹ Amanullah Han, I. Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düştükten sonra Afganistan'a geçebilmiş Ziya, Rıfat ve Hüseyin Cahit adında Türk subayların ülkelerine döndükleri vakit 1920 sonları veya 1921 başlarında kendileriyle gönderdiği mektupta Mustafa Kemal Paşa'dan Afgan ordusunun düzenlenmesi için bir asker heyetinin gönderilmesi talebinde bulunurken "Zira ızdırab-ı İslâm'a fedekarlıktan başka çare yoktur" demiştir. Bkz., Şimşir, a.g.e., s. 68 vd.

²⁰ Serdar Gulam Muhammed Han'ın oğlu olan Mahmud Tarzi, Gazne kentinde 23.08.1865 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası Gulam Han, İngiliz düşmanı ve Eyyüb Han'ın destekçisi olduğu için Abdurahman Han'ın emriyle Ocak 1881 tarihinde Karaçi'ye sürgüne gönderilmiştir. Bkz., Yazıcı, a.g.e., s. 112 vd. ; Ayrıca bkz., Orhan Yazıcı, "Afganistan'ın Bağımsızlığını Kazanmasında Mahmud Tarzi ve Siracı'l-Ahbar Gazetesinin Rolü," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* , 97/193, (Ağustos 2011), s. 5 vd.

²¹ Mahmud Tarzi'nin davetine Hüseyin Hüsnü Bey, Mehmed Fazlı, Dr. İzzet Münir, Ali Rıza, Ali Fehmi ve Ali Server gibi isimler (1907) iştirak etmiştir. Bkz., Süleyman Özmen, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar Mahmud Han ve Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 169. ; Heyet Kâbil'e vardığı vakit Ali Fehmi Bey tarafından Habibullah Han'a yapılan konuşma hakkında bkz., Mehmet Fazlı, *Afganistan'da Bir Jöntürk*, çev. Kenan Karabulut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 59. ; Hüseyin Hüsnü Bey'e gönderilmiş mektubun tam metni için bkz., Mehmet Fazlı, *Afganistan'a Seyahat*, çev. Ali Ahmetbeyoğlu, Selis Kitaplar, İstanbul 2008, s. 27 vd.

şeklinde gerçekleştirildiği gibi askeri ve sivil Afgan öğrencilere Türkiye’de eğitim verilmesi şeklinde de gerçekleştirilmiştir.²²

2. TÜRKİYE’DE EĞİTİM GÖREN AFGAN ÖĞRENCİLER

Türkiye ve Afganistan arasında 1 Mart 1921’de imzalanan²³ ve Amanullah Han’ın Türkiye gezisi esnasında bazı eklemelerle 25 Mayıs 1928 tarihinde yenilenen dostluk anlaşması²⁴ ile Türkiye, Afganista’a eğitim alanında yardım etmeyi kabul etmiştir. Afganistan’ın kalkınmasının ancak eğitilmiş kadrolarla sağlanabileceğine inanan Amanullah Han, bu nedenle Afgan gençlerini eğitim için batı ülkelere göndermeye başlamıştır.²⁵ Böylece asker ve sivil Afgan öğrenciler Türkiye’nin lise ve yükseköğretim kurumlarında eğitime tabi tutulurlarken aynı zamanda kendilerine yurt, burs, staj ve kadro imkânları sağlanmıştır.

2.1. Askeri Kökenli Afgan Öğrenciler

Askeri kökenli Afgan öğrencilerin tam olarak ne zaman Türkiye’de eğitim görmeye başladıklarına dair net bir bilgi olmamasına rağmen Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi kayıtları incelediğinde Afganlı subayların Türkiye’ye eğitim amacıyla ilk defa 1926 yılı itibariyle geldikleri bilgisine ulaşılmaktadır. Misafir öğrenci statüsü ile gelerek Harbiye Mektebine başlayan ilk kafilde sekiz yüzbaşı ve yedi teğmen bulunurken burada kendilerine piyade, süvari ve topçu sınıflarına ait çeşitli askeri eğitimler verilmiş aynı zamanda eğitimleri boyunca yararlanmaları adına maaş ve ödenek sağlanmıştır.²⁶ Bu on beş subaya eğitimlerini bitirmelerinin ardından

²² Türkiye’den Afganistan’a gönderilen Türk uzmanları ve yaptıkları yardımlar hakkında bkz., Bülent Yaşar, “Bağımsız Afganistan’ın Modernleşmesi Hususunda Türkiye’den Afganistan’a Gönderilen Uzmanlar”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, (Aralık 2020), s. 51-86.

²³ İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasi Antlaşmaları*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.25 vd. ; Salâhi R Sonyel, “Kurtuluş Savaşı Günlerinden Doğu Siyasamız”, *Belleten Dergisi*, XLI/164, (Ekim 1977), s. 717-719.

²⁴ Türkiye ve Afganistan Muhadenet ve Teşrik-i Mesai Muahednamesi hakkında bkz., BCA, T: 02. 05. 1928., F. K: 30. 10. 0. 0., Y. N: 257. 731. 5. ; Reşat Yazıcı, *Türkiye , İslâm Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat*, Geliim Matbaası, Ankara 1982, s. 26 vd.

²⁵ Afganistan’ın önde gelen ailelerin erkek çocuklarının 1921 yılında Fransa’ya gönderilmesi yurtdışı eğitim sürecini başlatmıştı. Bkz., Özlem Korkmaz, “Afganistan’a Türk Yardımı”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002, s. 210. ; Erkek çocukların Fransa’ya gönderilmesinin 1921 yılından sonra da devam ettiğini Türk basınında 14 Mart 1922 tarihiyle geçen “Afganistan Avrupa’ya 100, Hindistan’a 200 öğrenci gönderiyor” haberle anlıyoruz. Bkz., Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 322.

²⁶ BCA, T: 25. 08. 1926., F. K: 30. 11. 1. 0., Y.N: 26. 29. 15. ; Mekteb-i Harbiye’nin eğitim müfredatı hakkında bkz., Zekeriya Türkmen, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde

iki ülkenin samimi ilişkilerinin devamı adına Türkiye’de kalmalarına izin verilirken maaşları ise Müdafaa-i Milliye bütçesinden karşılanmıştır.²⁷ Afganistan hükümeti tarafından 1927 yılında ise Türkiye’ye yedi yüzbaşı ve dört teğmenden oluşan bir grup subay gönderildiğini ve burada kendilerine eğitim verilirken aynı zamanda masraflarının da karşılandığını bilmekteyiz.²⁸ Ancak 1928 yılında Afganlı subayların geldiğine dair bir bilginiz bulunmamaktadır. Bunun sebebi ise Amanullah Han aleyhinde çıkan Beççe-i Saka²⁹ isyanıdır ki bu sebeple Türkiye’de eğitim gören Afgan subaylar dahi bu isyanı bastırmak adına ülkelerine davet edilmiştir.³⁰

Bir yıl aradan sonra Afganistan’dan Amanullah Han’ın kayınvalidesi Resmiye Tarzi ile beraber Gulam Server Han, Şir Mehmet, Mehmet Ekrem, Mehmet Sefer ve Azizullah Server adındaki beş Afgan subayının Beççe-i Saka isyanı nedeniyle ülkeyi terk ederek Türkiye’ye geldiklerini görüyoruz.³¹ Türkiye Cumhuriyeti ordusunda tahsillerini bitirmek üzere Ankara’ya gelen bu beş Afgan subayının ordu kadrosuna alınıp maaşları ödenmiştir.³² Yine bu dönemde on bir Afgan subayının Türkiye’ye iltica ettiğini biliyoruz ki aslında bu subayların İstanbul Harbiye mektebinde tahsilde iken Afganistan’daki isyan hareketini engellemek adına ülkelerine giden subaylardan olup burada masraflarını karşılayamadıklarından dolayı Türkiye’ye iltica etmişler ve mülteci sıfatıyla kabul edilerek memleket dâhilinde serbest bırakılmışlardır.³³

Türkiye’ye 1930 yılında gelen altı Afgan subayı, Ordu kadrosunda eğitim amaçlı istihdam edilirken maaşları ise Milli Müdafaa vekâleti bütçesinden verilmiştir.³⁴ Yine aynı yıl içerisinde Türkçe öğrenmek için gelen Süvari Yüzbaşı M. Tavvabe Tarzi, Türk ordusuna alınarak kendisine maaş

Mekteb-i Harbiye-i Şahane”, *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, c. IV, (20 Mayıs – 22 Mayıs 2016), s. 943-944.

²⁷ BCA, T: 08. 09. 1926., F. K: 30. 18. 1. 1., Y.N: 20. 57. 16.

²⁸ BCA, T: 05. 08. 1927., F. K: 30. 11. 1. 0., Y.N: 33. 18. 15.

²⁹ Beççe-i Saka hakkında bkz., Abdülvehhâb Tarzî, ”Efganistan”, *İ.A*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s.162. ; BCA, T: 25. 08. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 257. 731. 21.

³⁰ Korkmaz, a.g.m., s. 210.

³¹ BCA, T: 04. 09. 1929., F. K: 30. 10. 1. 0., Y.N: 18. 142. 15. ; Resmîye Hanım refakatinde Emine Hanım oğlu Abdülvahap, Amanullah Han’ın kardeşi Hatice Hanım, beş Afganlı subay, bu subaylardan birinin Türk olan eşi Nazmiye Hanım ve Kâbil sarayında Türkçe öğretmeni Sivash İzzetli olmak üzere bu on bir kişi gelmiştir. Bkz., BCA, T: 15. 07. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 257. 731. 10.

³² BCA, T: 12. 09. 1929., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 5. 44. 2.

³³ BCA, T: 21. 09. 1939., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 55. 364. 2; BCA, T: 17. 10. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 116. 808. 16.

³⁴ BCA, T: 22. 05. 1930., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 11. 36. 14.

verilmiştir.³⁵ Üç yıllık eğitimini bitiren M. Tavvabe Tarzi ile tahsilini bitirerek hükümetinin ve kendisinin arzusu ile terhis edilen Piyade Teğmen Mehmet Asgar'ın memleketlerine gidemediklerinin anlaşılması üzerine 1933 yılında Milli Müdafaa bütçesinden maaş verilmek suretiyle stajyer olarak çalıştırılmışlardır.³⁶ Sonrasında Mehmet Asgar'ın on senelik eğitim ve hizmet süresinden sonra kendi isteğiyle 1936 yılında Türkiye Cumhuriyeti Ordusu'na muvazzaf subay olarak kaydı yapılmıştır.³⁷

Harp Okulunu 1937 yılında bitiren ve mazereti sebebiyle umumi imtihana yetişemeyip mazeret imtihanında başarılı olan Afganlı Emir'in yarsubaylığa terfisi yapılmıştır.³⁸ Askeri mekteplerimizde eğitimini bitirerek veya farklı sebeplerden dolayı çıkan dokuz Afganlı subay yerine 1938 yılında on beş subay alınmıştır.³⁹ Ayrıca aynı yıl Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, "1938 Türkiye Yıllık Raporu"nda Afganistan'dan Türkiye'ye yirmi beş askeri öğrenci gönderildiğini bildirmiştir.⁴⁰ Türkiye'de eğitim ve staj gören Afganlı subaylar ve Üsteğmen Abdurrezzak Turyaley'in tasarruf ettikleri paraları ülkelerine götüremeyecekleri ancak isimlerine açılacak bir banka hesabına yatırabilecekleri belirtilmiştir.⁴¹ Yine başka bir arşiv belgesinde her yıl en çok elli Afgan subayının Türk ordusunda eğitim ve staj görmeleri kabul edilmiştir.⁴² Afgan Erkan-ı Harbiye Reisi Tümgeneral Seyit Hasan Han, Türkiye'yi ziyaretinde Türkiye Erkan-ı Harbiye Reisi Orgeneral Rüştü Erdalhun tarafından karşılanmış ve Türk Ordusu'na olan hayranlığını gösterirken aynı zamanda Afganistan'ın Türk Ordusu'nun kuvvetlenmesinden gurur duyduğunu belirtmiştir.⁴³

Ayrıca aşağıda isimleri verildiği üzere eğitim zamanları belli olmamak kaydıyla Türkiye'de 1 Orgeneral, 8 Korgeneral, 22 Tümgeneral ve 14 Tuğgeneral olmak üzere toplam 45 kurmay Subay ile 1 Korgeneral, 8 Tümgeneral ve 15 Tuğgeneral olmak üzere toplam 24 kurmay olmayan Afgan subayı eğitim almıştır.

³⁵ Korkmaz, a.g.m., s. 211.

³⁶ BCA, T: 17. 10. 1933., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 40. 73. 9.

³⁷ BCA, T: 13. 12. 1936., F. K: 30. 11. 1. 0., Y.N: 109. 43. 11.

³⁸ BCA, T: 13. 12. 1937., F. K: 30. 11. 1. 0., Y.N: 117. 38. 20.

³⁹ BCA, T: 30. 05. 1938., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 83. 50. 1 ; BCA, T: 16. 09. 1938., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 84. 82. 20.

⁴⁰ Şimşir, a.g.e., s. 378.

⁴¹ BCA, T: 15. 09. 1943., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 143. 22. 9.

⁴² Mehmet Saray, *Türkiye ve Komşuları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 118.

⁴³ Korkmaz, a.g.m., s. 211-212.

Türkiye’de eğitim görmüş Afgan kurmay subaylar: Orgeneral Han Mehmet; Korgeneraller Said Hasan, Gulam Faruk, Abdürrezzak Meyvent, Mehmet Naim Veziri, Murat Ali Nasırı, Mehmet Sait, Mehmet Nesim, Abdül Aziz, Tümgeneraller Mehmet Arif, Han Mehmet, Abdurrauf Resul, Gulam Ali, Abdüssettar, Abdul Gaffar, Abdul Halik, Nik Mehmet Sehak, Gül Mehmet, Mehmet İsmail, A. Şükür Azimi, Mehmet Asaf, Mehmet Yunus, Mehmet Nezim, Gulam Nebi, Abdul Gani, Serceng, Ahmet Rahim, Mehmet Osman Esedi, Abdul Hamid, Mehmet Tahir Sıddıki, Mehmet Harun, Tuğgeneraller Mehmet Salim, Mir Ahmet Şah, Mehmet Sıdık, Han Mehmet, Abdul Gafur, Mirza Vezir, Mehmet Server, Abdül Hâkim, Said Afzat, Farhuddin Seyf, Gulam Destegir, Mehmet Kerim, Halilullah Emin, Süngül Bahteri.

Türkiye’de eğitim görmüş Afgan kurmay olmayan subaylar: Korgeneral Mehmet Musa, Tümgeneraller Abdül Latif, Mahmut, Emir Mehmet, Mehmet Ali Ebevi, Abdül Mecid, Said Azim, Mehmet Kasım, Zikriya Tarzi, Tuğgeneraller Abdül Vedud, Veli Mehmet, Said Hâkim, Abdül Melik, Naim Nehgerhari, Nur Mehmet Hülmi, Ali Mehmet, Abdül Kayyum, Fazıl Rahim, Mehmet Ekrem, Mehmet Kebir, Emanullah, Abdullah Kaker, Abdul Hak, Said Osman Endişe.⁴⁴

Kara Harp Akademisi’nde eğitim gören Afgan öğrenciler mezun oldukları sınıf, yıl ve sicil numarası ile verilmiştir:

79. Sınıf 1934-1935 Mezunları (1 Ekim 1935): Arif Han

86. Sınıf 1941-1942 Mezunları (15 Temmuz 1942): Mehmet Han, Hasan Han, Seffar (Top. 1936-37), Nesim (Top. 1933-77), Eminullah Mehmet (P. 1936-82), Abdülhalik (Sv. 1937-9)

87. Sınıf 1942-1943 Mezunları (22 Ağustos 1943): Abdürrezzak Maiw (Mu. 1935-4)

88. Sınıf 1943-1944 Mezunları: Abdülahat (Mu. 1935-4), Rauf Resul

89. Sınıf 1944-1945 Mezunları (15 Ekim 1945): Ali Ethem, Naim Veziri, Faruk Boryole, Yakup Şehitsoy, Mustafa Ali Nasırı, Saim Turyaley

92. Sınıf 1947-1948 Mezunları: Cani Hayber

⁴⁴ T.C Genelkurmay Başkanlığı, *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s.130-132.

102. Sınıf 1959-1960 Mezunları (27 Mayıs 1960): Rahmi Zamiri, İsmail Ferman, Server Popal

103. Sınıf 1960-1961 Mezunları (1 Ağustos 1961): Abdülşükür Azimi (Top. 1927), M. Asif Şekirival (Top. 377), Abdülaziz Azmi (Mu. 137), Gülmehmet Mangalı (P. 208), Mehmet Osman Şirzey, M. Aziz Askerger (Top. 420)

104. Sınıf 1961-1962 Mezunları (1 Ağustos 1962): Nik Mehmet Sahak (P. 214), Seyit Afzal (P. 577), Abdül Ali Slehverı (Top. 586), Ahmet Rahmi (Mu. 128), M. Ahzet Şehseyit (Top. 979), A. Hakim Kafavazi (P. 581)

106. Sınıf 1963-1964 Mezunları (1 Ağustos 1964): Mehmet Kerim, Mehmet Asef, Mirza Vezir, G. Nebi Yusufi

107. Sınıf 1964-1965 Mezunları (1 Ağustos 1965): M. Tahir Sıddıki, Abdulgafur Raiz, Abdülhannan Minepal, Abdülsabir Melikyar, Surgül Bahtari, M. M. Sıddık

108. Sınıf 1965-1966 Mezunları (1 Ağustos 1966): M. Yunus Habibzey, A. Hamit Azizli, G. Destegir Bençber, M. Harun Resul, Nusrettin Raci

109. Sınıf 1966-1967 Mezunları (1 Ağustos 1967): M. Server Akberi, H.N. Ahmet Zay, H. Muhammet Zafer, S. Hanefi Casi, Halilullah Emin, Abdülbaki Nurzai⁴⁵

Anlaşılaçağı üzere 1935 ile 1967 yılları arasında Kara Harp Akademisi'nde 52 Afgan öğrenci eğitim almıştır. Ancak dikkatimizi çeken durum 1948 ile 1959 yılları arasında mezun olan öğrenci bulunmamasıdır ki bunun sebebi de Afganistan'ın II. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'ya yakınlaşmış olmasıdır. Aynı şekilde 1967 yılından sonra mezun olan Afgan öğrencilere dair herhangi bir veriye ulaşamamızın sebebi ise 1960'ların sonunda Afganistan'ın Rusya'ya öğrenci göndermeye başlaması üzerine NATO'nun bizden talebiyle öğrenci kabulüne son verilmesinden ötürüdür.

2.2. Sivil Kökenli Afgan Öğrenciler

Sivil Afgan öğrencilerinin Türkiye'de eğitim görmelerinin başlangıcı Amanullah Han'ın Türkiye gezisinden döndüğü zamana rastlar ki 1928 yılı içerisinde tıp alanında eğitim görmek üzere üç kız öğrenci Türkiye'ye

⁴⁵ Turgut Yurdabak, *Harp Akademilerinin 127 Yılı (1848-1975)*, Kara Kuvvetleri Matbaası, Ankara 1975, s.79-152.

gönderilmiştir.⁴⁶ Ancak bu eylem Amanullah Han'ı tahtından edecek olan Beççe-i Saka isyanının sebeplerinden biri olacaktır. Ayrıca 1928 yılı itibariyle Afganistan'dan ortaöğrenimini görmek üzere Manisa Ortaokulu'na altı öğrenci, lise öğrenimini görmek üzere de İzmir Erkek Lisesi'ne on öğrenci gönderilmiştir.⁴⁷ Türkiye'nin Afganlara verdiği burs ile ülkemize gelerek 1928 ve 1930 yıllarında ortaokul, lise ve Siyasal Bilgiler Okulu'ndan mezun olup sonrasında Afganistan'a dönmek suretiyle burada üst düzey görev üstlenen mülkiyelileri; Ahmed Alishah Ma'sumi, Gûlam Mehmed Bâbur, Muhtar, Mehmed Hasan Kemal, Mohammad Akbar, Berat Ali, Kerim Barniyan, Kuddüs, Sâdık, Ali Mohammed, Emir Or, ve Enver oluşturmaktadır.⁴⁸

Aynı zamanda Türkiye'de lise öğrenimini tamamlayan Afgan öğrencilerin yine ülkemizde harp okulu, siyasal bilgiler, tıp, hukuk, mühendislik ve ziraat gibi alanlarda üniversite eğitimi aldıklarını bilmekteyiz. Mesela, Haydarpaşa Erkek Lisesi'ni bitiren Afganlı Gaffar 1935 yılında parasız yatılı olarak Yüksek Mühendis Okulu'na,⁴⁹ aynı yıl içerisinde Balıkesir ve Bursa Liselerini bitirmiş olan Afganlı Hamit, Dat Mehmet ile İran tebaasından Türkmen Abdurrahim'in parasız yatılı olarak Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne,⁵⁰ Balıkesir Lisesi mezunlarından Afganlı Ubeyd ile Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü öğrencilerinden Emircan, 1936 yılında Leyli Tıp Talebe yurduna parasız olarak alınmışlardır.⁵¹ Yine aynı yıl Haydarpaşa Lisesi'ni bitiren Afganlı Gûlam Nebi, Ankara Hukuk Fakültesi'ne yatılı ve parasız olarak alınırken⁵² İzmir Haydarpaşa Lisesi'nde tahsillerine devam eden Afganlı Kasım Han, Mansur Han ve Kayyum Han'ın tahsillerinin sonunda hiçbir sınava tutulmaksızın Askeri Tıbbiye'ye parasız olarak kayıtlarının kabulü sağlanmıştır.⁵³ Ayrıca 1937 yılı itibariyle Haydarpaşa Lisesi'ni bitiren Afganlı Ahad, Gül Mehmed ile İzmir Lisesi'ni bitiren Fakir

⁴⁶ BCA, T: 25. 08. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 257. 731. 21. ; Ayrıca bkz., Aliye Yılmaz, "Amanullah Han'ın islahatları ve Atatürk", *SDÜFEFSBD*, S. 21, (Mayıs 2010), s. 160. ; Amanullah Han, Türkiye'ye ilim tahsili için gönderilen kızların Almanya'ya hediye olarak gönderildiklerini halka yayarak kendisine iftira attıklarını söylemiştir. Bkz., BCA, T: 05. 08. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 257. 731. 17.

⁴⁷ Korkmaz, a.g.m., s. 213.

⁴⁸ Mücellid Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, c. V, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 2297-2658.

⁴⁹ BCA, T: 05.11.1935., F. K: 30.18.1.2., Y.N: 59.83.8.

⁵⁰ BCA, T: 05.11.1935., F. K: 30.18.1.2., Y.N: 59.83.9.

⁵¹ BCA, T: 13. 01. 1936., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 61. 3. 5.

⁵² BCA, T: 17. 03. 1936., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 62. 20. 14.; BCA, T: 14. 11. 1936., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 69. 88. 10.

⁵³ BCA, T: 19. 11. 1936., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 69. 89. 13.

Mehmed'in Ankara Hukuk Fakültesi'ne⁵⁴, Balıkesir Lisesi'ni bitiren Afganlı Melik Şah'ın Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne⁵⁵, Adana Maarif Lisesi'ni bitiren Afganlı Abdülgani'nin 1938'de Harp Okulu'na parasız ve yatılı olarak kayıtları yapılırken Payende Mehmed'in ise aynı yıl Askeri Tıbbiye'nin dışçı bölümüne kabulü gerçekleşmiştir.⁵⁶

Elyevm Mülkiye Mektebi'nde tahsilde bulunan on altı Afganlı öğrencinin mezun olmalarına müteakip 1939 yılı içinde Türkiye'de milli paranın muhafazası, döviz meseleleri, ticaret, gümrük, muhasebe ve bankacılık gibi teknik işlerde staj görmeleri kabul edilmiştir.⁵⁷ Yine ertesi yıl Türkiye Cumhuriyeti'nin farklı mekteplerinde öğrenimde bulunan Afganlı öğrencilerin mezun oldukları branşlarda staj görmeleri kararlaştırılmıştı. Bu Afganlı öğrencilerin on altısı Siyasal Bilgiler Okulu'nda, ikisi Hukuk Fakültesi'nde, biri Yüksek Mühendis Mektebi'nde, altısı Yüksek Öğretmen Mektebi'nde, ikisi Tıp Fakültesi'nde, üçü Gazi Terbiye Enstitüsü'nde, biri Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde ve birinin de Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi'nde okudukları bilinmektedir.⁵⁸ Abdülvehap Tarzî de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Filolojisi Bölümü'nde okutman olarak görev yapmıştır.⁵⁹

Anlaşılabacağı üzere Afgan öğrencilerinin ortaokul, lise ve üniversite eğitimi almalarında Türk hükümetinin ve uzmanlarının katkıları oldukça büyüktür. Bu eğitim kurumlarında birçok öğrenci mezun olup memleketlerine döndükleri vakit Türkiye'de aldıkları nitelikli eğitim, onların önemli bürokratik makamlarda yer bulmalarına vesile olurken aynı zamanda bu eğitim sadece Afganistan'ın geleceğini değil Türkiye'nin siyasi olarak coğrafyada varlığını da şekillendirecektir.

SONUÇ

Stratejik bir coğrafya olarak Afganistan, erken devirlerden itibaren Batılı devletlerin daima üzerinde çıkar hesapları yaptıkları bir saha olmuştur. Afgan yönetimi, bu durumdan kurtulabilmenin tek yolunun ise milli birliklerini sağlamak ve modernleşme adına atacakları sağlam adımlarla olacağı fikrinde birleşmişlerdi. Bu durumda da istifade edecekleri tek dost ve kardeş devlet olarak Türkiye'yi gördükleri gibi Türkiye'de ortak hasımları

⁵⁴ BCA, T: 24. 08. 1937., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 78. 74. 7.

⁵⁵ BCA, T: 07. 09. 1937., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 78. 77. 7.

⁵⁶ BCA, T: 20. 10. 1938., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 85. 92. 4.

⁵⁷ BCA, T: 09. 01. 1939., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 143. 21. 11.

⁵⁸ BCA, T: 26. 08. 1940., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 143. 21. 13.

⁵⁹ Korkmaz, a.g.m., s. 214.

olan İngiltere'ye karşı Ortadoğu'da sağlam temeller üzerine kurulmuş, bütün kurumlarıyla kendi kendine yeterli bir Afgan devleti tesis etmek düşüncesiyle hareket etmiştir. Bu nedendir ki Türkiye, en zor anında bile Afganistan'a subay, öğretmen ve doktorlarını göndermek, buradan gelen askeri ve sivil Afgan öğrencileri de ülkesinde eğitmekten geri durmamıştır.

Şöyle ki Afganistan'a uzmanlarımızı göndermek suretiyle gerçekleştirdiğimiz yardımların devamlılığını ve kalıcılığını sağlamak gayesiyle Afgan öğrencilerin Türkiye'de eğitilmesi ve sonrasında alanında uzman bireyler olarak kendi vatanlarında yeni nesilleri eğitmeleri amaçlanmıştır. Türkiye'ye gelen askeri ve sivil Afgan öğrenciler genel olarak ortaokul, lise ve yükseköğretim kurumlarında eğitim sürecine başlarken ülkemiz tarafından kendilerine yurt ve burs desteği sunulmuş ayrıca eğitimlerinin devamında da ülkemizde staj yapabilme ve kadro alma imkânı sağlanmıştır. Böylece Afganistan'ın yönetiminde etkin rol alabilecek isimler yetiştirilirken bir nevi Afganistan'ın kaderi tayin edilmiştir.

Türkiye, 1960'ların sonunda bir kısım Afgan subayının Rusya'ya eğitime gönderilmesi üzerine durdurduğu yardımları ancak Taliban rejiminin son bulduğu 2001 yılından sonra tekrar başlatabilmiştir. Türkiye'nin 2002 yılı itibarıyla Kâbil ve çevresinin güvenliğini sağlamakla görevli Uluslararası Güvenlik Yardım Kuvveti (ISAF) ayrıca Vardak Bölgesel İmar Ekibi (BİE) ve Türk İşbirliği Koordinasyon Ajansı (TİKA) gibi oluşumlarda bulunarak Afganistan'da sivil ve askeri uzmanlar vasıtasıyla Afgan ordusunun ve polislerinin eğitimi, idari ve yargı sisteminin geliştirilmesi, imar, sağlık ve tarımsal alanlarda ülke kalkınmasına destek olma gayesi günümüze kadar sürekli devam etmiştir.

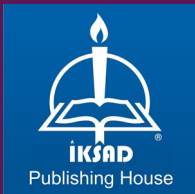
KAYNAKÇA

- Atatürk Araştırma Merkezi. (1997). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- AYDEMİR, Ş. S. (2013). Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). III, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- BAYKAL, H. (1989). Milli Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, V/14, 379-439.
- BCA, T: 04. 09. 1929., F. K: 30. 10. 1. 0., Y.N: 18. 142. 15.
- BCA, T: 05. 08. 1927., F. K: 30. 11. 1. 0., Y.N: 33. 18. 15.
- BCA, T: 05.11.1935., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 59. 83. 8.
- BCA, T: 05. 11. 1935., F. K: 30. 18. 1.2., Y.N: 59. 83. 9.
- BCA, T: 07. 09. 1937., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 78. 77. 7.
- BCA, T: 08. 09. 1926., F. K: 30. 18. 1. 1., Y.N: 20. 57. 16.
- BCA, T: 09. 01. 1939., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 143. 21. 11.
- BCA, T: 12. 09. 1929., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 5. 44. 2.
- BCA, T: 13. 01. 1936., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 61. 3. 5.
- BCA, T: 02. 05. 1928., F. K: 30. 10. 0.0., Y. N: 257. 731. 5.
- BCA, T: 13. 12. 1936., F. K: 30. 11. 1. 0., Y.N: 109. 43. 11.
- BCA, T: 13. 12. 1937., F. K: 30. 11. 1. 0., Y.N: 117. 38. 20.
- BCA, T: 14. 11. 1936., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 69. 88. 10.
- BCA, T: 15. 07. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 257. 731. 10.
- BCA, T: 25. 08. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 257. 731. 21.
- BCA, T: 15. 09. 1943., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 143. 22. 9.
- BCA, T: 16. 09. 1938., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 84. 82. 20.
- BCA, T: 17. 03. 1936., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 62. 20. 14.
- BCA, T: 17. 10. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 116. 808. 16.
- BCA, T: 17. 10. 1933., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 40. 73. 9.
- BCA, T: 05. 08. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 257. 731. 17.
- BCA, T: 19. 11. 1936., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 69. 89. 13.
- BCA, T: 20. 10. 1938., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 85. 92. 4.
- BCA, T: 21. 09. 1939., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 55. 364. 2.
- BCA, T: 22. 05. 1930., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 11. 36. 14.

- BCA, T: 24. 08. 1937., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 78. 74. 7.
- BCA, T: 25. 08. 1926., F. K: 30. 11. 1. 0., Y.N: 26. 29. 15.
- BCA, T: 25. 08. 1929., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 257. 731. 21.
- BCA, T: 26. 08. 1940., F. K: 30. 10. 0. 0., Y.N: 143. 21. 13.
- BCA, T: 30. 05. 1938., F. K: 30. 18. 1. 2., Y.N: 83. 50. 1.
- BRAUDEL, F. (1989). Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. I, (çev. M. Ali Kılıçbay), İstanbul: Eren Yayınları.
- CEBESÖY, A. F. (2002). Moskova Hatıraları, İstanbul: Temel Yayınları.
- ÇANKAYA, M. A. (1968). Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı). V, Ankara: Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2297-2658.
- DURAK, N. (2002). Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler. Afganistan Üzerine Araştırmalar, İstanbul: Tatav Yayınları, 27-46.
- DURAK, N. (2000). Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler. Ankara: ASAM Yayınları.
- ESMAİL, M. E. (2004). Kominist İşgalden Liberal İstilaya Trajik Afganistan. İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları.
- FAZLI, M. (2008). Afganistan'a Seyahat. (çev. Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul: Selis Kitaplar.
- FAZLI, M. (2007). Afganistan'da Bir Jöntürk. (çev. Kenan Karabulut), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- FLETCHER, A. (1965). Afghanistan Highway of Conquest. New York: Cornell University Press.
- HAYİT, B. (2004). Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARACAN, O. (2020). Sultan II. Abdülhamid'in İttihâd-ı İslâm Siyasetinde İran. Sabit Duman Armağanı, (Ed. Yahya Başkan), Malatya: Sonçağ Akademi Yayınları, 285-306.
- KORKMAZ, Ö. (2002). Afganistan'a Türk Yardımı. Afganistan Üzerine Araştırmalar, İstanbul: TATAV Yayınları, 205-224.
- KÖÇER, M. (2002). Emanullah Dönemi Afganistan, Elazığ: Manas Yayıncılık.
- L. RUNİON, M. (2007). The History of Afghanistan. London: Greenwood Press.
- N. KURAT, A. (2014). Rusya Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ONAR, M. (1995). Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları. II, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ÖZMEN, S. (2013). Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar Mahmud Han ve Anıları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- SARAY, M. (2002). Afganistan ve Türkler. Ankara: ASAM Yayınları.
- SARAY, M. (1995). Atatürk ve Türk Dünyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- SARAY, M. (2010). Türkiye ve Komşuları. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- SARIHAN, Z. (1993). Kurtuluş Savaşı Günlüğü. IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SARIHAN, Z. (2002). Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- SONYEL, S. R. (1995). Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SONYEL, S. R. (1977). Kurtuluş Savaşı Günlerinden Doğu Siyasamız. Belleten Dergisi, XLI/164, 717-719.
- SOYSAL, İ. (1989). Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞİMŞİR, B. (2002). Atatürk ve Afganistan, Ankara: ASAM Yayınları.
- ŞİMŞİR, B. (1999). Doğunun Kahramanı Atatürk, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TARZÎ, A. (1997). Efganistan. İ.A, IV, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 133-178.
- T.C Genelkurmay Başkanlığı. Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- TÜRKMEN, Z. (2016). Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Mekteb-i Harbiye-i Şahane. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu, IV, 931-954.
- TYTLER, W. K. F. (1967). Afghanistan: A Study of Political Developments in Central and Southern Asia. London: Oxford University Press.
- YALÇIN, H. C. (2002). İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları. İstanbul: Temel Yayınları.
- YAŞAR, B. (2020). Bağımsız Afganistan'ın Modernleşmesi Hususunda Türkiye'den Afganistan'a Gönderilen Uzmanlar. Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 10/2, 51-86.
- YAZICI, O. (2011). Afganistan'ın Bağımsızlığını Kazanmasında Mahmud Tarzi ve Siracü'l-Ahbar Gazetesinin Rolü. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 97/193, 1-24.
- YAZICI, O. (2012). Afganistan'ın Jeopolitik Önemi. Sosyolojca, S. 3, 273-284.
- YAZICI, O. (2010). Afganistan'daki Otorite Boşluğunun Tarihi Temelleri ve Bölge Güvenliği Üzerindeki Etkileri. History Studies: International Journal of History, 2/1, 219-236.
- YAZICI, O. (2020). Osmanlı-Rus Savaşında (1877-1878) Sultan II. Abdülhamid'in İttifak Arayışları ve Afganistan'daki Akisleri. İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi, 3/5, 1-13.
- YAZICI, O. (2002). Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları. Afganistan Üzerine Araştırmalar, İstanbul: TATAV Yayınları, 51-82.
- YAZICI, O. (2011). Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922). Malatya: Mengüceli Yayınları.

- YAZICI, R. (1982). Türkiye, İslâm Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat, Ankara: Gelişim Matbaası.
- YILMAZ, A. (2010). Amanullah Han'ın ıslahatları ve Atatürk. SDÜFEFSBD, S. 21, 155-165.
- YURDABAK, T. (1975). Harp Akademilerinin 127 Yılı (1848-1975). Ankara: Kara Kuvvetleri Matbaası.

ISBN: 978-625-6380-24-0